

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (514)
січень – лютий
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохий* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.І.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №2093
Підписано до друку 26.02.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імерс-ЛІТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Потульницький В.А. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Головко О.Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) 21

Затилюк Я.В. Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. . . . 40

Ващук Д.П. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. 59

Вирський Д.С. «Жонатий ксьондз»: справа з одруженням Станіслава Оріховського-Роксолана 1551 р. 73

Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. . . . 90

Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. 106

Єфіменко Г.Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.) 120

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Блануца А.В. Документальний склад книги записів Литовської метрики №49 у контексті дослідження соціально-економічної історії Великого князівства Литовського середини 1560 – початку 1570-х рр. 146

Захарчук О.М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р. 169

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Колодзейчик Д. Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (XV–XVIII ст.) (**Б.В.Черкас**) 188

Таранець С. Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX ст.) (**Л.О.Филипович**) 192

Точек А. Львівське історичне середовище та його внесок у книжково-пресову культуру (1860–1918) (**В.В.Тельвак, Дрогобич**) 195

Шаповал Ю. Петро Шелест (**І.Б.Гурич**) 202

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія (<i>Я.С.Калакура</i>)	206
Годлевська В. Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982–1996 рр.) (<i>Л.М.Алексієвець, Тернопіль</i>)	214

ХРОНІКА

Шевчук О.В. VIII Міжнародний конгрес українців	219
Корнієнко О.М., Рябець Л.В. III Міжнародна наукова конференція «Українська енциклопедистика»	225

IN MEMORIAM

Коваль Віктор Савович	231
-----------------------	-----

Лещенко Леонід Овдійович	233
--------------------------	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 930.2:94 (477)+94 (100)

В.А.Потульницький *

ЩОДО ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРІОРИТЕТІВ У СПРАВІ СТВОРЕННЯ НОВОГО АКАДЕМІЧНОГО СИНТЕЗУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ

Викладено міркування з приводу необхідності написання нового академічного синтезу історії України в контексті специфіки дослідження таких феноменів, як державна й династична історії, а також кроків, що їх, на думку автора, слід зробити на шляху інтеграції української історії у світову. Подається аналіз династичних планів засновників українських спадкоємних гетьманатів – Б.Хмельницького (1649 р.) та П.Скоропадського (1918 р.).

Ключові слова: *структуризація, державна історія, династична історія, спадкоємний гетьманат, методологія.*

Нещодавно колеги Г.Касьянов і О.Толочко висловили на сторінках «Українського історичного журналу» підкріплені зваженими науковими аргументами пропозиції стосовно відповіді на питання, де ми знаходимося в контексті дослідження національних історій та які виклики і труднощі очікують на нас на шляху написання нового академічного синтезу історії України¹. Спробую поміркувати щодо інтеграції української історії до світової на основі розкриття наступних проблем: а) структуризація перспектив вивчення історії такого політико-правничого утворення, як держава; б) визначення наукових пріоритетів, які мають передувати створенню чергової багатотомної синтетичної праці з історії України в контексті світової історії.

Структуризація перспектив вивчення історії держав

Із погляду структурального методу історія держав, як відомо, диференціюється на історію законно-легітимних та незаконно-легітимних державних

* *Потульницький Володимир Арнольдович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України, відділ вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України*
E-mail: potulnytskyva@ukr.net

¹ *Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С. 4–24.*

утворень, а також історію династичну й історію власне державну. Щодо династичної історії ми, українські історики, маємо визначитись у дихотомії: є або немає? Якщо історія повинна мати можливість бути перевіреною та дає нам право знайти критерії, можна на основі джерел переконливо стверджувати, що Україна, на відміну від багатьох інших націй (фіни, латиші, естонці, словаки та ін.), має власну династичну національну історію (гетьманську).

Тут приходиться на допомогу хронологія, в якій, за слушним зауваженням Г.Касьянова, усі формальні ознаки поділу на «до» й «після» є для історика доволі умовною віхою у загальній історії України². А якщо поділ на «до» та «після» застосувати до хронології династичної історії в порівнянні з династичною хронологією, наприклад, тих самих домінуючих щодо України націй, як австрійці та росіяни? Вимальовується досить цікава схема: Австрія переживає маркграфський, герцогський, ерцгерцоґський, кайзерівський періоди династичної історії (безперервної з 962 по 1918 рр.); Росія – князівський, великокнязівський, царський, імператорський (також безперервна історія з 862 по 1917 рр.); Україна (якщо не брати до уваги донаціональний давньоукраїнський або давньоруський князівський періоди династичної історії) – лише одинадцять років власної національної гетьманської історії за періоду козацької державності (1649–1657, 1660–1663 рр.) та вісім місяців – за правління гетьмана П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Постають історіософські питання до представників численних українських еліт – а де ж ви були всі інші століття? Чим займалися? Чому боролися з химерами у чужих, нетрадиційних для династичної історії власної землі схемах? Чому весь час ловилися на гачок вічного розтягування між Сходом і Заходом? Якщо ми інтегруватимемо власну історію у світову на рівні лише державної (не династичної) історії, тих чи інших перспектив домінуючих і споріднених націй (російської, польської, німецької, єврейської), ми неминуче пророблятимемо Сізіфову працю вічного перебування між Сходом і Заходом. Якщо ж ми розглядатимемо її з перспективи династичної історії, то тут вимальовуються зовсім інші реалії, схеми та бачення. Нижче тезисно зупинюся на розкритті двох проблем у контексті української національної династичної (гетьманської) історії – династичної політики Б.Хмельницького та П.Скоропадського.

Для вибору методології дослідження цієї проблеми найкраще надаються ідеї всесвітньої історії з вимогою залучити всі сфери історичної дійсності, ідучи за французькою школою «Анналів», та використавши для концептуалізації ідею менталітету. Тут треба розрізнати, з одного боку, універсальний менталітет усього населення, досліджений істориком Ренесансу та Реформації (Л.Февр)³, а з іншого – менталітет окремих соціальних верств і груп, як це з'ясовує в даному випадку історик середньовіччя (М.Блок)⁴. Відомо, що М.Блок

² Касьянов Г. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Там само. – 2006. – №4. – С.7.

³ Див.: *Febvre L. Martin Luther: Un destin.* – Paris 1988; *Idem. Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais.* – Paris, 1968; *Idem. Combats pour l'histoire.* – Paris, 1953.

⁴ Див.: *Bloch M. Les rois thaumaturges: Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre.* – Paris, 1983; *Idem. L'Individualisme agraire du XVIIIe siècle.* – Paris, 1978; *Idem. La société féodale.* – Paris, 1994.

і Л.Февр гармонійно доповнювали один одного при вивченні соціальних та духовних питань. У контексті студіювання проблем династичного легітимізму як соціального явища, з одного боку, і релігійної його складової – з іншого, можна зрозуміти не психологію одиниці в епоху Б.Хмельницького, а соціально-психологічний образ спільноти або її активних верств. Розкриємо це твердження дещо ширше.

Насамперед, слід зазначити, що династичний легітимізм у часи козацької революції ґрунтувався на двох основних постулатах: право «реґнум» із відповідною титулатурою й політикою титулування, де король виступав як перший серед рівних, помазаник Божий тощо та його досекулярне релігійно-політичне обрамлення, тобто ідеологія⁵. Більшість тогочасних європейських держав були королівствами, Московією правив цар, а в Туреччині та Криму, відповідно, султан і хан. У деяких країнах Східної Європи зберігалось суто територіальне титулування місцевих правителів – господар (Молдавія), деспот (Сербія), дож (Венеція), князь (Трансильванія). До цього типу належав і титул гетьмана Війська Запорізького, який був водночас і володарем, і головнокомандуючим, хоча, як і польський король, перед започаткуванням Б.Хмельницьким політики державного династичного легітимізму, був обраним на певний термін правителем.

Революція Б.Хмельницького дала реальні підстави для розгортання у практичній площині обох наявних в українській політичній думці державотворчих ідей – Руського князівства та Війська Запорізького. Саме ідея останнього стала основою династичної політики Б.Хмельницького і спиралася на союз шляхти та козацтва як двох рівних взаємодоповнюючих українських еліт. Іншу ідею, яка мала на меті утворити триєдину республіку з Польщі, Литви й Русі, надавши цілковитої домінації шляхті як головному репрезентантові шляхетського Руського князівства, використав у 1658 р. І.Виговський, підписавши Гадяцьку унію, яку, проте, було ратифіковано лише польською стороною⁶.

Б.Хмельницький, як голова держави, міг спробувати претендувати на один із двох титулів – або «короля русів» у державі шляхти, або гетьмана Війська Запорізького в державі як шляхти, так і бунтарів, якими тоді були козаки. Обидві концепції на той час не лише набули поширення серед українських вищих кіл, але й взаємопоборювали одна одну за сприяння чужих сил. Як писав О.Пріцак: «Боротьба була подвійна. З одного боку, боротьба кругів одної ідеї (Війська Запорізького – *В.П.*) в ім'я визволення України від чужого

⁵ Як відомо, дослідники поділяють культури на досекулярні, котрі спираються на Святе Письмо, і секулярні, де розум людини й доказова цінність виступають підґрунтям для подальших міркувань. Якщо в досекулярній культурі не можна було ні у чому сумніватися, а всі відповіді слід було віднаходити у священному тексті, який апіорі не міг помилятися, то у секулярній мислитель мав відштовхуватися від сумнівів і доходити до істини, спираючись на розум та досвід (див.: *Munby D.L. The Idea of a Secular Society and Its Significance for Christians.* – New York; London 1963; *Martin D. The Religious and the Secular: Studies in Secularization.* – New York; London 1969).

⁶ Про обидві ідеї та їх взаємну боротьбу див.: *Пріцак О. Вступне слово до ювілейного збірника на честь Олександра Петровича Оглоблина // Збірник на пошану проф. д-ра О.Оглоблина.* – Нью-Йорк, 1977. – С.17–19.

панування, а з другого – використання zagrożеним сусідом (Польщею – *В.П.*) противної ідеї (князівства Руського – *В.П.*) для поборення тієї небезпеки»⁷.

Інакше стояло питання з релігійно-ідеологічним спрямуванням українського династичного легітимізму в політиці Б.Хмельницького. Тут можливості для вибору в гетьмана були значно вужчими, що пояснювалося специфікою визвольної війни. За час його владарювання (1648–1657 рр.) у Центрально-Східній Європі ще були поширеними досекулярні релігійно-політичні концепції, з якими належало рахуватися. Саме в 1648 р. завершилася релігійна Тридцятилітня війна між протестантами й католиками. Україна на той час перебувала у структурі католицької й нетолерантної до православного населення польсько-литовської Речі Посполитої. Відтак одним із основних гасел війни було визволення віри. Оскільки козаки вважали себе та насправді були оборонцями православ'я, ідеальним для України мало б стати, як уважав Б.Хмельницький, створення держави зі східнохристиянською легітимною династією на чолі. Католицизм і мусульманство відпадали як антагоністи православ'я, а протестантизм проник лише до середовища ряду шляхетських родів, але аж ніяк не заторкнув ширші маси населення й, зокрема, козацтво, яке залишалося православним.

Із XVII ст. запорізькі козаки своїм власним військово-демократичним устроєм і власним гетьманатом привертали до себе інтерес Центральної та Західної Європи⁸. Ураховуючи цю обставину, Б.Хмельницький намагався в комплексі розв'язувати обидві проблеми – титулування й релігійний бік отримання династичної легітимності. Уже взимку 1649 р. він зустрівся в Києві з єрусалимським патріархом Паїсієм, котрий перебував під зверхністю Османської імперії. Під враженням перемог та перспектив, які відкривалися у зв'язку з ними, предстоятель навіть хотів коронувати Б.Хмельницького «королем русів». Проте останній не наважився піти на цей крок, мотивуючи відмову сумнівами такого порядку, що він не належить до царського чи королівського роду, а відтак не може претендувати на корону.

Насправді, на нашу думку, вибір Б.Хмельницького зупинитися на гетьманському, а не на королівському різновиді династичного легітимізму зумовлювався цілим рядом наступних міркувань, які логічно вимальовувалися реаліями світової й української історії другої половини XVII ст. По-перше, майже всі європейські держави того часу були королівствами, і виникнення нової монархії було пов'язане насамперед із труднощами отримання легітимності. Королівська форма правління хоча й існувала в давній Україні, проте поширювалася лише на західноукраїнські землі, та у часи Б.Хмельницького вже доволі призабулася. По-друге, окрім територіальної неповноти й кількасотлітньої перерваності (від часу правління галицько-волинських володарів до середини XVII ст.) королівська форма влади була навряд чи прийнятною для українського козацтва, яке спромоглося виробити свої форми військового підпорядкування (гетьман, кошовий). Титул короля асоціювався в козаків

⁷ Там само. – С.17.

⁸ Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien; Köln; Weimar, 2003. – S.54.

саме з польським монархом – на противагу їхньому регіментареві (гетьманові). По-третє, тривале відторгнення від концепції суверенітету, яке століттями існувало в Україні, вихолостило з історичної пам'яті сподівання на якогось короля чи князя, що принесе звільнення від чужого панування. Сама ідея незалежності України асоціювалась у козацтва та поспільства з шаблею й булавою, уособленням і персоніфікатором яких був гетьман, який сам здобував цю незалежність власним розумом, учинками, вправністю. По-четверте, Б.Хмельницький розумів, що саме його особа, як шляхтича за походженням і козацького урядника за обранням, зможе об'єднати обидва типи тогочасних українських еліт – козацтво та шляхту – у взаємодоповненні, а не у взаємопоборюванні. Гетьман із менталітетом володаря міг бути, і насправді був прийнятим, та вважався «своїм» в обох елітних колах тодішнього українського суспільства: як серед полковників-шляхтичів (М.Кричевський, Г.Гуляницький, І.Виговський, І.Богун) із менталітетом шляхетського лицарства, так і серед полковників-козаків, носіїв козацького менталітету *jus militare* як антишляхти (М.Кривоніс, М.Небаба, І.Ганжа).

Цей комплекс причин і був, на нашу думку, вирішальним для Б.Хмельницького, аби обрати стрижнем своєї політики нову, гетьманську, а не стару, князівсько-королівську, форму української династичної легітимності. Що стосується релігійного аспекту отримання династичної легітимності, то тут вибір гетьмана, лідера оборонців православної віри – козаків, так само був невеликим, і так само концентрувався довкола вибору однієї з двох можливостей. На той час існували лише дві країни з православною законною династією, які могли б дати династичну легітимність новій східнохристиянській державі – Війську Запорозькому. Це – Молдавія й Московія. Релігійна легітимація, як захист українців-православних від поляків-католиків, відіграла тоді чи не найбільшу роль⁹. Б.Хмельницький, який бачив розв'язання української проблеми у створенні легітимної православної династії, розумів, що в тогочасних умовах така новостворена українська династія може утвердитися лише одержавши легітимацію від пануючого дому, у даному випадку – молдавського господаря Василя Лупула (1593–1661 рр.)¹⁰. Із цією метою гетьман спромігся здійснити план одруження свого старшого сина Тимоша з молодшою донькою молдавського правителя – Розандою. Подальшу реалізацію спільної українсько-молдавської династичної єдності унеможливила загибель гетьманича у Сучавській битві 1653 р. Лише коли смерть сина перекреслила молдавську династичну карту, Б.Хмельницький уперше звернув увагу на північного православного сусіда як на єдине джерело, що в нього залишилося потенційно для продовження політики українського династичного легітимізму.

Переяславська угода 1654 р. не була самоціллю Б.Хмельницького, зреалізувавшись як другий варіант православного легітимізму, коли перший (з Молдавією) не здійснився. Для перемовин із Московією українські козаки

⁹ Kappeler A. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen // Beiträge zur 7 Internationalen Konferenz zur Geschichte des Kiever und des Moskauer Reiches. – Berlin, 1995. – S.192.

¹⁰ Див.: Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинёв, 1961. – С.87, 102.

потребували врахування їхніх власних претензій на володіння київською спадщиною, тоді як московський уряд у той період, на противагу більш пізній російській та радянській історіографії, не відносив цю символічну спадщину до своїх пріоритетів¹¹.

Після смерті Тимоша гетьман не залишив ідеї створення династії й передав булаву молодшому синові Юрієві. Першим з іноземних сюзеренів, хто засвідчив своїм привітанням утворення нової монархічної династії в Європі, став шведський король Карл-Густав, який в офіційному листі до Б.Хмельницького від 6 серпня 1657 р. поздоровив українського володаря з проголошенням його сина гетьманом¹². Це проголошення, а не вибір у польському сенсі, чи призначення у сенсі московському, отримало легітимацію не лише від Москви та Швеції, але й від Молдавії, Волощини, Трансильванії, Бранденбурга й інших союзників Б.Хмельницького. Можна припустити, що договір із Москвою у його баченні був важливим кроком для скріплення майбутніх спільних династичних стосунків обох держав. Це дуже чітко виявилось у січні 1654 р., коли гетьман відмовився присягати цареві доти, поки його представник не складе присягу навзаєм¹³. Із цього можна зробити висновок, що Б.Хмельницький розглядав договір із Москвою як двосторонню угоду в європейського сенсі.

Таким чином, Б.Хмельницький за сприяння Молдавії 1652 р. здійснив перший в історії України гетьманський шлюбно-династичний союз, а за сприяння Москви в 1657 р. заснував першу українську гетьманську династію, передавши булаву своєму синові та спадкоємцеві за згоди всієї старшини, війська, суспільства. Саме Б.Хмельницький став першим українським політичним діячем, який успішно замінив давню князівсько-королівську форму династичного правління державою на нову – гетьманську. Обидва ці досвіди виявилися першим успішним прикладом введення гетьманської України в коло династичних держав. І хоча вони й були недовготривалими внаслідок як трагічної загибелі старшого сина гетьмана, неповноліття молодшого, так і надзвичайно сильної зовнішньої та внутрішньої опозиції цим заходам, проте засвідчили право і спроможність України на власне династичне державотворення саме в гетьманській формі.

Як слушно зауважує Р.Піріг, *правління П.Скоропадського* не стало монархічним, а форма державності – козацькою, адже всі кроки в державному будівництві гетьман мав погоджувати з німцями¹⁴. Проте ця держава була гетьманською, і не лише за титулуванням правителя, адже робилися конкретні кроки з відновлення гетьманських інститутів, котрі існували у XVII–XVIII ст. Ця обставина визначила й механізм утворення традиційної української державності – не встановлення гетьманської династії, як за часів Б.Хмельницького, а реставрація. На основі козацько-гетьманських традицій

¹¹ Kappeler A. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nichtrussischen Untertanen. – S.192.

¹² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.9. – Ч.2. – С.1369.

¹³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Москва, 1957. – Т.3. – С.464–466.

¹⁴ Піріг Р.Я. «Білий кентавр українського козацтва»: до проблеми міфологізації образу гетьмана Павла Скоропадського // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.138.

було затверджено державну символіку, утілювався гетьманський проект відродження українського козацтва як окремого воєнізованого стану, формувався сердюцька дивізія тощо. Принагідно зазначимо, що аспірантка автора статті проаналізувала шість аналогів реставрації династичної форми правління у країнах Європи XVII–XX ст. і порівняла їх як соціально-політичний та історіософський феномен із реставрацією гетьманату в Україні 1918 р. На основі застосування методології морфології історії О.Шпенглера, А.Тойнбі, з одного боку, і соціології знання К.Маннгейма – з іншого, удалося вивести типологію явищ реставрації династичної форми правління в європейських країнах, визначивши в її структурі класичні та мішані типи. У результаті встановлено, що для реставрованого 1918 р. в Україні гетьманату, на відміну від французьких, іспанських аналогів, норвезької моделі реставрації династичної форми правління, було характерним поєднання зовнішньополітичного втручання та здійсненого за сприяння третьої сторони (Німеччина) перевороту¹⁵. Завдяки такому симбіозу гетьманат П.Скоропадського з відповідною титулатурою став особливим типом реставрації династичної форми правління в історії Європи, але від того не втратив рис консервативної революції, здійсненої, щоправда, за погодженням із німецькою окупаційною владою (слід зазначити, що ця реставрація не відбулася зненацька, а жевріла впродовж XIX – початку XX ст. Її ідея була чинною у зазначений період як у Правобережній, так і Лівобережній Україні, а за час Першої світової війни поширилася й на півдавстрійську Галичину¹⁶). Хіба реставрація Бурбонів у Франції 1814 та 1815 рр. не була реалізована шляхом прямого втручання Великобританії, Австрії, Пруссії й Росії, з якими також погоджувалися мало не всі, включно з визначенням форми правління, питання?! А відновлення монархії в Норвегії 1905 р. хіба не відбулося шляхом втручання Великобританії та Росії у процес розриву унії зі Швецією, чого без сприяння цих держав могло б і не статися?! Розглядаючи соціальний аспект реставрації крізь призму соціологічних підходів К.Маннгейма, слід наголосити, що, згідно з його теорією, під соціальним класом треба розуміти соціальну групу, усі члени котрої мають можливості отримати однаковий доступ до багатств нації, можливість набути однакові соціальну вагу (статус) та кар'єрний ріст, а свідченням інтегрованого класу виступає спільна свідомість¹⁷. Значення цієї дефініції для нашої проблеми визначальне, адже узгоджувати

¹⁵ Див.: *Валігурська І.Ю.* Реставрація династичної форми правління в країнах Європи в XVII–XX ст. як соціально-політична та історіософська проблема: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 169 с.

¹⁶ Див.: *Потульницький В.А.* Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних основ українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Проблеми слов'янознавства.* – Т.51. – Л., 2000. – С.57–68. *Його ж.* Український консерватизм як ідеологічна та соціально-політична передумова становлення другого Гетьманату: основні напрямки та концепції (1789–1914) // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Історія. Економіка. Філософія /* За ред. Ю.І.Терещенка. – 2000. – №4. – С.68–118; *Його ж.* Український консерватизм в XIX – на початку XX ст. // *Український археографічний щорічник.* – 2001. – Вип.5/6. – С.80–112; *Його ж.* Український консерватизм в середовищі Галицької еліти на початку XX ст. // *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, професора Р.Г.Симоненка.* – 2002. – Вип.11. – С.79–90.

¹⁷ *Mannheim K.* Systematic Sociology: An Introduction to the Study of Society. – London, 1957. – P.121.

інтереси різних класів, за К.Маннгеймом, належить, насамперед, у сфері свідомості, яка служить основою для погодження між ними різних можливостей в отриманні доступу до багатств нації. Цей доступ визначає економічну поведінку, спільні класову свідомість і визначення своєї ролі та, як результат, групову ідеологію¹⁸.

Слід зазначити, що П.Скоропадський не зумів, та й не прагнув досягти консолідації всіх політичних сил в етнічному, соціальному, територіальному плані, тобто отримати спільне визначення, за К.Маннгеймом, своєї ролі, і, як наслідок, групову ідеологію. Харизма нового керівника держави не охоплювала всієї України в територіальному (приміром, не мав жодного відношення до Галичини), соціальному (походив із лівобережного дворянства) й мовному (у побуті він і його дружина користувалися російською) розумінні. Не мав гетьман і уявлення, як він сам відзначав, про релігійну політику, не розуміючи, що й автокефалія, і уніатство – це традиційні українські прагнення до власної церковної традиції¹⁹.

У 1919 р. П.Скоропадський був переконаний, виходячи з досвіду свого нетривалого правління, що: 1) роль гетьмана має бути обмежена; 2) кандидатом у гетьмани повинен стати той, хто задовольнятиме одночасно українські й російські кола; 3) передумовою гетьманату має слугувати створення певної партії; 4) державною мовою досить тривалий час повинна бути лише українська, і тільки після її зміцнення можна перейти до рівноправності з російською; 5) Галичина має стати П'ємонтою до встановлення гетьманату, а з його проголошенням провід переймає Наддніпрянина; 6) розвиток українського націоналізму гетьманові слід поєднувати з урахуванням існування в Україні двох паралельних культур, із вільним розвитком російської культури²⁰.

Якщо у своїх спогадах, написаних 1919 р., відразу після повалення гетьманату, П.Скоропадський зробив низку висновків щодо династичної політики України та специфіки її проведення, упродовж 1920–1930-х рр. він, дещо еволюціонувавши, створив цілу програму, яка складалася з декількох умов, без котрих, на його переконання, династична політика країни приречена на фіаско. В еміграції гетьман у повній мірі врахував помилки та уроки з нетривалої історії очолюваної ним Української Держави 1918 р. Упродовж 1920–1930-х рр. він очолював консервативно-гетьманський рух на трьох континентах – в Європі, Америці та Азії. За цей час відбулася й суттєва еволюція його поглядів на сутність і характер української гетьманської династичної політики.

Керуючи гетьманським рухом П.Скоропадський намагався враховувати два базових напрями династичної політики: 1) обґрунтування різновиду титулування для монарха України; 2) забезпечення наступності у вітчизняній монархічній політичній лінії та осмислення титулування для сина гетьмана – майбутнього спадкоємця престолу. Це проводилося в полеміці з відомим галицьким публіцистом і письменником О.Назаруком. Дискусія розгорнулася

¹⁸ Mannheim K. Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure. – London, 1966. – P.99.

¹⁹ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.199–200.

²⁰ Там само. – С.54, 132–133, 135, 139–140, 145, 158, 182, 184, 258.

з приводу вибору назви для організації українських монархістів, вилившись в обґрунтування доцільності того чи іншого виду титулування для монарха України²¹. Отже в липні 1937 р. гетьманці ухвалили рішення про ліквідацію Українського союзу хліборобів-державників і реорганізацію всього руху²². Одне з питань було пов'язане також із вибором назви для нової організації. Запропоновану гетьманським центром назву Союз гетьманців-державників (СГД) О.Назарук оцінював негативно, стверджуючи, що для іноземців слово «гетьманець» незрозуміле, а для українців воно пов'язане з явищем виборності й виводиться з традиції наддніпрянців, натомість на інших українських землях, зокрема в Галичині, значно сильніші корені мала князівська традиція. Відтак публіцист пропонував назву – Союз українських монархістів (або Організація монархістів в Україні)²³. П.Скоропадський, посилаючись на власний досвід перебування в інших країнах і спілкування з представниками тамтешніх аристократичних кіл, стверджував, що ставлення іноземної вищої аристократії до українських монарших титулів було шанобливим і ця повага базувалася перш за все на ставленні до самої особи представника та уособлювача традиційної держави, який водночас і є носієм того чи іншого титулу («Я дуже чулий у цьому відношенні, і, скажемо, у країні снобів, в Англії, я багато бував у вищих колах і ніколи я не примітив, щоб до цих титулів не так ставилися, як слід»)²⁴.

Відстоюючи слово «гетьманець» у назві Союзу гетьманців-державників, П.Скоропадський переконував О.Назарука в недоречності відмови від нього, аргументуючи стійкою асоціацією у свідомості української громадськості та серед іноземців цього поняття саме з українським монархізмом:

«В українському суспільстві гетьманство і все, що зв'язане з ним, має своє певне окреслене обличчя. Ми вже маємо певний базис і тепер знову забувати про нього й пропагувати новий – це, здається мені, неправильно. Будемо сильні, тоді й титул змінимо, і назви підберемо для нашого титулу підходящі. Гетьманство наше монархічне; це всі знають, хто нами цікавиться. Це скромно. Змінювати титул, присвоювати вищий (королівський – *В.П.*), не маючи ані території, ані армії – зовсім не підходяща річ. Титулу гетьмана ніхто не може в мене відібрати, ані його висміяти. Вільгельм зрікся, але хто його в Німеччині не вважає, у смислі титулування, за короля пруського й імператора германського?»²⁵.

Другим напрямом династичної політики П.Скоропадського було збереження та забезпечення правонаступництва. Як відомо, у свій 60-річний ювілей гетьман

²¹ Сидорчук Т.М. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Записки НТШ: Праці історико-філософської секції. – Л., 1999. – Т.СССXXXVIII. – С.236–253.

²² Сидорчук Т.М. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу (з неопублікованого листування П.Скоропадського з О.Назаруком) // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика: Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – К., 2000. – Вип.4. – С.335.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.205. – Арк.92.

²⁴ Там само. – Спр.316. – Арк.23.

²⁵ Там само. – Арк.27.

призначив власного сина Данила²⁶ наступником з усіма правами й обов'язками старшого в гетьманському роді Скоропадських²⁷. Тоді ж Рада присяжних і Гетьманська управа юридично оформили заповіт П.Скоропадського, в якому відзначалося:

«Історія наказує мені дбати, щоб започаткована мною в 1918 р. державна організація України продовжувалась далі до повного, щасливого завершення нашого національно-державного діла. В наших українських обставинах потрібно для цього напруженої, упертої праці ряду поколінь. Тому, хоч і почуваю ще сили, енергію та порив до боротьби, все ж таки мушу подбати про те, щоб і після мене був забезпечений безперервний провід нашому ділові. [...] Після мене провід нашого діла і всі права й обов'язки старшого в нашій роді переходять на сина мого Данила. Синові моему Данилові заповідаю непохитно, до кінця життя, стояти на чолі гетьманського державного діла, а всім гетьманцям – вірно допомагати йому в цім»²⁸.

Слід зазначити, що висунуті П.Скоропадським (який в еміграції вже не повертався до своїх висновків 1919 р.) упродовж 1920–1930-х рр. два згаданих вище базових напрями гетьманської династичної політики вироблялися у процесі контактів із представниками політичних і військово-дипломатичних кіл провідних тогочасних монархій – Великобританії та Японії. Так, гетьманці, створивши спершу (1926–1931 рр.) в Німеччині підґрунтя до започаткування політичних стосунків з Британією, розгорнули тут у 1932–1939 рр. за сприяння впливових політиків, представників консервативної та ліберальної партій, широку видавничу й інформаційно-пропагандистську діяльність²⁹. У взаємовідносинах з японськими військово-дипломатичними колами П.Скоропадський перейшов від, власне, їх започаткування на території Німеччини й Маньчжурії в 1928–1941 рр. до реалізації спільних, погоджених обома сторонами кроків у конкретній політиці, що тривало до 1943 р.³⁰

²⁶ Скоропадський Данило (1904–1957 рр.) – гетьманч, син П.Скоропадського, співробітник Гетьманського центру з 1932 р., голова гетьманського руху в 1948–1957 рр. Народився в Петербурзі, навчався в Київській гімназії (1918 р.), закінчив Лозаннську кантональну гімназію (1919–1922 рр.). Працював робітником на локомотивному заводі Сіменса й Шуккерта в передмісті Потсдама (1922–1923 рр.). Навчався в Берлінському вищому технічному інституті на факультеті машинобудування (1923–1928 рр.). Працював інженером у фірмі Сіменс-Гальске у Шпандау (1928–1932 рр.). У 1932–1937 рр. працював у Гетьманському центрі в Берліні. Як представник гетьмана здійснив інформаційно-пропагандистську подорож до США та Канади (1937–1938 рр.). Із 1939 р. проживав у Великобританії, працюючи за фахом на промислових підприємствах та займаючись політичною роботою. У 1948 р. перебрав керівництво гетьманським рухом. Почесний голова Союзу українців Британії (1949–1957 рр.).

²⁷ Офіційна церемонія відбулася у Ванзе (передмістя Берліну) в липні 1933 р. з наступним юридичним оформленням у жовтні (див.: Бюлетень Гетьманської управи. – Берлін, 1933. – Жовтень. – Ч.18).

²⁸ За Україну: Опис подорожі гетьманча Данила Скоропадського до Злучених Держав і Канади 1937–1938 рр. – Едмонтон, 1938. – С.23.

²⁹ *Потульницький В.А., Сидорчук Т.М.* Українські монархісти у Великобританії (1927–1957) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип.11. – С.92–99; *Потульницький В.А.* Підготовка гетьманом Павлом Скоропадським у 1926–1931 рр. підґрунтя до започаткування політичних стосунків з королівством Великобританії // Краєзнавство. – 2013 – №4. – С.215–223.

³⁰ Див.: *Potul'nyts'kyj V.* Political Relations of Pavlo Skoropads'kyj with Japanese Military Imperial Authorities in 1928–1943 (on the Materials of the Personal Diary of Hetman) // Збірник

У полеміці з О.Назаруком, котрий, як галичанин, звертаючись до епохи короля Данила, висловлював думку про можливість для українського монарха прийняти саме королівське титулування, гетьман рішуче й категорично обґрунтовував думку про гетьманський титул, який для України є національним, на відміну від титулування давнього періоду. Аналогічно й для престолонаслідника-гетьманича деструктивним фактором буде прийняти титул принца.

Отже, на проблеми національної династичної історії та, зокрема, обох українських спадкових гетьманатів слід дивитися ширше, а не за Тичининим «всіх панів до 'дної ями, буржуїв за буржуями, будем, будем бить». Власноруч рубати, замість того, аби дати йому зрости, той невеличкий особливий пагін національної династичної історії, який Україні все ж таки вдалося посадити серед лісу решти династичних історій, чим займається вже скоро сто років чимало вітчизняних патріотичних і налаштованих проти всілякого «панства» істориків із марксистського, націоналістичного й інших таборів, щонайменше нерозумно. Не кажучи вже про те, що це також суперечить цілісному та поліперспективному розумінню суті українського феномену національної династичної історії як соціально-політичної проблеми, котра все ж таки заслуговує на увагу науковців і на співвіднесення з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших династичних держав Європи.

Діалектика чи компендіум?

Переїду тепер власне до питання створення чергової багатотомної версії, або компендіуму³¹, історії України. Своїми міркуваннями спробую відповісти на заклик академіка В.Смоля «висловитися щодо опрацювання методологічних і теоретичних засад концепції багатотомної синтетичної історії нашої країни»³², і дати, як Г.Касьянов та О.Толочко³³, власні конкретні пропозиції.

Чи можлива поява нині такої фундаментальної праці, яка змогла б інтегрувати проблемно-тематичний доробок сучасної української історіографії, нагромаджений за останні два десятиліття, а також усі її теоретичні та методологічні здобутки? Іншими словами, чи готовий сучасний академічний загал

матеріалів міжнародної конференції з локальної історії, проведеної Інститутом української археології 29–30 вересня 2009 р. у м. Києві: Наукові записки Інституту археології. – К., 2009. – Вип.19. – Кн.ІІ. – Ч.І. – С.371–376; *Потульницький В.А.* Японія і українська монархічна еміграція: основні етапи налагодження взаємостосунків (1928–1943 рр.) // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2012. – Вип.40. – С.318–322; *Його ж.* Започаткування взаємовідносин гетьмана України Павла Скоропадського з Японською імперією як результат діяльності владного тандему з прем'єр-міністра барона Г.Танаки і міністра іноземних справ К.Шідехари (1927–1929 рр.) // Там само. – К., 2013. – Вип.45. – С.284–287.

³¹ Саме так уважали за потрібне називати великі багатотомні синтетичні праці (на кшталт 10-томника порівняльної історії психологічного розвитку В.Вундта, 16-томника з німецької історії К.Лампрехта тощо) академік О.Пріцак та його німецькі попередники (див.: *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.22; *Potul'nyckyj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. – Marburg, 1997. – №46. – S.493.

³² *Смолий В.А.* Лабораторія українського нарративу // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.5.

³³ Див. прим. 1.

виготовити подібний інтелектуальний продукт? Наскільки адекватною може бути репрезентація історії України в європейському цивілізаційному контексті?

Центри дослідження всесвітньої історії в більшості розвинутих країн світу працюють нині на основі вивчення інформації з багатьох альтернативних реальностей одночасно. За допомогою нових методологій вони інтегрують свою історію в найширший синтез світової історії та її запитів. Молоді науковці, які приходять у ці інституції, учаться працювати, творити й реконструювати наукові знання саме в такому ключі та в таких вимірах. Від них вимагається не лише наукова база (фактична, експериментальна), але й обізнаність із контекстуальною природою знань, що передбачає знайомство з різноманітними альтернативними теоретико-методологічними підходами до трактування власної національної історії, здатність відповісти на контраверсійні бачення представників конкуруючих національних історій, розгляд методологічних особливостей кожного підходу та доречність їх застосування у власній національній історії. Також їхнім завданням стає усвідомлення того, що будь-яка теорія є лише «тимчасовим поселенням» («temporary settlement»), котра базується на найкращих на поточний момент підставах, ознаках і доказах («визнання мінливості»/«recognition of uncertainty»). Відтак нове покоління українських дослідників має забезпечити участь і відповідь на очікуваний майбутній виклик мультимірного світового середовища історичної науки як виробленням власних рішень, так і збором ресурсів (фактів, документів, слабких місць) для теорії, методології, концепції.

Багатолітній досвід дослідницької роботи автора у провідних наукових історичних центрах країн Європи, Азії та Америки засвідчує, що перспективи студіювань із національної та всесвітньої історії там підпорядковані пошуку відповідей на наступні питання: 1. Якими мають бути стратегічні аспекти планування серед постійних змін і криз світових теорій та методологій історичної науки? 2. Що взагалі розуміти під стратегічним плануванням? 3. Що маємо на увазі, коли говоримо про довготривале стратегічне планування? 4. Які методи й цілі це стратегічне планування має та може мати?

Розуміння не лише теоретичної бази, але й імперативу майбутніх змін наукових досліджень світової історії в аналогічних дослідницьких центрах споріднених із нашою історією країн надає нам можливість встати в один ряд із цими змінами, вирівнятися з ними. Також ми зможемо допомогти цим змінам розгортатися швидше, утверджуватися з меншою кількістю помилок. Ми маємо визначити, які характеристики вимагатимуться, і який поштовх, чи імпульс, необхідно викликати нам – українським дослідникам, аби забезпечити адекватну відповідь нашої історичної науки на наступній фазі змін. Усе це нам дає можливість чіткіше окреслити аспекти стратегічного планування в такому контексті.

Водночас, зважаючи на залучені дефініції теорії як «тимчасового поселення» у синтезі з «визнанням мінливості», я би не принижував, називаючи абсурдною, як приклад багатотомного компендіуму національної минувшини, авторську історію Бельгії А.Піренна, беручи, на противагу їй, як це пропонують Г.Касьянов і О.Толочко, «Кембриджську історію Скандинавії», над

виданням котрої довгий час працював великий колектив авторів під загальним керівництвом професора К.Гелле³⁴.

По-перше, А.Піренн, будучи учнем Г. фон Шмоллера та Г.Вайтца³⁵, спромігся кинути виклик німецьким ученим і довів синтезом джерел і методології право на своє власне бачення. По-друге, він ab ovo інтегрував у світову історію минуле Бельгійського королівства, а це, з огляду на окреслені вище положення, важливо для автора даної статті, котрий із 1989 р. працює над проблемами дослідження спадщини В.Липинського та П.Скоропадського й інтеграції української традиційної консервативної історії у світову історію. По-третє, А.Піренн має таке ж значення для бельгійців, як М.Грушевський – для українців. Він не тільки довго працював над власне бельгійською історією на рівні світової науки, але вдосконалив існуючу до нього схему її розвитку, на основі аналізу джерел представив своє бачення місця бельгійської історії у загальноєвропейському історичному процесі й тим створив солідну базу як для науки історії Бельгії, так і для дослідження її історіографії, а також для історіософії. І, нарешті, по-четверте, А.Піренн обґрунтував декілька тез переломного характеру не лише для історії своєї країни, але й загальної історії Європи, яку він написав дещо згодом. Без розуміння цих тез важко користуватися Піренновим доробком³⁶. Вони дають можливість трактувати історію цілісно, і хоч багато з них автор не міг підтвердити археологічно, вони, проте, спричинили серйозну дискусію в тодішньому європейському науковому світі.

Так, саме А.Піренн з'ясував, чи дата 476 р., як кінець існування Західної Римської імперії та початок середньовіччя, може вважатися «апокаліптичною»³⁷. Він показав, що верхівка давніх германців відчувала себе більше римлянами, аніж варварами, та намагалась успадкувати римську культуру³⁸. А.Піренн обґрунтував тезу про роль столиці для історії на прикладі переносу Карлом Великим своєї столиці в Аахен, у результаті чого історія «перемістилася» з Середземномор'я на північні «варварські» терени. Бельгійському історикові належить теза, що переломним моментом у минулому Європи був вихід на історичну авансцену мусульман-арабів, які спромоглися досягти потужного культурного поступу³⁹.

Саме завдяки обґрунтуванню цих та низки інших тез головний 8-томний компендіум А.Піренна, як і інші його монографії, має неабияке значення для історичної науки й може служити для нас радше прикладом віднайдення та аргументованого доведення істориком переломних концептуальних положень,

³⁴ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.11–12, 14–16, 22–24.

³⁵ У Г.Вайтца вчився й М.Драгоманов (див.: *Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert.* – S.495).

³⁶ Про тези А.Піренна див.: *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision* / Ed. A.F.Navighurst. – Lexington; Toronto; London, 1976.

³⁷ *Pirenne H. Mohammed and Charlemagne.* – Cleveland; New York, 1964. – P.31–32.

³⁸ *Pirenne H. A History of Europe.* – Vol.1. – New York, 1958. – P.8–9, 11–17, 21.

³⁹ *Pirenne H. Early Democracies in the Low Countries: Urban Society and Political Conflict in the Middle Ages and the Renaissance.* – New York; Evenston; London, 1963. – P.3–4; *Idem. Mohammed and Charlemagne.* – P.32–33; *Bolin S. Mohammed, Charlemagne and Ruric* // *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism, and Revision.* – P.114–115, 118–119.

аніж абсурдом. Як відзначають дослідники, Піреннова «Історія Бельгії» була відразу визнана як праця національної цінності, а її фундаментальні тези справили величезний вплив на політичне мислення в Бельгії; вона зміцнила національну єдність і національну гордість у країні, яка є навіть більшим політичним парадоксом, аніж Швейцарія, оскільки не має природних кордонів. У державі з доволі гострими ідеологічними й мовними суперечностями ніхто навіть не засумнівався у його, А.Піренна, науковій об'єктивності⁴⁰. Зрештою, більш пізні археологічні дослідження довели, що противники історика не мали рації, повністю підтвердивши тези А.Піренна про економічне життя пізньої Римської імперії як праісторії Бельгії.

Як має бути організовано підготовку такої праці з огляду на поліконцепційність та індивідуалізацію сучасних історичних досліджень, наявність різноманітних методологічних підходів і схем, а також досвід написання багатотомних колективних праць радянських часів? Г.Касьянов і О.Толочко пропонують запозичити для цього «відкриту структуру», котра щоразу пристосовуватиметься до особливостей тієї чи іншої зображуваної епохи⁴¹. Як я зрозумів, «відкрита структура», окрім «кращого відбиття різноманітності минулого історичного досвіду» та відмови від «національної телеології», означає й те, що, наприклад, О.Толочко пише про Київську Русь, Г.Касьянов – про новітній період історії України, інший вітчизняний чи зарубіжний фахівець – про «свою» епоху, і подають власні дослідження до колективного компендіуму на основі наукових, апробованих у світі, методологій. Відтак на більш високому рівні (з залученням до кожної досліджуваної історії фахівця, озброєного вже методологією, а не марксистським чи «телеологічним» баченням) подібна «відкрита структура» перетвориться на ту саму колективну працю, не об'єднану єдиним підходом. Я проти колективної праці без єдиного підходу, оскільки: 1) ані ми, ані Захід ще не готові до наукового викладу цілої низки окремих історій; 2) ми ще не маємо тез А.Піренна на українському матеріалі, тобто не маємо, що узгоджувати; 3) ми ще аж ніяк не узгодили, яку саме українську історію: династичну чи державну – маємо представляти науковому світові; 4) у нас ще немає мультиперспективного погляду на нашу історію в контексті світової, адже об'єктивних і неупереджених щодо України істориків, як, наприклад, А.Капелер, серед західних фахівців світового рівня – одиниці. Натомість більшість їх перебуває під впливом стереотипів і схем домінуючих і споріднених націй щодо України.

Має бути єдине бачення, вироблення загальних підходів, методології, знаходження можливого консенсусу у середовищі тих істориків, які думають про майбутнє України. Потрібно, щоб ця дискусія тривала й надалі, з проведенням конференцій, круглих столів, щоб вироблялася спільна методологія для написання такої праці. А напише її один, двоє або десять авторів – це не є для нас стратегічно першочерговою проблемою. Важливо виробити в науковому середовищі єдине бачення, єдину схему чи методологію історії України, яка

⁴⁰ Coris J.-A. Introduction // Pirenne H. A History of Europe. – Vol.1. – P.XII.

⁴¹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.20.

могла б бути прийнята для такої роботи. Адже головна наша мета – витягнути вітчизняну історію з провінції, зробивши її зрозумілою для світової науки як систему науково доведених поглядів. До створення такої системи неабиякою мірою можуть прислужитися спеціалізовані вчені ради з захисту докторських дисертацій. Принагідно хочу згадати таку раду, створену наказом ВАК України 31 січня 1994 р. в академічному Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Її членами були знані в нашій країні й за її межами фахівці: О.Пріцак, Ф.Шевченко, М.Ковальський, А.Санцевич, В.Наулко, М.Варварцев, Ю.Мицик та ін. Рада стала лабораторією наукового пошуку, вона практикувала залучення іноземних опонентів, ішов жвавий обмін думками між науковцями різних шкіл і континентів. Наприклад, до захисту докторської дисертації Я.Дашкевича офіційним опонентом було запрошено сходознавця з Гарвардського університету (США) В.Остапчука, дисертацій В.Трошинського та Я.Грицака – відповідно політолога з Іллінойського університету (США) В.Маркуся й україніста з Саскачеванського університету (Канада) О.Андрієвську. Виступали офіційними опонентами на захистах дисертацій О.Пріцак і Я.Пеленський. На сьогодні з чотирнадцятьох докторів наук першого складу ради, окрім, на жаль, уже померлих учених та С.Плохія, котрий працює за кордоном, залишилося лише п'ятеро: професори В.Наулко, Ю.Мицик, М.Варварцев, Г.Швидько та автор цієї статті.

Зрозуміло, що А.Піренн опрацьовував свої тези у відмінних від наших умовах, адже в нас розвиток наукової історичної думки було суттєво спотворено за роки радянської влади. Ми й досі перебуваємо в пострадянському просторі, де чи не всіма процесами керують по суті радянські люди. З огляду на це знову ж таки спочатку треба домовлятися про методологію, інакше вийде, що кілька авторів витворять певну суму окремих бачень, десь суголосну, десь із суперечностями, і виглядатиме це як рицарський замок із романською брамою та готичними вікнами. Натомість у нашому варіанті набагато краще, щоб один, два чи декілька авторів писали дослідження, об'єднане єдиною методологією. Стосовно останньої, зокрема лінійного трактування історії як такого, що не надається для представлення наукової, відповідної світовим вимогам, історії України, повністю погоджуюся з Г.Касьяновим і О.Толочком, котрі твердять про доконечну необхідність «відмовитися від лінійності викладу, яка веде до телеологічності, а також від уніфікації структури за лінійною схемою»⁴². Ця оцінка в повній мірі стосується не лише вітчизняної, але й багатьох інших національних історій.

Додам також, що завдання створення наукової і прийнятної у світі історії України в контексті світової історії не вирішити способом лінійного трактування ще й тому, що він вступає у суперечність зі множинністю, різнотривалістю, багатоперспективністю (в розумінні Х.Ортеги-і-Гассета) та багатовимірністю процесів чи явищ. А якщо будувати новий академічний синтез історії України в контексті всесвітньої історії, спробувавши відмовитися при написанні дослідження від групування конкретного матеріалу відповідно до лінійного

⁴² Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.20.

трактування історії, та писати його у сенсі тих самих засновників морфології історії? Перший і найпростіший аргумент проти диференціації держав на типи й види історичних та сучасних державних утворень наступний: мовляв, вони не мають жодної спільної характеристики, окрім їхньої історичності в контексті континуїтету/дисконтинуїтету власних державних форм. У відповідь хотілося б наголосити, що, по-перше, держави можна групувати у види й типи методом порівняльного аналізу не лише за критеріями історичності та сучасності, але й за принципом дихотомії (розходження ознак змін у різних напрямках)⁴³. Дихотомічне розходження береться до уваги у структурі хронологічного виміру епохи (античність, середньовіччя, новий час), у структурі простого географічного принципу диференціації (держави європейські, азійські, африканські, американські), у структурі форми державного правління для сучасних держав (монархія, республіка). По-друге, усі історичні держави об'єднує ще одна риса: у той чи інший відрізок історичного часу вони опинялися на пограниччі поміж можливістю стимулювати подальший розвиток або занепасти. Усі вони обрали друге, потрапивши в такі умови, з яких не було руху ані назад, ані вперед⁴⁴. У результаті – важка стагнація та зникнення з історичної арени. По-третє, в історії тих чи інших держав домінуючу роль відіграє життєва енергія як сума індивідуальних енергій усіх членів суспільства, котрі творять його історію на всьому відведеному відрізку часу⁴⁵. Тут найістотнішу роль відіграють два змістоутворюючих чинника: а) спадкоємність генерацій (у сенсі твердження К.Маннгейма про спільний генераційний просторово-часовий вимір); б) відповідність епігонів. Якщо, за А.Тойнбі, життєвої енергії епігонів виявляється недостатньо, цивілізація переходить в історію⁴⁶. Те саме мав на увазі й О.Шпенглер, котрий під «цивілізаціями» розумів померлі культури. До їх загибелі призводять руйнівні чинники, серед яких мислитель виділяв, насамперед, надмірний розвиток техніки, гіперурбанізацію, війни, підкорення людиною природи тощо⁴⁷. Твердження А.Тойнбі та О.Шпенглера щодо культур і цивілізацій у повній мірі можна застосовувати й до держав і державоподібних утворень. Вони надають можливість провести синтезне дослідження конкретних історичних феноменів держав крізь призму обраного істориком філософського бачення історичного процесу з одночасною відмовою від поділу історії за схемою: стародавній світ – середні віки – нова історія. Натомість морфологія історії як методологія історичних студіювань дозволяє історикам мати справу з макроісторичними дослідженнями та створювати великі порівняльні конструкції на основі методів гомології й аналогії (з гр. «аналогія» – відповідність, «гомологія» – згода), запропонованих О.Шпенглером⁴⁸.

⁴³ *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.3–10.

⁴⁴ *Toynbee A.J.* A Study of History. – London; New York; Toronto, 1949. – P.164–165.

⁴⁵ *Ibid.* – P.248.

⁴⁶ *Toynbee A.J.* A Study of History: Introduction: The Genesis of Civilizations. – Part 1. – New York, 1962. – P.135.

⁴⁷ *Spengler O.* Reden und Aufsätze. – München, 1951. – S.5, 8.

⁴⁸ Див.: *Потульніцький В.А.* Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XX ст. // Український археографічний щорічник. – 2004. – Вип.8/9. – С.366–380; *Його ж.* Україна і всесвітня історія... – С.51–62.

Подібна спільна методологія (автор аж ніяк не претендує на істину в останній інстанції) дасть можливість сконструювати гіпотезу у формі моделі та перевірити її, створивши опис минулого як (тут знову погоджуся з колегами) «множинність окремих історій. Це історії різної тривалості. [...] Деякі з них були нетривалими й обривалися без продовження (як, наприклад, історія скіфів чи Кримського ханства). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії»⁴⁹. Держава Данила Галицького, таким чином, можливо, знайде своє місце поряд із державою литовського князя Міндовга; держава Військо Запорізьке Богдана та Юрія Хмельницьких – поряд із державою Олівера й Ричарда Кромвелів; Українська Держава П.Скоропадського 1918 р. – поряд із Норвезьким королівством 1905 р.; лицарські козацькі організації Східної Європи – поряд з іншими державоподібними лицарськими організаціями Європи та Близького Сходу; Кримське ханство – серед історичних ісламських держав і династій тощо.

Насамкінець зазначу, що у цій, започаткованій колегами з Інституту історії України НАНУ дискусії, я намагався обґрунтувати своє бачення вирішення в майбутньому проблеми інтеграції української історії у світову. Структуризація історії на державну й династичну в контексті порівняльної історії в українському варіанті, та міркування з приводу єдиної методології, що її варто виробити й узгодити на шляху до написання добротного, конкурентоздатного наукового компендіуму, стане (як це уявляється авторові, котрий певний час вивчав досвід істориків інших націй, що опинилися перед аналогічною проблемою інтеграції та щасливо уникнули досвіду марксистської індоктринації) вельми багатобічним починанням. Воно обов'язково стимулюватиме започаткування серед дослідників нових ідей, котрі можуть бути застосовані при вивченні проблем вітчизняної та світової історії на діахронному рівні.

⁴⁹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С.21.

The article deals with the author's vision about the necessity of making a new academic synthesis of Ukrainian history in the framework of research of two another basic problems: the specifics of the investigations of the state history, from the one side, and dynastic history, from the another side; the concrete necessary steps, which can help to integrate the own version of the country's past in the world history. The article also includes the analysis of the dynastic plans of creators of both Ukrainian hereditary het'manates, founded accordingly by V.Khmel'nyts'kyi in 1649 and P.Skoropads'kyi in 1918.

Keywords: structuring, state history, dynastic history, hereditary het'manat, methodology.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 23/28:322 «ІХ–ХІІІ»

О.Б.Головко *

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я В ПОЛІТИЧНОМУ Й ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РУСИ (ІХ – СЕРЕДИНА ХІІІ ст.)

Розглядається питання щодо значення для політичного та економічного розвитку Русі зв'язків із Північним Причорномор'ям і Приазов'ям. Показано роль дністровського, дніпровського, донського торговельних шляхів, кочівницького фактора.

Ключові слова: Русь, Північне Причорномор'я, Приазов'я, зовнішня політика, торговельні шляхи.

Південний вектор зовнішньої політики займав особливе місце у системі міжнародних відносин Русі. Тут, крім украї важливої теми взаємодії східних слов'ян із кочівниками, заслуговує на увагу проблема присутності русичів на узбережжі Чорного та Азовського морів, налагодження та забезпечення торговельних комунікацій, що поєднували східнослов'янський світ із півднем, перш за все з Візантійською імперією. Означена тематика не обійдена увагою у працях з історії міжнародних відносин доби середньовіччя¹, проте багато аспектів функціонування цього південного напрямку зовнішньої політики Русі, присутності слов'ян у причорноморському та приазовському регіонах досі недостатньо з'ясовано, що й обумовило написання цієї статті.

Ще в добу Великого переселення народів (IV–VI ст.) на території причорноморських степів з'явилися слов'янські й менші за чисельністю германські

* Головко Олександр Борисович – доктор історичних наук (Київ)
E-mail: alexholovko@ukr.net

¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956; Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962; Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. – К., 1967; Пауцто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968; Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980; Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (ІХ–ХVІІ ст.). – К., 1992; Коновалова І.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000; Гадло А.В. Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – Санкт-Петербург, 2004; Бубенок О.Б. Від Агтілі до Чингіз-хана: Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква, 2012 та ін.

землеробські племена (готи). Порівнюючи умови життя слов'ян-венедів і кочових сарматів, римський історик Корнелій Тацит зазначав, що перші «радше відносяться до германців, адже споруджують будинки, носять щити й пересуваються пішки та при цьому досить швидко, усім цим вони відрізняються від сарматів, котрі проводять життя в кибитках і верхи на конях»². Не перебільшуючи рівень розвитку слов'янського суспільства тієї доби, усе ж необхідно вказати, що в більшості тодішніх писемних пам'яток його занижено, оскільки автори цих джерел оцінювали слов'ян із позицій власних, більш розвинутих, цивілізацій³.

Сучасні дослідники ще не дійшли спільної думки з приводу можливості існування державності у слов'ян (антів). Згадка готського історика Йордана про антського царя Божа та сімдесят старійшин дає можливість зробити висновок, що в антському племінному союзі, який склався на території Причорномор'я, уже зароджувалася князівсько-дружинна система – основа механізму управління майбутньої держави⁴. Визнання факту існування елементів державності в кочівників гунів, котрі стояли на значно нижчому рівні суспільного розвитку, ніж германці та слов'яни, дає підстави для твердження, що в антів існувала протодержава на зразок «варварських королівств» Західної Європи V–VIII ст.⁵

Хоча обставини перебування антів у степах Причорномор'я були складними внаслідок постійних міграцій зі сходу орд кочівників, конфліктів із готами, усе ж вони істотно відрізнялися від умов проживання тут слов'янського населення в наступний період. Під час складних міграційних і демографічних процесів IV–V ст. Північне Причорномор'я стало своєрідним котлом, в якому переміщувалися відмінні за етнічним походженням, типом господарства й культурою народи з різних регіонів Євразії, у тому числі слов'яни-анти.

Пізніше під тиском кочівників (особливо аварів) анти змушені були покинути степову та лісостепову зони й переселитися на північ Східної Європи або на Балкани. В історичному часі ці міграції відбувалися досить повільно, оскільки й на Балканському півострові, і у східноєвропейських лісах доводилося долати опір місцевого населення. Зокрема, слов'янам у лісовій смузі довелося вступити у взаємодію з угро-фінською та балтською людністю. У північно-західній частині Причорномор'я якась частина слов'янського населення залишилася, але на межі VI–VII ст. унаслідок утворення в Паннонії доволі агресивного Аварського каганату політичне формування антів припинило своє існування⁶.

У VII ст. спостерігався й своєрідний процес реміграції під тиском прото-булгар частини слов'ян із північно-східного району Балкан у Придніпров'я.

² Тацит Корнелій. Сочинения. – Т.1. – Ленинград, 1969. – С.373.

³ Королюк В.Д. «Вместо городов у них болота и леса»: К вопросу об уровне славянской культуры в V–VI вв. // Вопросы истории. – 1973. – №12. – С.197–199.

⁴ Йордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1960. – С.115.

⁵ Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – Москва, 1984. – С.105–116.

⁶ Avenarius A. Die Konsolidierung des Awarenhaganates und Byzans im 7. Jahrhundert // *Δωρηνια. Byzantina*. – Т.13. – Thessaloniki, 1985. – S.1021–1032.

Зокрема, про це свідчить проведене О.М.Приходнюком дослідження Пастирського городища (біля сучасного с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.). На думку вченого, «розташування на межі зі степом, на території, не освоєній слов'янами, указує на те, що прибульці були змушені поселитися на вільних, але небезпечних, з огляду на сусідство з кочовиками, землях». Ця обставина призвела до того, що десь після середини VIII ст. відбулося знищення поселення хозарамі⁷.

Наприкінці VIII – на початку IX ст. спостерігався більш виражений процес формування елементів державно-політичного життя у слов'ян Східної Європи. Саме становлення державності тривало досить довго, на базі союзів племен виникали перехідні протодержавні утворення, якими, зокрема, слід уважати племінні княжіння⁸. Досить повільний характер змін у тодішньому суспільному поступі, тривале збереження родоплемінних порядків призводили до того, що зростання прибутків пануючої верхівки, а звідси збільшення зисків для утримання ранньодержавного апарату (ясна річ, перш за все військової його складової) досягалося здебільшого не завдяки зростанню обсягів поборів у рамках племінних княжінь, а «екстенсивним шляхом» – через здобуття воєнних трофеїв, розширення кола підданих цієї знаті (напади на сусідів), ведення торгівлі. Відомий дослідник історії слов'янства В.В.Мавродін писав, що розвиток дружинної системи вів до завойовницьких походів, які, своєю чергою, впливали на виникнення у східних слов'ян політичних формувань типу «варварських королівств»⁹.

Підтримуючи цю думку, слід додати, що в той час географічний фактор, територія проживання тих чи інших етнічних формувань серйозно впливали на характер і темпи розвитку державно-політичних утворень. Зокрема, великі простори Східної Європи зумовили те, що для становлення та розвитку тут держав надто важливим був фактор контролю над річковими шляхами, а це відкривало для східнослов'янських дружин можливість відносно швидко дістатися районів більш передових цивілізацій – Північного Причорномор'я, Візантійської імперії, Кавказу, Близького й Середнього Сходу.

Серед річок Східної Європи найбільш важливими для життєдіяльності слов'ян були Дніпро, Дністер, Дон із Сіверським Дінцем, Волга. Значення кожної з цих водних артерій було різним. Величезну роль відігравав Волзький торговельний шлях, проте слов'яни контролювали лише верхів'я цієї ріки, а більша частина русла проходила державними територіями булгар та хозарів¹⁰. Останні були серйозними суперниками для слов'янських дружин і торговельних караванів, що прямували на Каспій і Середній Схід. Аналогічною була ситуація й з Донським торговельним шляхом (Сіверський Донець,

⁷ Приходнюк О.М. Пастирське городище. – К.; Чернівці, 2005. – С.89.

⁸ Бахрушин С.В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории. – 1938. – №2. – С.20; Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва, 1953. – С.229; Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Исследования по истории славянских и балканских народов. – Москва, 1972. – С.17–18.

⁹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.197–199.

¹⁰ Див.: Дубов И.В. Великий волжский путь. – Ленинград, 1989.

Нижній Дон), який пов'язував південно-східні землі Русі з Приазов'ям і Причорномор'ям¹¹. У зв'язку з цим в IX–X ст. головною артерією, завдяки якій слов'яни виходили на систему контактів із зазначеними передовими цивілізаціями, став Дніпро. Ця ріка не тільки об'єднувала майже всю територію східних слов'ян, виходила до Чорного моря, а й через систему волоків з'єднувалася з балтійськими водними шляхами, утворюючи трансконтинентальну магістраль «із варяг у греки».

Саме тоді фіксуються перші широкомасштабні виправи на південь слов'янських союзів племен і племінних князів, про що розповідають пам'ятки візантійської агіографічної літератури – життя Стефана Сурозького та Георгія Амастридського¹². Наприкінці VIII – на початку IX ст. слов'янські дружини здійснили великий похід на південне узбережжя Кримського півострова, захопивши значну територію від Сурожа (Судака) до Корчева (Керчі). У другій чверті IX ст. джерела повідомляють про напад слов'ян на важливе малоазійське місто Візантійської імперії – Амастриду¹³. Отже, тоді стародавні руси здійснили декілька важливих виправ на південь¹⁴. Уже ці заходи засвідчили прагнення слов'янської правлячої верхівки не тільки захопити здобич, а й установити тісні торговельні контакти з цими економічно розвинутими аретами, а також поширити свій вплив на північне узбережжя Чорного моря.

А.М.Сахаров, який ґрунтовно вивчав історію зовнішньополітичних акцій Русі в IX–X ст., зазначав, що сучасним дослідникам відомо далеко не про всі походи східнослов'янських дружин¹⁵. Погоджуючись, зазначимо, що навряд чи такі масштабні акції здійснювалися надто часто. Вони радше були віхами в міжнародному житті слов'ян Східної Європи: після кожної виправи укладалися угоди як свідчення чергового значного розширення обріїв зовнішньої політики Русі, а також відкривалися перспективи для наступних кроків на міжнародній арені, спрямованих на вирішення більш глобальних завдань. Такі походи потребували великої й тривалої організаційної діяльності, концентрації військових зусиль союзів племен і племінних князів.

Певною проблемою для активної південної політики слов'ян було те, що вони не контролювали, або майже не контролювали, степову зону басейнів Дніпра й Дону. Про це свідчить історія подорожі руських послів до Ингельгайма – столиці Східнофранкської імперії. Саме для пошуку союзників у протиборстві з хозарами, які поширювали свій вплив на басейн Дону та Сіверського Дінця, правителі ранньодержавного утворення у Середньому Подніпров'ї – Руської землі – близько 838 р. направили посольство до візантійської столиці, яке згодом опинилося при дворі східнофранкського імператора Людовика. Інформація «Бертинських анналів» дає підстави зробити висновок,

¹¹ *Тортика А.А.* Доно-Донецкий торговый путь и славяне Днепровского Левобережья // Східний світ. – 2006. – №3. – С.29–37; *Його ж.* Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы. – Х., 2006. – С.430–442.

¹² *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.15–16.

¹³ *Васильевский В.* Русско-византийские исследования // Летопись занятий археографической комиссии. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1–79.

¹⁴ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.15–16; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – С.33–35.

¹⁵ *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. – С.33–35.

що сателітами хозарів у цій боротьбі були угри, які чинили опір налагодженню стабільних економічних відносин Русі з півднем¹⁶. Саме у цей час угри з'явилися навіть у Нижньому Подунав'ї¹⁷.

У 860-х рр. правитель Руської землі Аскольд організував похід на Константинополь. У ньому брали участь підлеглі племінні союзи, а також дружні племінні княжіння. Візантійський патріарх Фотій писав, що на столицю імперії напав доти невідомий народ, який «одержав ім'я з часу походу проти нас, незначний, але який здобув значення, незначний та бідний, проте котрий досяг неосяжної висоти й незліченого багатства»¹⁸. Наступні переговори призвели до укладення договору про «мир і любов», що в дипломатичній практиці середньовіччя означало офіційне визнання Візантією Русі¹⁹. Імовірно, між двома державами існувала й торговельна угода, статті котрої пізніше буде розвинуто в русько-візантійських договорах X ст.

І.С.Лебедев, дослідивши процес поширення східного срібла на обширах Східної Європи, зробив аргументований висновок про функціонування шляху «з варяг у греки» ще до початку IX ст.²⁰ Зрозуміло, що налагодження системи регулярної економічної взаємодії між Руссю й Візантією ставило питання про контроль першої над Дніпровським торговельним шляхом і заснування відповідних факторій. Утім, докладний опис цієї магістралі візантійським імператором Константином Багрянородним у трактаті «Про управління імперією» (середина X ст.) практично не містить чітких відомостей про ці факторії, хоча й не дає підстав для висновку про їх відсутність²¹. Ураховуючи притаманну візантійцям та іншим іноземним авторам тенденцію «не помічати» деякі аспекти слов'янського життя, можна припустити, що інформатори сановного автора не звернули належної уваги на порівняно невеликі поселення слов'ян вздовж торговельних шляхів. Дійсно, візантійський правитель згадує, як невдовзі після виходу з Києва вся експедиція остаточно збиралася біля фортеці Витачів (зараз село Обухівського р-ну Київської обл.). Є підстави думати, що це місто, котре знаходилося на відстані 60–62 км від Києва, крім свого значення як місця відправлення торговельних караванів, відігравало й важливу роль на кордоні Русі зі степом, захищаючи переправу через Дніпро. Археологи

¹⁶ Новосельцев А.П. Хазария в системе международных отношений VIII–IX вв. // Вопросы истории. – 1987. – №2. – С.32.

¹⁷ Див.: История Венгрии. – Т.1. – Москва, 1971. – С.92; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» // Вестник Удмуртского университета. – 2011. – Вып.3. – С.69–74; Бубенок О.Б. Алано-угорські контакти в Лебедії // Українсько-угорські етюди. – Л., 2012. – Вип.2. – С.11–26; Козлов С.А. К вопросу о датировке появления печенегов в Нижнем Подунавье // Византийский временник. – Москва, 2012. – Вып.71. – С.57–73.

¹⁸ Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь // Христианское чтение. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1882. – С.432.

¹⁹ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.67–69. Якщо через сумніви в інформації джерел далеко не всі історики визнають достовірність походів першої половини IX ст. на Суруж та Амастриду (див., напр.: Филиппчук О.М. Роси у «Житті Георгія Амастридського» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.173–189), то виправа русі на Константинополь у середині IX ст. – незаперечний факт, який підтверджується значною джерельною базою.

²⁰ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С.140.

²¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. Г.Г.Литаврина. – Москва, 1989. – С.45–51.

відкрили тут городище площею 0,5 га²². У першій половині XI ст. значення цього пункту зменшується, оскільки кордон Русі змістився на південь, униз по Дніпру. Із цього часу важливу роль починають відігравати міста Заруб (нині село Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл.) і Канів. Останній у 1149 р. навіть став центром удільного князівства. У XII ст., на думку А.Поппе, саме сюди було перенесено з Юр'єва центр єпископства²³. Підтримуючи й додатково аргументуючи цю думку, Я.М.Щапов приділяв особливу увагу ролі місцевої єпископської кафедри у зв'язку з боротьбою Русі зі степовиками та проповіддю християнства серед кочівників²⁴.

Імператор Константин згадував ще декілька місць, де руські торговельні експедиції постійно робили зупинки. Перше з них – острів Св. Георгія, що його дослідники однозначно ідентифікують із Хортицею. Археологи фіксують тут руське поселення X–XI ст. У літературі інколи зустрічається помилкове твердження, що згаданий у Воскресенському літопису під 1223 р. «Варязький острів» – це саме Хортиця²⁵ («И съвокупнша землю Руськую против Татаром, и придоша к реце Днепру на Заруб ко острову Варяжскому») ²⁶. Насправді, про що, до речі, свідчить і сам текст пам'ятки, цей острів знаходився навпроти міста Заруба на правому й міста Переяславля – на лівому березі Дніпра. Цю територію було затоплено водами Канівського водосховища в 1970-х рр.

Потрібність відпочинку на Хортиці після вкрай складного долаття дніпровських порогів не викликає сумнівів. Але слід відзначити, що не менш важливою була й зупинка перед порогами – задля підготовки до їх проходження. Візантійський автор про це нічого не пише, утім є відповідні дані археології. Як видається, саме з такою зупинкою слід пов'язувати археологічну пам'ятку – поселення Ігренъ-8 на лівих берегах Дніпра й Самари (зараз у межах Самарського р-ну Дніпропетровська) площею близько 15 га²⁷. Тут знайдено залізо- й деревообробний інструмент²⁸.

Через чотири дні після відходу з Хортиці караван досягав затоки, де Дніпро впадав у Чорне море, і робив зупинку на острові Св. Еферія. Більшість дослідників ідентифікують цю територію з Березанню, де виявлено знахідки руського часу X–XI ст., що слугує додатковим аргументом на користь існування тут торговельної факторії²⁹. Утім, побутує версія й про те, що цей острів, згаданий візантійським автором, локалізувався поблизу західної частини Кінбурнської

²² Куза А.В. Археологическое изучение древнерусских городов в 1962–1976 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Т.155: Славяно-русская археология. – Москва, 1978. – С.10.

²³ Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. – Warszawa, 1968. – S.189–190.

²⁴ Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.45–46.

²⁵ Див., напр., коментар О.О.Мельникової: *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. – С.327.

²⁶ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Воскресенская летопись. – Москва, 1856. – С.130.

²⁷ Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1990. – С.7, 105–107.

²⁸ Там само. – С.145.

²⁹ Див. коментар О.О.Мельникової: *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. – С.328; Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.118.

коси³⁰. На острові Св. Еферія руси, за словами Константина Багрянородного, займалися ремонтом своїх суден після довгої подорожі. Вірогідно, їм там продовжували кілі, готуючись до подальшого морського переходу.

Згодом мандрівники почергово робили зупинки в усті річок Дністер, Аспрос (Біла), одному з рукавів Дунаю. Археологічні дослідження свідчать про слов'янську присутність у приморській частині Дунайсько-Дністерського межиріччя як «продовження Дніпровського торговельного шляху, що з'єднав Київ із Візантією»³¹. Далі експедиція проходила вздовж узбережжя Болгарії до міста Месемврія – передмістя Константинополя.

На користь існування дніпровських факторій свідчить інформація з русько-візантійської угоди 944 р., де йдеться про домовленість сторін щодо заборони перебування русів у гирлі Дніпра у зимову пору року («в вустъи Днепра, Белъбережи, ни ү святого Ъльферыя»³²). Білобережжя – це піщані миси біля дніпровського устя. Відомо, що в 972 р. після виснажливого походу на Балкани саме тут зимував київський князь Святослав Ігорович («ста зимовати в Белобережи, и не ве ү них брашна үже и ве глад велик, яко по полу гривне глава коняча и зимова Святослав тчр»³³). Але обмеження у часі свідчить, з одного боку, про те, що візантійці не заперечували проти перебування слов'ян там улітку, тобто в період, коли здійснювалися подорожі купців до Константинополя, а з іншого – що до укладення угоди 944 р. руси знаходилися у зазначеному районі цілий рік. Через підйом рівня Чорного моря острів Св. Еферія зник під водою, імовірно, у XVI ст.

Згодом у гирлі Дніпра виникає добре відоме з джерел місто Олешня. Перша згадка про нього вміщена в «Повісті временних літ» під 1084 р.: «В се же лето Давыд зая Грьки в Олешье и ү них именье. Всеволод же послав и вда емү Дорогобүж»³⁴. Але в літературі висловлювалося припущення про існування цього поселення в більш ранній час, а саме з IX ст.³⁵ У деяких літописних списках згадано не «Грьки», а «гречники»³⁶ – так у Русі називали купців, які торгували з Візантією. Л.Є.Махновець писав, що тоді князь Давид Ігорович пограбував київських гостей, чим завдав шкоди руським торговельним інтересам, відтак київський князь Всеволод Ярославич «змушений був дати цьому князеві-ізгою город Дорогобуж»³⁷. П.П.Толочко вважає, що в обмін на це портове місто Давид отримав цілу Погоринську волость³⁸. На нашу думку, не слід виключати й можливість конфлікту Давида Ігоровича саме з «греками» (візантійцями), які хотіли в 1084 р. взяти під контроль важливий форпост Русі на Чорному

³⁰ Погорелая В.В. Остров Св. Эферия // Древнейшие государства на территории СССР: 1984 г. – Москва, 1985. – С.188–198.

³¹ Смиленко А.Т., Козловский А.А. Средневековые поселения левобережья дельты Дуная // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С.301.

³² ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926–1928. – Стб.51.

³³ Там же. – Стб.73–74.

³⁴ Там же. – Стб.205.

³⁵ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). – С.19.

³⁶ ПСРЛ. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб.196.

³⁷ Див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С.125.

³⁸ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – К., 1980. – С.128.

морі. Зазначимо, що 1066 р. імперці, котрі побоювалися посилення руських позицій у Приазов'ї та прагнули поширити свою владу на Східний Крим і Таманський півострів, убили в Тмутаракані іншого князя-ізгоя – Ростислава Володимировича³⁹.

Інше повідомлення про Олешшя свідчить про неабияку небезпеку подорожі по Дніпру. Восени 1153 р. київський князь Ізяслав Мстиславич послав сина Мстислава зустрічати його майбутню мачуху Русудан, доньку грузинського царя Димитрія: «**Посла отець Мьстислава противу мачесе с Володимером Андреевичем и с Берендичи и не обретша еи коротишася**»⁴⁰. Наступного року мандрівка повторилася, проте Мстиславові вже не довелося йти до Олешшя, оскільки він зустрів мачухін почет у районі дніпровських порогів⁴¹. У 1160 р. київський князь Ростислав Мстиславич втрутився в конфлікт берладників і мешканців Олешшя: «**Посла Ростислав ис Киева Гюргя Нестеровича и Якуна в насадех⁴² на Берладники, оже вяхуть Олешье взяли, и постигше є у Дциня⁴³, избиша є и полон взяща**»⁴⁴. У 1164 р. боярин князя Ростислава Мстиславича Гюрята Семкович зустрів в Олешші нового митрополита Русі Іоанна, призначеного константинопольським патріархом, і візантійське посольство, які прямували до Києва («**и възвратися Гюрята из Олешье с митрополитом и с царевом послом и присла цар дары многь**»)⁴⁵. П.П.Толочко пише, що увага київських князів до Олешшя була пов'язана не тільки зі значенням міста в русько-візантійській торгівлі, а й з тим, що звідси до Києва постачалися великі партії риби⁴⁶. На користь такої думки свідчить літописне повідомлення XIII ст. У 1219 р., після війни за Галич з угорцями, волинський князь Данило Романович був змушений із дружиною відійти на південь Галичини, де його військо потерпало від голоду. На допомогу волинцям «**придоша лодья из Олешья и приехаша в них на Днестр, и насыттишася рыб и вина**»⁴⁷. Отже, мешканців Олешшя турбувала ситуація й у Прикарпатті. У літературі це місто локалізують або з сучасним Цюрупинськом, або з Великим Потьомкінським островом у гирлі Дніпра за 12 км від сучасного Херсона⁴⁸.

Доказом прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї ще в X ст. є повідомлення про перебування на Кримському півострові, а саме в Боспорі Кіммерійському, київського князя Ігоря (912–945 рр.) після повернення з невдалого походу на Константинополь 941 р.⁴⁹ На думку А.М.Сахарова, тоді відбулося підкорення русами територій неподалік від візантійського міста Херсона. Іншим аргументом про тодішню присутність Русі у цьому регіоні,

³⁹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.166.

⁴⁰ Там же. – Т.2. – Стб.465.

⁴¹ Там же. – Стб.468.

⁴² Насад – річкове плоскодонне безпалубне судно з високими бортами.

⁴³ Л.С.Махновець припускає, що це населений пункт Дичин у гирлі Дунаю (див.: Літопис руський. – С.550). Про місто Дичин див.: Коновалова І.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.87–108.

⁴⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.505.

⁴⁵ Там же. – Стб.552.

⁴⁶ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – С.129.

⁴⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.735.

⁴⁸ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – С.129.

⁴⁹ Лев Диакон. История / Пер. М.М.Копыленко. – Москва, 1988. – С.57.

на думку дослідника, слугує інформація арабського письменника аль-Масуді (середина X ст.) про Чорне море як про «Руське»⁵⁰. А.Л.Якобсон навіть уважав, що Тмутараканське князівство, до складу якого входив Східний Крим, виникло вже за часів Ігоря⁵¹. Зазначимо, що в науці тривалий час дискутувалося питання про слов'янську присутність на півострові в добу раннього середньовіччя. Дослідження археологів переконливо довели, що якоїсь помітної частки слов'ян тоді там не було, проте, починаючи з X ст., слов'янський вплив стає реальним⁵². Зокрема, про це свідчить стаття русько-візантійської угоди між князем Святославом Ігоревичем та імператором Іоанном Цимісхієм 971 р., згідно з якою київський правитель обіцяв не посягати на візантійські володіння («на власт Корсунськую»⁵³) у Криму.

У X ст. слід констатувати слов'янську присутність у західній частині Північного Причорномор'я. Автор «Повісті временних літ» перш за все згадує про проживання там племен тиверців і уличів: «**Уличі [і] Тиверци сядяху во по Днестру, приседяху к Дунаеви, ве множество их, сядяху во по Днестру или до моря и сгуть градих и до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая Скүфь**»⁵⁴. Необхідно зазначити, що уличі у цьому регіоні з'явилися пізніше, ніж тиверці. У джерелах цього періоду фактично фіксуються два регіони розселення уличів. Один із них – у низинах Південного Бугу та Дністра (до Дунаю), а інший – район лісостепового й степового (до порогів) Подніпров'я, де уличі збудували місто Пересічень⁵⁵. Як їхній центр воно згадується в північних (новгородських) літописах. У цих пам'ятках розповідається про те, що внаслідок тривалої конфронтації з Руссю 940 р. уличі втратили свою столицю та змушені були відійти на південь уздовж Дніпра, а звідти – на Дністер: «**Игорь же сядяше в Кieve княжа, и воюя на Древяны и на Угличе. И ве у него воевода, именемь Свенделдъ; и примучи Угличе, възложи на ня дань, и вдасть Свенделду. И не вдадьяшется единъ град, именемь Пересечень; и седе около его три лета, и едва взя. И веша сядяще Угличе по Днепру вънизъ, и посемъ придоша межи Бъг и Днестр, и седоша тамо**»⁵⁶. Це, однак, не означало повного переселення уличів з одних місць мешкання в інші у середині X ст., адже, очевидно, вони залишалися в обох степових регіонах.

Під 915 р. руський літопис фіксує появу печенігів: «**В лето 6423. Придоша печенежи первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю**»⁵⁷. В історичній літературі висловлюється цілком аргументована думка, що проникнення цих кочівників у причорноморські степи сталося ще у

⁵⁰ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.227–228.

⁵¹ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – Ленинград, 1973. – С.59.

⁵² Див.: Піоро І.С. До питання про ранніх слов'ян в Криму в історичний період // Вісник Київського державного університету: Історія. – Вип.21. – К., 1978. – С.102–109; Гадло А.В. Восточные славяне, Русь и неславянские племена // Советская историография Киевской Руси. – Ленинград, 1978. – С.57, 197.

⁵³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.73.

⁵⁴ Там же. – Стб.51.

⁵⁵ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–133.

⁵⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, 1950. – С.110. Огляд відомостей різних літописів див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С.Стрижак. – К., 1985. – С.99.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.42.

середині IX ст.⁵⁸ Зіткнення угрів і печенігів призвело до завоювання першими території Паннонії наприкінці IX ст. Поява у Причорномор'ї печенігів негативно позначилася на долі уличів і тиверців, племенні княжіння яких поступово зникли з політичного обр'ю. Значна частина їх відійшла на північний захід, де оселилася поряд із хорватами, а інша – за Дунай. За даними Константина Багрянородного, у Придністров'ї кочовики розорили цілий регіон, де всуціль «спустошено фортеці». Сановний автор уважав, що там колись мешкали ромеї (візантійці). У буквальному сенсі цю інформацію джерела сприймає І.О.Князький⁵⁹. Але, як здається, є підстави вважати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям. Серед згаданих візантійським імператором печенізьких правобережних «фем» (тут – зон контролю степовиків) одна – Гіазихопон – локалізувалася біля Болгарії, а це свідчить, що кочівники контролювали Нижнє Подунав'я та Нижнє Придністров'я⁶⁰. Проте певна слов'янська присутність у цьому регіоні продовжуватиме зберігатися й у подальші часи, зокрема впродовж XII–XIII ст.

Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні став вихід в останній чверті X ст. на політичну арену Східної Європи Тмутараканського князівства. Його центр – однойменне місто – локалізується в межах станиці Тамань Темрюцького р-ну Краснодарського краю Російської Федерації. Тмутараканська тема викликає чимало запитань⁶¹. Так, не до кінця з'ясовано час виникнення князівства. Більшість дослідників пов'язує його з походом Святослава Ігоровича на Крим, а О.В.Гадло висловив припущення, що це сталося лише в період князювання Володимира⁶². Л.В.Войтович вважає, що започаткування Тмутараканського князівства слід віднести до рубежу X–XI ст.⁶³ Проте, визначаючи це, доречно погодитися з думкою А.М.Сахарова та А.Л.Якобсона, які писали про поширення впливу Русі на територію Таманського півострова ще за часів князювання Ігора⁶⁴.

На користь останнього твердження говорить те, що початок проникнення русів у східну частину Криму відноситься ще до початку IX ст., а саме – походу князя Бравлина на Сурож та Корчев. Про можливий напрям активних дій Русі часів Володимира Святославича свідчить і такий сюжет. Під 985 р. у літопису вміщене повідомлення: **«Иде Володимер на Болгары с Добрыною с воям своим в лодьях, а Торъки берегом приведе на коних и победы с воєм своим в лодьях и победы Болгары»**⁶⁵.

⁵⁸ Краткая история Венгрии. – Москва, 1991. – С.14.

⁵⁹ Князький И.О. Славяне, волюхи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.). – Коломна, 1997. – С.89.

⁶⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С.157.

⁶¹ Чхаидзе В.Н. Тмутаракань (80-е гг. X в. – 90-е гг. XI в.): Очерки историографии // Материалы и исследования по истории Северного Кавказа. – Вып.6. – Армавир, 2006. – С.139–174.

⁶² Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – №11. – С.177–182; Гадло А.В. Восточный поход Святослава: К вопросу о начале Тмутараканского княжества // Проблемы истории феодальной России. – Ленинград, 1971. – С.60–68.

⁶³ Войтович Л.В. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. – Вып.6. – К., 2007. – С.65–77.

⁶⁴ Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – С.225; Якобсон А.Л. Крым в средние века. – С.59.

⁶⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.84.

У літературі після праці Б.Д.Грекова склалося уявлення, що київський князь Володимир Святославич воював не проти дунайських, а проти волзьких болгар⁶⁶. Зокрема, таку думку поділяють М.І.Артамонов, В.П.Пашуто, С.О.Плетньова⁶⁷. А.П.Новосельцев висловив припущення, що Володимир здійснив похід проти болгар Північного Причорномор'я, а С.О.Ромашов уточнює питання про місце мешкання болгар, уважаючи, що районом їх розселення було Східне Приазов'я⁶⁸. На користь такого погляду додатково свідчить те, що в той час торки вже контролювали Нижній Дон поряд із територією приазовських болгар⁶⁹, а також те, що напередодні походу на болгар Володимир розбив радимичів, які мешкали у Середньому Придонні⁷⁰.

Викликає суперечки й питання про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. Некоректними видається твердження про Тмутаракань, що це якась глушина⁷¹, або віддалений, напівзабутий уділ⁷². О.М.Рапов розглядає її як місце, куди прибували князі, котрі втратили більш престижні володіння у центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили, наймали хозарів, печенігів, половців із метою захоплення якогось іншого князівства⁷³. Однак навіть визнаючи неprestижність тмутараканського столу серед князів, уявляти Тмутаракань якоюсь руською глухоманню неправильно⁷⁴. Про стратегічне значення Східного Криму й Таманського півострова свідчило запекле протистояння за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією у VII–VIII ст., походи сюди не тільки руських дружин у IX–X ст., а й полків Ярослава та Мстислава Володимировича в першій половині XI ст.

Необхідно зазначити, що після розгрому хозарів київським князем Святославом цей народ не зник відразу з політичної арени, а продовжував відігравати певну роль у політичному житті півдня Східної Європи. Частина їх оселилася серед північнокавказьких аланів⁷⁵. До Русі відійшли колишні володіння Хозарії – Саркел та західний район Північного Кавказу. Саркел, який відтепер почали називати Білою Вежею (буквальний переклад попередньої тюркської назви), тривалий час входив до уділу чернігівських Рюриковичів.

⁶⁶ Греков В.Д. Волжские болгары в IX–X вв. // Исторические записки. – Т.14. – Ленинград, 1945. – С.13.

⁶⁷ Артамонов М.И. История хазар. – С.434; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.97; Плетнёва С.А. Половцы. – Москва, 1990. – С.23 та ін.

⁶⁸ Новосельцев А.Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С.227; Ромашов С.А. Где находилась Чёрная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. – Москва, 1993. – С.66–68.

⁶⁹ Головкин О.Б. Торки в истории причорноморских степей (IX–XII ст.) // Etymon: До 80-річчя академіка О.Прицака. – К., 2001. – С.112–122 (=Східний світ. – 1999. – №1/2).

⁷⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.83–84.

⁷¹ Котляр Н.Ф. Мстислав Тмутараканский и Ярослав Мудрый // Древнейшие государства Восточной Европы: 1999. – Москва, 2000. – С.132.

⁷² Гадло А.В. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические последствия // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. – Краснодар, 1988. – С.99.

⁷³ Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1987. – С.207.

⁷⁴ Артамонов М.И. История хазар. – С.440.

⁷⁵ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С.194.

Згідно з повідомленнями літописів, у Чернігівсько-Тмутараканському князівстві на початку XI ст. правив син Володимира Святославича – Мстислав. У 1016 р., за свідченням візантійського історика Іоанна Скилиці, відбувся спільний похід візантійців і русів проти якоїсь «країни Хозарії»⁷⁶. Можна погодитися з думкою авторів, які вважають, що йшлося про адміністративну область, котра виникла на Таманському півострові внаслідок походів Святослава й розпаду Хозарського каганату⁷⁷.

Ураховуючи зацікавленість Мстислава Володимировича в посиленні впливу східних слов'ян у причорноморському й північнокавказькому регіонах, більш пізню появу хозарів у війську руського володаря можна зробити вірогідне припущення про участь у згаданій війні з хозарами саме чернігівсько-тмутараканського князя. Через шість років після цього конфлікту, за «Повістю временних літ», спалахнула війна між Мстиславом і касоським (адигейським) правителем Редедєю, в якій Чернігівсько-Тмутараканське князівство взяло гору над сильним суперником і поширило свій вплив на значну частину Північного Кавказу⁷⁸. Пізніше, у 1030-х рр., слов'яни у союзі з аланами вели велику війну в Дагестані та Східному Закавказзі⁷⁹. Якщо зважати на те, що у другій половині 1020 – на початку 1030-х рр. уся лівобережна Русь належала Мстиславові Володимировичу, можна говорити не тільки про створення потужного руського державного утворення на чолі зі згаданим князем, а й про те, що значна частина колишніх хозарських володінь перейшла під контроль Чернігівсько-Тмутараканського державно-політичного формування.

Літописи повідомляють про те, що в 1023 р. Мстислав Володимирович разом із хозарами та касогами воював проти брата – київського князя Ярослава. Отже, у складі населення Тмутараканського князівства хозари займали одне з провідних місць. Тож не випадково, що вони прагнули відновити свій колишній статус, як про це свідчать події другої половини XI ст. Слід підкреслити, що джерела не дають підстав уважати, нібито в XI ст. продовжувалося якесь державно-політичне життя хозарів. Відтак ми не підтримуємо думку А.П.Новосельцева про те, що значно ослаблена Хозарія проіснувала до 1050–1060-х рр.⁸⁰

У другій половині XI ст. Тмутараканське князівство, яке тримало під своїм контролем західну частину Північного Кавказу, стало об'єктом конфліктів між так званими князями-ізгоями, тобто позбавленими влади в головних землях Русі. У той час вони прагнули повернути собі батьківські держання, а коли це не вдавалося, намагалися принаймні поширити свій вплив на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, у 1064 р., за повідомленням літописця, **«бежа Ростислава Тмѣтороканю, сын Володимерь, внук Ярославль, и с ним бежа**

⁷⁶ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum // Corpus fontium historiae Byzantinae / Ed. H.-G.Beck, A.Kambylis, R.Keydell. – Vol.V. – Berolini, 1973. – P.354; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.384.

⁷⁷ *Могарычев Ю.* О «Крымской Хазарии» в XI–XII вв.? // Княжа доба. – Виш.7. – Л., 2013. – С.54.

⁷⁸ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.146–147.

⁷⁹ *Артамонов М.И.* История хазар. – С.439; *Пауто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.104–105.

⁸⁰ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С.230–231.

Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородского. И, пришед, выгна Глеба из Тмуторокана, а сам седе в него место⁸¹. Тут ідеться про Ростислава – сина новгородського князя-намісника Володимира (помер 1052 р.), онука київського князя Ярослава Володимировича. Наступного 1065 р. чернігівський князь Святослав відновив владу в Тмутаракані сина – Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. На нашу думку, до прибуття на південь останній перебував у Новгороді, про що говорить і наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порей та Вишату, а перед тим, можливо, мав якесь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Володимировича Тмутараканське князівство досягло апогею свого розвитку, контролюючи всю західну частину Північного Кавказу. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала причиною смерті князя, змову проти якого реалізували візантійці. Імперія у цей час докладала зусиль задля підкорення Східного Криму й Тамані, особливо через таманську нафту, незамінну при виготовленні «грецького вогню».

Наприкінці 1070-х рр. на київському столі утвердився Всеволод Ярославич (час правління в Києві 1076–1077, 1078–1093 рр.), який прагнув зміцнити свою владу загалом у Русі. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях у цей час відбувалося підсилення інших представників династії Рюриковичів. Спостерігалися процеси зміцнення їхніх позицій, а одночасно структуризація політичних формувань у регіонах. Молоді князі висували свої претензії на отримання володінь. Зокрема, у 1081 р., за повідомленням літопису, «**бежа Игоревич Давыд с Володаремь Ростиславичемь месяца мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ратнвора**⁸², и седоста Тмуторокани». Давид Игоревич – це син колишнього волинського князя-намісника Ігоря Ярославича, а Володар – другий син згаданого вище Ростислава Володимировича. Але вже 1083 р. обох князів вибив із Тмутаракані Олег Святославич⁸³. Зазначимо, що пізніше Давид і Володар стануть суперниками, оскільки зійдуться в боротьбі за володіння на південно-західних землях Русі⁸⁴.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмутаракані приділяли візантійці. Уже в 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а 1083 р. змусили іншого місцевого володаря – Олега Святославича – підписати угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала б перейти під владу імперії⁸⁵. На думку М.Ф.Котляра, Тмутараканське князівство не дісталось візантійцям, а було захоплене половцями⁸⁶. У XII ст. Східний Крим і Таманський півострів уже належали Візантії⁸⁷.

⁸¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.152.

⁸² Тобто, воеводу князя Всеволода.

⁸³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.204.

⁸⁴ Головки О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С.133–139.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.292; История Византии. – Т.2 – Москва, 1967. – С.352.

⁸⁶ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.44–45.

⁸⁷ Про належність Східного Криму й Таманського півострова Візантійській імперії у XII ст. див.: Литаврин Г.Г. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.237–242; *Его же*. Русь и Византия в XII в. // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.36–52. Із другої половини XIII ст. на цю територію поширюють

На початку XII ст. Русь втратила контроль над Білою Вежею. Цей слов'янський анклав, котрий відігравав важливу роль як торговельна факторія, а також фортеця на переправі через Дон, проіснував до 1117 р. Тоді його населення під тиском половців було змушене перебраться до Переяславського та Чернігівського князівств⁸⁸. У 1934–1936 рр. М.І.Артамонов ідентифікував Саркел із Лівим Цимлянським городищем. Упродовж 1949–1951 рр. відомий археолог керував масштабними розкопками цього місця. У 1952 р. територія городища опинилася на дні Цимлянського водосховища⁸⁹.

Поява у середині XI ст. у причорноморських степах половців на багато десятиліть ускладнила ситуацію в південноруському регіоні. Про залежність від стабільності в лісостеповій і степовій зонах, нормальне функціонування торговельних шляхів свідчать події 1068 р., коли через загострення взаємин у князівській родині торгово-ремісниче населення Києва заявило князям Святославі та Всеволодові про своє бажання в разі продовження протистояння перебраться на постійне проживання до Візантії («а пондета в град отца своего, аще ли не хочета, то нам неволя зажгоша град свои ступим в Гречьску землю») ⁹⁰. У 1170 р., коли відбулася ескалація відносин із половцями, київський Мстислав Ізяславич закликав інших князів до спільної виправи проти степовиків, які захопили торговельний шлях до Візантії («у нас и Гречьскии путь изъотимають») ⁹¹. П.П.Толочко підкреслює, що київський політичний центр навіть у той складний для Русі час постійно контролював усе русло Дніпра, уздовж берегів якого розташовувалися численні поселення русів⁹². На користь такої думки говорять і матеріали археологічних досліджень. Зокрема, А.Т.Сміленко вивчила низку городищ у середній та нижній течії Дніпрі, котрі, на її думку, належали Русі⁹³. За твердженням С.О.Плетньової, у цих населених пунктах мешкала або мішана половецько-бродницька, або суто бродницька (вихідці з Русі) людність⁹⁴. Про велику присутність слов'ян у поселеннях на півдні Подніпров'я пише А.О.Козловський, який відзначає тут також наявність аланської (салтівської), а згодом і половецької складової⁹⁵.

свій вплив генуезці (див.: *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. – С.110–111; *Гавриленко О.А.* Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Серія «Право». – №919. – Вип.7. – X., 2010. – С.152–156.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.285.

⁸⁹ *Артамонов А.Н.* Средневековое поселение на Нижнем Дону: По материалам Северо-Кавказской экспедиции // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып.31. – Москва, 1935. – С.1–118; *Его же.* История хазар. – С.305–324; *Плетнёва С.А.* Древнерусский город в кочевой степи: опыт историко-стратиграфического исследования. – Симферополь, 2006.

⁹⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.173.

⁹¹ Там же. – Т.2. – Стб.538.

⁹² *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – С.128–131; *Его же.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.107.

⁹³ *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – С.178–192.

⁹⁴ Див.: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* – Москва, 1981. – С.221.

⁹⁵ *Козловський А.О.* Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.152–171.

У XII ст. чисельність слов'янського населення у степовій зоні Причорномор'я порівняно з другою половиною XI ст. почала поступово збільшуватися. Ще на початку століття теребовльський князь Василько Ростиславич заявив про своє бажання здійснити похід на південь і визволити з-під влади візантіїців дунайських болгар⁹⁶. Постійна увага галицьких володарів до цього регіону, без сумніву, була пов'язана з мешканням тут, у Дністровсько-Дунайському межиріччі, значної за чисельністю групи східних слов'ян, колишніх уличів та тиверців. Вочевидь, Василько Ростиславич прагнув переселити до свого краю з Подунав'я частину слов'янського (улицько-тиверського) населення. Це мало підсилити економічний і військовий потенціал Теребовльського князівства.

Деяко пізніше, у 1116–1122 рр., із візантіїцями на Дунаї вів війну київський князь Володимир Всеволодович Мономах. Зокрема, під 1116 р. він «посажа посадники по Дунаю»⁹⁷. У 1120-х рр. спостерігалася певна активізація половців у Прутсько-Дністровському межиріччі, що призвело до деякого зменшення тут осілого населення⁹⁸. Проте, як свідчить аналіз археологічного матеріалу, упродовж 1130-х рр. відбувалося значне посилення міграції слов'ян на південь уздовж Дністра⁹⁹.

У середині XII ст. активну участь у боротьбі між галицькими князями Володимирком Володаревичем та Іваном Ростиславичем (на боці останнього) брали так звані берладники¹⁰⁰. Берладь, вірогідно, це територія в межиріччі Середнього й Нижнього Дністра, Середнього та Нижнього Пруту, Нижнього Дунаю. Отже, це був чималий терен, що охоплював західну частину Північного Причорномор'я. Важко з'ясувати, яким був ступінь залежності Берладі від Галича у середині XII ст. Свого часу деякі історики вважали, що вона входила до складу Галицького князівства¹⁰¹. Інші дослідники обстоювали думку про існування окремого Берладського князівства¹⁰².

Саме поява тут князя Івана Берладника, інших представників знаті дає підстави вважати, що принаймні землі Нижнього Подунав'я, де локалізувалися згадані у джерелах дунайські міста, були доволі розвинутим політично районом, близьким за функціональним рівнем до удільного князівства. Водночас Берладь не становила собою компактно заселеної території. Вочевидь, вона не охоплювала весь Карпато-Дунайський регіон, де мешкали східні слов'яни, а також, як уважає О.Б.Бубенок, іраномовні алани¹⁰³. Її заселення мало

⁹⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стб.266.

⁹⁷ Там же. – Т.2. – Стб.284; Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.187; Горский А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // Исторические записки. – Т.115. – Москва, 1987. – С.323–325.

⁹⁸ Князький І.О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.). – С.91; Его же. Византия и кочевники южнорусских степей. – Коломна, 2000. – С.58–59.

⁹⁹ Моця О.П. Середнє Подністрів'я в давньоруській час // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.244–248.

¹⁰⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.316–317.

¹⁰¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.141–142.

¹⁰² Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времён до половины XVII в. // Славянский сборник. – Москва, 1947. – С.154; Его же. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.209; Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинёв, 1966. – С.49–52; Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.194 та ін.

¹⁰³ Бубенок О.Б. Від Аттли до Чингіз-хана... – С.383–388.

дисперсний, ареальний характер. У цілому за своїм політичним розвитком прикарпатсько-дунайські землі порівняно з головними («класичними») територіями Русі були своєрідною слов'янською «вольницею», куди перебиралося населення з півночі, і де не існувало в достатній мірі розвинутої політичної організації. Із часом у цих районах відбувалася соціальна стратифікація, виникали органи політичного управління, тобто йшов процес становлення класово-станової системи. Утім, Берладь усе-таки не представляла собою руського князівства у загальноприйнятому розумінні.

Є підстави вважати, що ареал берладників не був у повній мірі державною територією Галичини, хоча у XII ст. спостерігалися (нехай і не дуже активні) спроби підкорення («окняжіння») краю з боку галицької князівської адміністрації. Активна участь берладників у згаданому вище конфлікті Володимирка Володаревича та Івана Ростиславича свідчила значною мірою про причетність берладників до політичного життя Галицької землі. Виступ галичан проти свого нового князя Володимирка став проявом того, що процес об'єднання земель Прикарпаття в єдине князівство, який відбувся на початку 1140-х рр., не пройшов безболісно, а в галицькому середовищі існували різні політичні табори¹⁰⁴.

Узагалі схоже, що дунайські міста берладників періодично належали, принаймні у середині XII ст., Візантії та руським князям. Відомо, що в 1162 р. імператор Мануїл Комнін дав синам суздальського й київського князя Юрія Довгорукого Васильку та його братам чотири міста по Дунаю («**И дасть цесарь Василкови в Дунаи 4 городы**»)¹⁰⁵. За три роки до Галича прибув двоюрідний брат Мануїла Комніна – Андронік, якому вже місцевий князь Ярослав Володимирович надав для підтримки якісь міста¹⁰⁶. Є всі підстави думати, що це також були подунайські (в районі Добруджі) володіння берладників.

Аналіз джерел свідчить, що у часи найбільшої могутності Галицького князівства за правління Володимирка Володаревича й особливо Ярослава Володимировича Осмомисла основна частини Берладі потрапила у залежність від галицького політичного центру. Згадаємо, що автор «Слова о полку Ігоревім» писав про князя Ярослава: «Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными плъки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облакы, суды ряда до Дуная»¹⁰⁷. Остання фраза («суды ряда до Дуная») свідчить про дії галицького князя, спрямовані на поширення свого впливу до низин Дунаю й, безумовно, Чорного моря. Пізніше, наприкінці XII – на початку XIII ст., південна частина Берладі стала незалежною від Галича, а північна перетворилася на автономне формування у складі Галицького князівства – Пониззя.

¹⁰⁴ Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.71–74; Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. – Санкт-Петербург, 2001. – С.211–240.

¹⁰⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.519.

¹⁰⁶ Там же. – Стб.521.

¹⁰⁷ Слово о полку Игореве. – Москва, 1950. – С.22; Головко О.Б. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Мат. Міжнар. наук. конф., Галич, 10–11 жовтня 2008 р. – Галич, 2008. – С.19–25.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. населення низин Пруту та Дунаю відіграло значну роль у житті Болгарії. На початку XI ст. ця південнослов'янська країна була захоплена візантійцями, однак болгарський народ не скорився завойовникам і протягом десятиліть вів боротьбу за визволення. 1186 р. у вирішальних битвах із візантійськими військами активну участь як союзники болгар, крім половецьких загонів, брали, про що пише візантійський історик Нікіта Хоніат, якись «тавроскіфи». Ф.І.Успенський аргументовано вважає, що під останніми автор розумів русів¹⁰⁸. Є підстави припускати, що цим фактом участь русів (скоріше всього з Берладі) в болгаро-візантійській війні повністю не вичерпувалася, проте інформація інших візантійських джерел не дає достатньо чіткої картини для етнічної характеристики союзників болгар в інших епізодах протистояння їх з імперією.

І в наступні часи східнослов'янське населення Подунав'я продовжувало активно впливати на перебіг подій у Болгарському царстві. Так, 1207 р., за повідомленням Георгія Акрополіта, «на Русі» знайшов притулок племінник болгарського царя Калояна – Іван-Асень, звідси він на чолі руського та половецького війська вирушив до своєї країни, зайняв столицю, ставши царем¹⁰⁹. Деякі дослідники вважають, що Іван-Асень перебував у Галицькому князівстві¹¹⁰, однак у давньоруських джерелах ніяких даних про це немає. До того ж у той час в Галичині відбувалася запекла внутрішньополітична боротьба, і про надання місцевими володарями допомоги болгарському царевичеві не могло бути й мови. Тому, на наш погляд, більш вірогідно, що Іван-Асень отримав підтримку від слов'ян із тієї ж Берладі.

Подунайсько-причорноморське слов'янське населення згадується у джерелах і під іншими назвами. Так, 1190 р. чорні клобуки, звертаючись до князя Ростислава Рюриковича з пропозицією розпочати воєнні дії проти половців, порівнювали своє становище з життям слов'ян на Дунаї: «**Се Половци сеє зими воюють ны часто, а не ведаємь, Подүйци ли есм что ли**»¹¹¹. Натяк чорних клобуків стосувався суверенного становища «подунайців», яких не підтримували й не контролювали князі з Русі¹¹². Ще одна назва подунайсько-подністровського населення з літописної згадки про битву на Калці – «**выгонцы Галичкыя**» – слугує доказом не тільки незалежного від князів існування, а й указує, що значна частина цієї людності перебралася сюди з Галицької землі.

Розповідь джерел про участь «вигонців» у війні Русі й половців із монголами дає додаткову інформацію про значення в їх житті судноплавства. У Галицько-Волинському літопису згадано, що після рішення десь на початку 1223 р. з'їзду південноруських князів у Києві про надання допомоги половцям у боротьбі з монголами по Дністру вирушили «вигонці галицькі», чия флотилія спустилася у Чорне море, а звідти по Дніпру піднялася до порогів. Літописець повідомляє,

¹⁰⁸ Успенский Ф.И. Образование Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С.33–38.

¹⁰⁹ Георгий Акрополит. История / Пер. П.И.Жаворонкова. – Санкт-Петербург, 2005. – С.63.

¹¹⁰ Котляр М.Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. – 1966. – №9. – С.19–20; Павлов П. Древнеруските бродниче в българската история // Сборник българо-украински връзки през вековете. – София, 1983. – С.119.

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.342.

¹¹² Мавродин В.В. Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С.101.

що «вигонці» мали близько 1000 човнів¹¹³. В.В.Мавродін припускав, що на них могло бути 35–40 тис. осіб¹¹⁴. Хоча джерело, без сумніву, істотно перебільшило реальну чисельність цього війська, указана цифра свідчить не тільки про великі мілітарні можливості слов'янської «вольниці» на Дніпрі та Дністрі, а є доказом значної кількості осілого населення Північного Причорномор'я¹¹⁵.

Літописець не пише про долю цих воїнів після завершення битви на Калці, проте допоміжну інформацію надає арабський хроніст ібн-аль-Асір, котрий зазначав, що після всього якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море¹¹⁶. Безумовно, основну частину цих людей становили саме «вигонці галицькі», які поверталися додому традиційним шляхом. Згадка східного джерела, без сумніву, свідчить про велику роль у подіях 1223 р. судноплавців із Дністровсько-Дунайського межиріччя.

В удільну добу відбулася зміна ролі торговельних шляхів, які єднали Русь із Північним Причорномор'ям. Так, Донський, котрий відігравав велику роль у другій половині X–XI ст., відтепер фактично перестав функціонувати, проте більшого значення набув шлях по Дністру. У поєднанні з західнобузькою мережею він фактично представляв із себе трансконтинентальну економічну артерію від Чорного до Балтійського морів, яка, за образним висловом дослідників, фактично стала другим шляхом «із варяг у греки»¹¹⁷.

Є підстави для висновку, що південна політика чернігівських князів XII ст. не тільки була спрямована на боротьбу з наскоками половців, а й передбачала в перспективі плани відновлення позицій у Донецько-Донському басейні, Східному Причорномор'ї, Приазов'ї. Донський шлях для чернігівських князів був альтернативним Дніпровському, яким вони також користувалися. Проте якщо лідером у торгівлі на Дніпрі був Київ, котрий із кінця XI ст. став суперником Чернігова, то Донський шлях міг бути повністю чернігівським. Обидва його напрямки – по Сіверському Дінцю й Дону – розпочиналися поблизу території Чернігівського князівства. Щоправда, ці шляхи напряду не були пов'язані з самим Черніговом, але виводили на політичну й економічну арену інші чернігівські міста, перш за все Путивль і Курськ, розташовані біля витоків Сіверського Дінця.

Своєрідна туга правлячої верхівки Русі за втраченими позиціями в басейнах Дону та Сіверського Дінця чітко спостерігається в тексті «Слова о полку Ігоревім», де не тільки постійно згадується Дон, Чорне море, але й декларується прагнення русичів відновити присутність на Чорному морі.

¹¹³ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.742.

¹¹⁴ Мавродін В.В. Очерки по истории феодальной Руси. – С.101.

¹¹⁵ Про чисельність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї див.: Головко О.Б. Слов'янське населення причорноморських степів XII – першій половині XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.1. – К., 1993. – С.40–46. Є підстави думати, що названі нами 1993 р. показники (0,5–1,0 млн осіб) децю перебільшені.

¹¹⁶ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Изд. В.Г.Тизенгаузен. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1884. – С.27.

¹¹⁷ Петегирич В.М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X–XIII вв. (По археологическим данным) // Славянские древности: Этногенез: Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С.157; Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. – Л., 2001. – С.221–228.

Зокрема, розповідаючи про початок виправи новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, автор твору підкреслював: «И ркоша бояре князю: “Уже, княже, туга умь полонила; се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя, а любо испити шеломомъ Дону”»¹¹⁸.

Відновити присутність у східній частині Причорномор'я та в Приазов'ї Русі не вдалося, а у середині XIII ст. ситуація в лісостеповій та степовій зонах Причорномор'я взагалі різко погіршилася. Вторгнення до Східної Європи монголів призвело до розорення як зазначеної території, так і руських земель. Відомо, що у 1240-х рр. Переяславське князівство безпосередньо управлялося монгольським намісником¹¹⁹. Аналогічну систему залежності можна простежити й щодо населення верхньої і середньої течії Південного Бугу (так звана Болохівщина), верхівка якої потрапила «під патронат» монгольських воєначальників і, як розповідає літопис, постачала хліб ординцям¹²⁰. Під владою монголів тоді опинилися Берладь¹²¹, степова та лісостепова зони Причорномор'я, які раніше контролювалися половцями. У Нижньому Подніпров'ї різко скоротилася кількість слов'янських поселень¹²². Із середини XIII ст. в історії взаємодії руського населення з Північним Причорномор'ям і Приазов'ям почалася нова доба.

¹¹⁸ Слово о полку Игореве. – С.19.

¹¹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.806; Карпини Джиаванни дель Плано. История монгалов. Рубрук Гульем де. Путешествие в восточные страны. – Москва, 1957. – С.68.

¹²⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.787.

¹²¹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С.33–34; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – С.91.

¹²² Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – С.104–126.

This article is dedicated to the questions on the value for political and economic development of connections of Rus' with the North Black Sea region and Azov Sea one. It is shown a role of Dnister, Dnipro and Don trade-routes and also an influence on their functioning by the nomadic factor.

Keywords: Rus', North Black Sea region, Azov Sea region, foreign police, trade-routes.

Я.В.ЗАТИЛЮК *

ХРЕЩЕННЯ РУСІ КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ: КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОПОВІДІ ТА ЇЇ ДОПОВНЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ КНИЖНИКАМИ XII–XVI ст.

Розглянуто найдавніші текстуальні свідчення про хрещення Русі 988 р. та проаналізовано оповідь про ці події в «Повісті временних літ», котру віддавна сприймали за цілком достовірний опис. Але насправді є чимало підстав вважати цей текст спробою початку XII ст. «сконструювати» історію хрещення. Більш детально досліджується питання, як і чому оповідь «Повісті» впродовж XIII–XVI ст. доповнювалася додатковою інформацією – іменами, датами та різного роду повідомленнями. Звертається увага на різницю між версіями історії хрещення Русі в історичних культурах ранньомодерних України та Московії, навіть попри їх спільну текстову основу – «Повість временних літ», Церковний устав князя Володимира й літописи XIV–XV ст.

Ключові слова: Русь, хрещення, князь Володимир, літопис, конструювання історичної оповіді.

Уже сучасники вважали хрещення Русі князем Володимиром 988 р. ключовою подією в її історії. Зайве вказувати про постійний інтерес до неї наступних епох: в історичних текстах, створених як у Києві, так і в Москві Володимирове хрещення розглядалося мало не відправною точкою «історії». За здійснене «просвітлення» Русі князя з часом проголосять святим, навіть попри відсутність чудес і зцілень, які можна було б пов'язати з ним. Відповідно, основу тексту життя Володимира, створеного з цієї нагоди, складатиме опис «історії» хрещення, що вважалося головним його подвигом.

Уявлення про перебіг і обставини хрещення тривалий час засновувалися винятково на оповіді «Повісті временних літ» – саме вона стане ядром княжого життя, включатиметься в літописи та іншого роду історичні тексти пізнішого часу. Передусім завдяки тому, що ще давньоруські книжники вважали її достовірним описом. У даному випадку, проте, слід звернути увагу на найдавніші текстові свідчення про християнізацію Русі Володимиром, котрі містяться у творах Іларіона та Нестора. Їх порівняння з пізнішою «ПВЛ» дозволить простежити, як формувалася оповідь про «історію» хрещення 988 р. в давньоруській традиції. Нижче спробуємо продемонструвати, яким чином протягом наступних сторіч після свого виникнення на початку XII ст. відповідний текст «Повісті» доповнювався й «коригувався» здогадками (чи домислами) авторів агіографічних та історичних творів.

Дослідження того, як сформувалася та пізніше доповнювалася історична оповідь про хрещення Русі 988 р. важливе для розуміння особливостей історичного мислення, стилю роботи православних книжників XII–XVI ст. До того ж в історіографії досі спеціально не розглядалося питання становлення та

* Затилюк Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: yaroslav.zatyluk@gmail.com

трансформації історичної оповіді про хрещення в агіографічних, історичних текстах протягом цих століть. Його вивчення дасть змогу глибше й з інших позицій зрозуміти специфіку та наміри авторів цих творів.

У хронологічному плані стаття обмежена аналізом текстових пам'яток православної книжності XI–XVI ст., оскільки за цей період створювалися тексти, схожі за жанром (літописні та агіографічні), а наявні в них доповнення до усталеної історичної оповіді про події 988 р. типологічно схожі. З іншого боку, після розпаду Русі у середині XIII ст. розповідь про хрещення найбільше трансформувалася в текстах XIV–XV ст., створених у північно-східних землях. Протягом XVI ст. в московських історичних творах постала інша версія історії християнізації Русі завдяки її розширенню новими повідомленнями та відсутніми у «ПВЛ» відомостями. Подібного роду «перегляд» історії хрещення спробуємо пояснити з огляду на загальний контекст – політичні та культурні особливості тогочасної Московії. Слід також урахувувати, що на українських теренах упродовж XVII ст. було створено інакшу версію «історії» хрещення Русі Володимиром, із власними деталями, передусім завдяки спробам київських інтелектуалів часів митрополита Петра (Могили; 1632–1647 рр.), реконструювати топографію «Володимирового хрещення» в Києві та князівські привілеї руській церкві. Це особливо важливо, адже тогочасна українська версія базово спиралася на ту саму текстову основу, що й московська – «Повість временних літ», Церковний устав та літописи XIV–XV ст.¹

Найдавніші текстові свідчення про хрещення 988 р.

Тексти про перебіг та обставини хрещення Русі князем Володимиром почали формуватися майже через півстоліття після події. Найдавніший із відомих – «Слово про закон і благодать» 1040-х рр., що його традиційно приписують митрополитові Іларіону – вірогідному сучаснику хрещення (який, проте, міг тоді тільки народитися). Цей текст розповідає небагато про ті важливі події, очевидно, з огляду на його основну мету – похвалити князя за вчинок та обґрунтувати повноправність Русі у колі християнських народів. Із притаманним часові красномовством автор представляє повномасштабне перевтілення Русі, яку Володимир «вивів із мороку й темряви», а її мешканці нарешті «прозрѣхомъ на свѣтъ трисолнечнаго Божьства». Саме рішення правителя охреститися Іларіон безпосередньо пояснює впливом вищих сил: князь чув про «христоролюбну й сильну вірою грецьку землю»² і, провидінням Господнім, «возгорівся духом»³. Після того, як Володимир «отрясе прахъ невѣриа и вълѣзе въ святую купѣль», прийнявши ім'я Василія, було охрещено й усю Русь, що

¹ Зіставлення цих двох версій – тема окремої публікації.

² «Паче же слышано ему бѣ всегда о благовѣрнии земли Грецьскѣ, христоролюбиви же и силнѣ вѣрою» (див.: Слово о законе и благодати Илариона / Публ. А.М.Молдован. – К., 1984. – С.92). Опис «христоролюбної грецької землі» розкривається в тексті через метафоричне представлення переповнених людьми церков, а також через згадку про постійне творення там чудес і знамень. Цим самим обґрунтовується релігійний вибір князя.

³ «И си слышвъ вѣждела сердцемъ, възгорѣ духомъ, яко быти ему христиану и земли его, еже и бысть, Богу тако изволившу» (див.: Слово о законе и благодати Илариона. – С.91).

представлено як одномоментне навернення всіх підданих князя: «И не бы ни единого же противящася благочестному его повелѣнью»⁴. І, нарешті, останнім повідомленням про Володимирове хрещення в Іларіона стала згадка про активну розбудову церкви та монастирів: «Тогда тма бѣсслужаниа погыбе, и слово евангельское землю нашу осяа. Капища разрушаахуся, и церкви поставляахуся, идолии съкрушаахуся, и иконы святых являахуся, бѣси пробѣгааху, крестъ грады свящаше»⁵.

Як бачимо, усе, що сказано у цьому тексті про вибір віри князем, охрещення ним Русі й розбудови церкви – радше риторичні вправлення з панегіричною метою: проголосити Володимира «апостолом і наставником землі руської», рівним усім апостолам, які утверджували християнську віру в різних куточках світу⁶. Для цього Іларіонові явно не потрібно подавати всі деталі події. Натомість хрестителя Русі він звеличує через метафоричне порівняння того з апостолами⁷ та імператором Константином⁸. Уже пізніше текст «Слова про закон і благодать» (у більшості випадків його фрагменти) використовувався редакторами житій князя як свого роду візирець похвали володареві за здійснене ним хрещення⁹.

Інший із відомих найдавніших текстів – Несторове «Читання про князів Бориса і Гліба», створене, як вважається, на рубежі XI–XII ст.¹⁰, – про Володимирове хрещення оповідає у схожий спосіб: через алюзію з історіями про навернення апостолів та біблійних героїв. Однією з них стало порівняння «досвіду» князя з охрещенням Плакиди: «Створи быти ему хрстыяну, яко же древле Плакидъ (курсив мій – Я.З.) [...] тако же и сему Владимиру явленииі Б(о)жіе быти ему крстыяну створи же, наречно быст имя ему Василии. Таче потомъ всѣмъ заповѣда вельможамъ своимъ. И всѣмъ людемъ да ся крстыятъ»¹¹.

⁴ Слово о законе и благодати Илариона. – С.93. Як читаємо далі: «И въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ. Тогда начатъ мракъ идольскый от нас отходити, и зорѣ благовѣриа явишася».

⁵ Там само.

⁶ У даному випадку князя прирівняно до апостолів Петра й Павла, Фоми, Марка, Іоанна Богослова, які охрестили різні частини світу.

⁷ Звеличення князя засноване на апелюванні до слів Ісуса, звернених до апостола Фоми: «Блаженний той, хто, не бачивши, увірував». Цим самим Володимир у тексті вирізняється від інших апостолів, яким для увірування у Христа були необхідні чудеса й видіння.

⁸ Пор.: «Подобниче великааго Коньстантина [...] Онъ съ святыми отци Сикиекааго Събора закон челоуѣкомъ полагааше, ты же съ новыми нашими отци епископы сънимаяся чысто, съ многымъ смѣрениемъ съвѣщавашеся». Тут же, у контексті порівняння з Константином, згадано й княгиню Ольгу, з якою князь, як і свого часу імператор Константин із матір'ю Єленою «хрест і віру утвердив» (див.: Слово о законе и благодати Илариона. – С.96–97).

⁹ Прийнято вважати, що текст Іларіона з'явився у часи князя Ярослава, оскільки у заключній частині «Слова», збереженій в одній з його найдавніших редакцій, міститься похвала починанням цього правителя, названим продовженням діянь його батька – Володимира. Пізніші списки й редакції «Слова» XIV–XV ст. вже не містили цієї похвали, що, як уважає Ф.Батлер, стало результатом інтересу укладачів із північно-східних теренів суто до Володимира, а не до церковного будівництва його сина в Києві. У даному випадку важливо й те, що текст Іларіона справив вплив на створені на території Московії редакції житія Володимира (див.: *Butler F. Enlightener of Rus': The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries.* – Bloomington, 2002. – P.22–23, 55).

¹⁰ О.Шахматов уважає, що цей текст створено в 1080-х рр., натомість С.Бугославський дотримувався думки про 1109 р. (див.: *Творогов О.В. Нестор // Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып. I: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С.275–276). Ці дві версії й започаткували дискусію про час створення тексту, яка триває досі.

¹¹ Читання про св. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора // *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: Розвідка та тексти. – К., 1928. – С.179–206.

Як і у версії Іларіона, рішення князя з'явилося під впливом вищих сил¹². Однак, на відміну від попереднього, у тексті Нестора подано важливу інформацію про час хрещення й будівництво князем церкви Богородиці в Києві: «Се быст въ лѣто 6496 (за іншими списками: 6495 р. – Я.З.), потомъ же созда Владимиръ ц(е)рковъ с(вя)тую Б(огороди)цю вл(а)д(и)ч(и)цю нашу Б(огороди)цю в Къевѣ»¹³. Інші деталі у цьому тексті відсутні, оскільки для його автора було важливо уподібнити конвертацію князя Володимира та імператора Константина: «Вчера елинь Владимиръ нарицааяся днст крстьянь Василии нарицается. Се вторыи Костянтинъ в Руси явися»¹⁴.

Конструювання історії хрещення Володимира й Русі

«Повість временних літ» у редакції видубицького ігумена Сильвестра 1116 р. можна вважати єдиним давньоруським текстом, який подає найповнішу історію хрещення Володимира. Розглянемо коротко зміст літописних оповідей, що надалі почали вважатися достовірним описом.

Згідно з літописом, Володимир починав княжити як переконаний язичник: активно розбудовував капища «и творяше требу кумиромъ», ходив у походи (повідомлення за 981–985 рр.), у перші роки його правління в Києві відбулася жорстока розправа з варягами-християнами (повідомлення за 983 р.). Виклад самої історії Володимирового хрещення починається повідомленням під 986 р. про послів до князя «про віри». З усіх посольств найбільше уваги приділено грецькому: неназваний на ім'я філософ виголошує перед київським правителем розлогу промову з викладом основної суті книг Буття та Вихід про боротьбу Бога й сатани, а також про друге пришестя, сутність Різдва, розп'яття та Хрещення. Подарована філософом запона із зображенням Страшного суду хоч і вразила князя, але не стимулювала його відразу охреститися: «Рекъ [князь] пождоу еще мало, хотя испытати о всѣх вѣрах»¹⁵.

В описі наступного 987 р. князь зібрав бояр порадитися «про віри», після цього відправив послів їх «випробовувати». Найбільше враження на них справила «грецька віра». Як звітували посланці, на церковній службі у Царгороді, очоленій самим патріархом, вони «не свѣмы на нбси ли есмь былѣ, или на землѣ, нѣст бо на земли таког вида, или красоты такоя». На ці слова бояри «рѣша» князеві: «Аще лихъ бы законъ Грѣчкыи, то не бы баба твоя Ольга при-яла крщения, яже бѣ мудрѣиши всих члвкѣ».

Під наступним 988 р. літописець розповідає про взяття Володимиром Корсуня завдяки пораді Анастаса Корсунянина, про вимогу князя до візантійських імператорів Василя і Константина одружитися з їхньою сестрою Анною та дану ним у ході переговорів обіцянку охреститися. Останнє відбулося після прибуття візантійської царівни «с сановниками нѣкия и прозвутерь», і це нібито допомогло

¹² За Нестором, князь ще «вчера не вѣдаше кто есть Ис(ус)ъ Х(ристо)съ» і «вчера заповѣдая вѣмъ требу принести идоломъ» (див.: Там само).

¹³ Тобто, 988 р. (див.: Там само).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись [изд. 5-е]. – Москва, 1998. – Стб.92.

Володимирові позбутися сліпоти, що вразила його перед цим. Після прибуття князя в Київ з Анною, Анастасом Корсунянином, мощами св. Климента і церковним начинням у Дніпрі було охрещено мешканців міста, а також усіх дванадцятьох Володимирових синів. Опис історії хрещення завершується оповіддю про руйнування князем кумирів, культове будівництво на місці колишніх капищ, у тому числі храму Св. Василія та мурованої церкви Богородиці (Десятинної) в Києві (у повідомленнях під 991 і 996 рр.), а також церкви Преображення Господнього у Василеві (повідомлення за 996 р.). Ще одним благим починанням князя став його наказ віддавати дітей на «вчення книжне».

Порівняно з текстами Іларіона й Нестора, літописна оповідь виглядає докладною реляцією Володимирового хрещення. Якщо, скажімо, у «Слові» Іларіона князь лише «чув про грецьку віру», то літопис деталізує, яким чином володар Русі дізнався про неї: у розмові з грецьким філософом і від своїх послів, котрі їздили «випробовувати» віри. Головне, літопис значно конкретизує обставини хрещення князя та Русі.

Поза тим, подаючи історію Володимирового хрещення, літописна пам'ятка, як не дивно, не повідомляє важливої інформації – імен першого руського митрополита та єпископів (не кажучи вже про тогочасного константинопольського патріарха). Навіть не вказує, якого дня чи місяця хрестився князь. Ці моменти, безперечно, не могли ігноруватися літописцем як людиною церкви. Подібна «прогалина» нашттовхує на думку, що літописна оповідь про хрещення Русі Володимиром створювалася набагато пізніше самої події, коли вже було неможливо «пригадати» й у жодних текстах розшукати вказані деталі. Більше того, літописець зізнається, що в його час не було навіть одностайності щодо місця хрещення самого Володимира Святославича: «Се же не свѣдуще право (в інших списках: неправо – Я.З.) гл(агол)ють, яко кр(е)стился естъ в Києвъ, инии же рѣша в Василевѣ, друзии же рѣша инако, сказающе и кр(е)щ(е)сну же Володимеру в Корсунѣ»¹⁶. З іншого боку, текст літописця явно схожий на зібрання різних легенд про випробування вір, послів про віру, корсунський похід¹⁷ тощо, які не містили конкретних деталей. Тож на час створення «Повісті временних літ» явно не існувало текстів, які могли б надати важливі деталі. Відповідно, літописець «пригадував» цю подію, спираючись на відомі йому перекази (зокрема про «вибір вір» та «корсунську легенду»¹⁸), а частково – на візантійські хроніки¹⁹ й біблійні

¹⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.97.

¹⁷ У представлений у «Повісті временних літ» історії Володимира сюжет про похід на Корсунь віринає зненацька. Повідомлення під 987 р. завершується розмовою князя з боярами, які вказують на мудрість Ольги, котра обрала віру з Царгороду. У відповідь князь спитав у бояр: «То кде крщение приемемъ», на що ті відказали: «Кдѣ ти любо». Очевидно, це питання мало пов'язати повідомлення за 987 р. з описом облоги Корсуни та хрещення там князя, що вміщено у статті за 988 р. Свого часу О.Шахматов відзначив, що літописець поєднав два взаємосуперечливих за суттю й часом перекази – про «обрання вір» і так звану «корсунську легенду» (див.: Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.429–431). Утім, припущення дослідника про те, що «корсунська легенда» певний час існувала як окремий текст поза літописом, а потім була включена в один зі зводів, який передував «ПВЛ», загалом важко довести.

¹⁸ О.Шахматов, наприклад, в описаній у «Повісті» розмові Володимира з Філософом убачав наслідування болгарської легенди про хрещення царя Бориса (зокрема, в описі запони, яку князь вказував Філософу та ін.) (див.: Там же. – С.152–157).

¹⁹ Тут доречно згадати, що візантійські хроніки нічого не розповідають про хрещення Володимира, натомість містять згадки про хрещення Русі в IX ст. (докл. див.: Кузенков П.В.

тексти, які могли підказати загальну схему, логіку оповіді, оскільки містили сюжети про навернення у християнство імператора Константина та апостола Павла. Із ними в літопису й порівнюється хреститель Русі. Так само схожою є і його власна історія хрещення²⁰. Зрештою, дослідники більш-менш встановили репертуар текстів, з яких, найімовірніше, створювалася оповідь «Повісті»²¹, і те, що окремі з її деталей могли з'явитися не раніше середини XI ст.²²

Належить також згадати, що фахівці, слідом за О.Шахматовим, часто вбачають декілька редакцій літопису, котрі передували «ПВЛ» – так звані літописні зводи, в яких, починаючи з Найдавнішого 1030-х рр. і до «Повісті временних літ» послідовно вдосконалювалася оповідь про хрещення²³. На нашу думку, якщо перед «ПВЛ» справді існував якийсь один чи декілька зводів, то вони, певно, були створені доволі пізно, оскільки як текстові джерела редакції Сильвестра 1116 р. вже не містили інформації про ключових героїв хрещення. Поза тим, сконструйована укладачем/редактором «ПВЛ» на початку XII ст. історія хрещення Русі князем Володимиром надалі почала вважатися достовірним оповіданням про цю подію. Найперше вона вплинула на тексти, що постали у зв'язку з канонізацією князя. Ідеться про житіє Володимира, проложні читання про нього, а також «Пам'ять і похвалу» Якова Мніха. У центрі кожної пам'ятки – опис подій хрещення Русі, за що князя проголошено рівноапостольним і святым. При запозиченні з літопису цей опис – свого роду історія хрещення – доповнювався конкретними деталями. Розглянемо, як автори агіографічних текстів їх встановлювали.

Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы 2000 г. / Отв. ред. Л.Столярова. – Москва, 2003. – С.3–173). Тож хроніка Амартола та інші твори, вірогідно приступні літописцеві, не могли надати якоїсь конкретної інформації щодо подій 988 р.

²⁰ Ця аналогія явно підказала літописцеві сюжет про хворобу очей і зцілення князя в Корсуні. За словами Ф.Батлера, у цій оповіді Володимир повторює досвід апостола Павла: перед хрещенням правитель ніби переживає таку саму індивідуальну трансформацію, як і раніше апостол – до цього зятятий язичник. Між тим, за літописом, князь зцілюється подібно до імператора Константина – після свого охрещення (у версії проложних житій князя – після занурення у воду) (див.: *Butler F. Enlightener of Rus'...* – P.44–45).

²¹ *Poppe A. How the Conversion of Rus' was Understood in the Eleventh Century // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 11 (1987). – P.287–302.* Див. також останні студії щодо походження промови Філософа в описі подій хрещення 988 р.: *Вилкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.11. – К., 2011. – С.267–283; Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа» // Palaeoslavica. – Vol.XX, nr.1. – Cambridge, Mass., 2012. – P.1–15.*

²² Це очевидно за вміщеними тут антилатинськими закидами. За спостереженнями А.Поппе й Ф.Батлера, послам, які агітували пристати до Риму, князь дорікає за помірний піст, причому так, як це робили у другій чверті XI ст. (зокрема руські митрополити Іоанн II (1076–1089 рр.) та Никифор I (1104–1121 рр.) (див.: *Poppe A. Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.12/13 (1989–1989). – P.495–496; Butler F. Enlightener of Rus'...* – P.39). Те саме стосується коментарю щодо «служіння оплатками», котрий використовувався вже за внуків Володимира, а також інших обрядових практик (див.: *Зема В. Оповіді про навернення на християнство і рання православна полеміка // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.12/13. – К., 2013. – С.71–72, 93–94).*

²³ Зокрема, О.Шахматов і його послідовники припускали факт існування тексту «Слова, како крестися Владимиръ возмъ Корсуну», яке А.Кузьмін спробував навіть реконструювати (див.: *Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. – Рязань, 1969).* Цей текст нібито потім увійшов до чергового літописного зводу.

Деталізація історії хрещення в агіографічних творах

Чи не вперше «правити» літописну версію хрещення Русі взялися творці проложного читання про Володимира. Воно з'явилося вже в початковій редакції Прологу під 15 липня (на день успіння князя), найдавніші списки якого сягають XIII–XIV ст.²⁴ Як зауважив Б.Клос, даного виду житіє є «переказом «ПВЛ» із додаванням місцевих київських легенд»²⁵. Сама ж «історія хрещення князя», навколо якої формується проложне житіє, «змонтована» з основних «фактів» оповіді «Повісті», однак тут вони скорочені, в окремих випадках подані з додатковими деталями, а загалом – у дещо іншій інтерпретації. Передусім шлях Володимира до нової віри представлено як його самостійний вибір, визначений божественним втручанням: «Єгда въсхотѣ Б(ог)ъ избрати собѣ люди новы, въдохну в сего блгдѣ Стго Дха»²⁶. У цьому Пролог повторював текст «Слова про закон і благодать» Іларіона, де акт хрещення також представлено як самостійний та керований «небесним промислом» крок володаря. Більше того, в обох текстах, причому майже тотожними формулюваннями, хреститель Русі порівнюється з апостолами²⁷. Ці збіги, крім імовірного текстурального впливу, визначені також схожими намірами авторів/редакторів обох пам'яток – прославити діяння й особу хрестителя Русі.

Для укладача проложного житія важливо було показати роль Провидіння та особистого подвигу. Через це тут опущено літописні сюжети про вибір вір і наради князя з боярами, але зроблено уточнення, важливі в агіографічному плані. Найголовнішим із них стало обґрунтування корсунського походу

²⁴ Пролог як перевідний календарний збірник коротких житій святих і повчань (у візантійській традиції відомий як синаксар чи менологій, тобто місяцеслов) з'явився на Русі в результаті перекладу з грецької не пізніше початку XII ст. (т.зв. Слов'янський синаксар). Спершу його було частково доповнено житіями південнослов'янських і руських святих – так постала 1-ша редакція, за різними версіями від другої половини XII до початку XIII ст. (хоч найдавніші списки – з другої чверті XIII ст.). Одночасно (а на думку Є.Фет, і перед 1-ю редакцією), постала 2-га, розширена, із більшою кількістю текстів про руських святих, причому чимало матеріалів про візантійських святих опущено (див.: *Фет Е.* Пролог // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып. I. – С.376–381; *Чистякова М.В.* Текстология вильнюских рукописных прологов: сентябрь – ноябрь. – Вильнюс, 2008). Н.Мілютенко, зокрема, припускає, що з огляду на велику кількість списків Прологу за XIII ст., сама редакція мала з'явитися значно раніше, ще у другій половині XII ст. (див.: *Мілютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С.9–10, 167–169 (про рукописний пролог XIV ст. Ф.п.1.47 з архаїчними рисами XII ст.)). О.Лосева навіть конкретизує гаданий час появи редакції Прологу 1160-ми рр. (див.: *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV вв. – Москва, 2009. – С.207–208).

²⁵ *Клос Б.М.* Житие князя Владимира // Письменные памятники истории Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.200.

²⁶ Житие князя Владимира (за Прилуцким Прологом) // Там же. – С.426.

²⁷ Див. у пролозі: «Како ты възможемъ по дѣстоянню похвалити створшаго дѣло равно апсльмъ хвалитъ бо Римская земля Петра и Павла, Асия Богословца Івана, Сюпетская Марка, Антиохійская Луку, Гречская Андрѣя, вся же Русская земля тебе князь Володимере яко Гсия апсла молебными пѣсми память твою празднующе» (див.: Там же. – С.430). У «Слові про закон і благодать Іларіона»: «Хвалитъ же похвальными гласы Римская страна Петра и Паула, имаже вѣроваша въ Иисуса Христа, Сына Божия; Асия и Ефесь, и Патмъ Иоанна Богословца, Индия Фому, Египетъ Марка. Вся страны и гради, и людие чтутъ и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша я православнои вѣрѣ» (див.: Слово о законі и благодати Іларіона. – С.96–97). Порівнюючі ці фрагменти видно, що автор проложного житія замінив апостола Фому на апостола Андрія. Таку заміну зазвичай пов'язують із розвитком «Андрієвої легенди» (див.: *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе... – С.133).

Володимира, який нібито пояснив його так: «І реч в себѣ сице да створю, поїду в землю ихъ плѣню грады ихъ и обрящю ту оучителъ»²⁸. Крім того, у «Пролозі» конкретизовано місце хрещення киян – не Дніпро, а невелика річка Почайна, «и оттолѣ наречется мѣсто святое, идѣже ныне цркъвь стую мчнка Турова», в інших списках церква названа «Петровою»²⁹. Дрібнішими доповненнями стало розширення переліку скинутих князем богів: окрім Перуна тут фігурують також ідоли «Хурса, Дажьб(ог)а и Мокошь и прочая кюмирь»³⁰. Дослідники зазвичай розглядають ці нові деталі як запозичення з давніх незбережених текстів³¹. Однак цих вставок не так багато для припущень про їх походження від якогось невідомого джерела – у даному випадку йдеться про втручання укладача проложного житія, у зв'язку з його обізнаністю з поганськими богами та київськими топографічними легендами.

Наступний етап у розробці історії хрещення репрезентує текст так званого «звичайного житія» Володимира. Узявши за основу майже всі сюжети літописної оповіді³², його укладач уточнює, що князівські послы «випробовували» віру в Константинополі вісім днів, а Корсунь князь тримав в облозі шість місяців. Найголовнішими вставками, проте, стала вказівка на місце охрещення Володимира в Корсуні – «в церкви святаго Иякова в Корсунѣ градѣ» (в літопису, натомість, ідеться про храм Софії), і що після цього він ще «постави церковъ в Корсунѣ на горѣ, святаго Василя»³³. Крім того, у житії змінено деталі стосовно скинення ідолів та хрещення киян: князь наказує повалити не лише статую Перуна, але й Волоса («его же именоваху скотья бога, велѣ в Почайну рѣку вовреци») ³⁴. Киян, як і у проложному житії, теж хрестили в Почайні, правда, тут місце їх хрещення не уточнюється. Усі згадані вставки, як і сам текст звичайного житія³⁵, з'явилися в кінці XIII – на початку XIV ст.: саме тоді, на думку більшості дослідників, було виконано редакцію житія Володимира³⁶.

²⁸ Житие князя Владимира (за Прилуцким Прологом). – С.427. Саме так, до речі, пояснено корсунський похід і в тексті Якова Мніха.

²⁹ Там же. – С.429.

³⁰ Там же. – С.428.

³¹ Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.162–181. Авторка бере за основу класифікацію проложних житій за видами О.Шахматова та далі розвиває його припущення.

³² У житії, проте, не згадано про послів до князя стосовно вибору віри та його розмову з грецьким філософом. Це визначає подібність житія до Прологу. Зрештою, обидва тексти починаються зі згадки про шанування Володимиром ідолів та пошуки ним нової віри з «натхнення Святого Духа». Тобто, як і у Пролозі, шлях князя – це його самостійний вибір, зумовлений небесними силами. За спостереженнями Н.Мілютенко, звичайне житіє, по суті, є розширенням проложного подробицями літописної оповіді (див.: Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.149–150).

³³ За слухшим зауваженням О.Соболевського, ця вставка з'явилася від того, що автор житія сплутав повідомлення літопису про будівництво князем церкви у Василеві (див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому // Сборник в память 900-летия крещения Руси. – К., 1888. – С.11–12). Ця інформація фігурує також у літописних текстах XV–XVI ст.

³⁴ Тут і вище цит. за вид.: Обычное житие св. Владимира // Там же. – С.26.

³⁵ О.Соболевський виділив дві редакції звичайного житія, репрезентовані рукописами XIV–XVI ст. Їх відмінності визначено різними вступними та кінцевими фразами, тобто вони незначні й мають риторичний характер. Одна з редакцій завершується фразою з тексту Іларіона, де князя порівняно з апостолами різних країв. Друга, менш поширена, починається зі слів початку «Читання про Бориса та Гліба» і завершується словами явно літописного походження, де хрестителі Русі порівнюються з імператором Константином (див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы... – С.9–10).

³⁶ О.Соболевський слушно зауважив, що лексика житія має пізній характер, явно «монгольського часу», оскільки його укладач уже не розуміє навіть таких давньоруських термінів, як

Окремо від цих текстів слід розглядати «Пам'ять і похвалу князеві Володимирі» Якова Мніха. Цей твір часто вважають древнішим за «Повість временних літ» – і це переважно через фразу в одній з його частин про похід князя на Корсунь на третій рік після хрещення³⁷. Як припускав О.Шахматов, ще за часів Володимира існував якийсь текст, котрий розповідав про діяння князя (зокрема корсунський похід) після навернення на нову віру; інформація з нього ввійшла до Найдавнішого літописного зводу 1039 р., а через проміжні тексти – і до «Пам'яті та похвали» Якова Мніха³⁸. Але якщо твір Мніха, як уважає частина дослідників слідом за О.Шахматовим, відображає дуже давній текст, то, відповідно, у ньому мало б бути повідомлення про точне місце хрещення князя. Цього, проте, не знаходимо, що змушує сумніватися в гіпотезі про архаїчність тексту Мніха.

Між тим, уже С.Бугославський на підставі ретельного текстологічного аналізу переконливо обґрунтував припущення про доволі пізні й до того ж некиївське (новгородське) походження цього твору³⁹. «Пам'ять і похвала» Якова Мніха складається з різних текстів (як правило, тут виокремлюють «Похвалу» Володимирові, «Похвалу княгині Олги, како крестися и добре поживе по заповеди господни», житіє Володимира), котрі, на думку дослідника, було механічно зшиті під одним заголовком упродовж XIII ст.⁴⁰ Ф.Батлер нещодавно звернув увагу на опубліковану О.Зимінім найранішу текстову версію пам'ятки (збірник 1470-х рр.) з явними новгородськими лінгвістичними особливостями; відповідно, за його висновками, ця компіляція з різних фрагментів з'явилася в Новгороді в період канонізації князя Володимира на рубежі XIII–XIV ст.⁴¹

«дружина» і «сановник», замінюючи їх на «слуги» та «воевода» (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.11). На думку Н.Мілютенко, життє з'явилося на початку XIV ст. у зв'язку з канонізацією князя в Новгороді 1311 р. (див.: *Милутенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.184–187).

³⁷ «На другое лѣто по крещенїи к порогомь ходи, на третее Корсунь городъ взя, на четвертое лѣто церковь камени святяя Богородица заложї, а на пятое лѣто Переяславль заложї, в девятое лѣто [...] – десятину вда» (див.: Память и похвала князю Рускому Володимеру, како крестися Володимеръ и дѣти своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Вьлодимерова Олга преже Володимера. Списано Ияковомъ мнихомъ / Изд. А.А.Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Вып.37. – Москва, 1963. – С.72).

³⁸ Уже перед 1080-ми рр., на думку О.Шахматова, з'явилася так звана «корсунська легенда», котра нібито ввійшла до літописного зводу 1090-х рр., а потім уже й «Повість временних літ». Ці гіпотези активно розвивали дослідники (див.: *Кузьмин А.Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. – С.111–125; *Милутенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.51–80).

³⁹ Зважаючи на фразу з цього тексту, що корсунський похід відбувся після охрещення князя, дослідникам не вдається уникнути спокуси розглядати його витвором XI ст. Зокрема, Н.Мілютенко слідом за О.Шахматовим, наполягає, що він з'явився ще до фіксації в літописанні «корсунської легенди», у 1050–1080-х рр. (див.: *Милутенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.91–92). М.Серебрянський уважає, що початкову основу «Пам'яті» становило історичне похвальне слово князеві Володимирі, написане у другій половині XI ст. монахом Яковом – і цей твір поєднував похвальне слово та життє (див.: *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские жития. – Москва, 1915. – С.32–36, 43–51). Утім, уже О.Соболевський зауважував, що найдавніша (життєйна) частина тексту Мніха з'явилася в кінці XII – на початку XIII ст. (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.7–8).

⁴⁰ *Бугославский С. К.* Литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.29. – Ленинград, 1925. – С.105–159.

⁴¹ *Butler F.* Enlightener of Rus'... – P.74–76. Дослідник указує й на мовні особливості фрагментів тексту Мніха, що явно видають його пізніше походження.

Із цим важко не погодитися: підготовка процесу зарахування до лику святих безпосередньо могла спонукати книжників до створення відповідного (агіографічного) жанру твору про Володимира.

Зрештою, компіляція Мніха відображає хід збору наявних на той час текстів про князя. Це очевидно з характеру її складових частин: перша – є похвалою князеві, що в ідейному й текстовому планах заснована на «Слові про закон і благодать» Іларіона (на це вказують численні текстові збіги); остання частина, уміщена після «Похвали» Ользі, – це сам текст княжого життя, котрий нічим не відрізняється від розглянутого вище так званого «звичайного життя»⁴². Ще один текстовий фрагмент, розміщений між «Похвалою» Ользі й життям князя, можна вважати спробою укласти похвалу князеві, основою якої мала б стати коротка автобіографічна довідка про згадані в літопису його діяння. Однак факти князівської біографії викладено тут не хронологічно: спершу розказано про події після хрещення, а потім – як Володимир став київським князем і про його «язичницький період». Як можна судити з характеру даного фрагмента, його автор поверхово знав літопис (або працював із ним поспіхом)⁴³ і, можливо, саме через це корсунський похід князя тут помилково датовано «третьім роком після хрещення»⁴⁴. В усякому разі, у тексті Мніха немає більше нічого, що доповнювало б літопис чи суперечило йому. Крім вставки, де автор «Пам'яті та похвали» по-своєму інтерпретує, чому Володимир Святославич після взяття Корсуня просив руки сестри візантійських імператорів Василя й Константина – «да ся бы болма на крестъянъскыи законъ направиль»⁴⁵.

Сконструйована у «ПВЛ» історія хрещення 988 р., а частково й риторичні взірці «Слова про закон і благодать» Іларіона, фактично визначили зміст агіографічних текстів про Володимира. Твір Іларіона вплинув на інтерпретацію хрещення як самостійного вибору князя, визначеного впливом вищих сил. Літопис натомість міг надати основні факти. Найімовірніше, у зв'язку з

⁴² Тим більше, що тут наявні всі розглянуті вище доповнення до історії хрещення, зроблені редактором звичайного життя (про час перебування князівських послів у Царгороді, тривалість облоги Корсуня та ін.). О.Соболевський уважав даний фрагмент «Пам'яті й похвали» «древнім житієм» (див.: *Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы...* – С.7–9). Він починається з похвали хрещенню, опису його перебігу та завершується коротким переліком «фактів» перших років князювання Володимира, узятих із літопису. Ідея О.Соболевського заснована на тому, що як житіє цей фрагмент переписувався в XV–XVI ст. і, відповідно, сформував його окрему (коротку) редакцію. Однак відомо лише два такі рукописи, отже, це не можна назвати загальнопоширеною практикою.

⁴³ Плувано в тексті Мніха згадуються літописні сюжети, що складають біографію Володимира загалом. Зокрема, про походи князя-язичника тут розказано після повідомлення про його хрещення, крім того, виклад обставин, за яких той став київським князем, уміщено аж наприкінці тексту. Можливо, це виявляє поверхову обізнаність автора з літописом, легенди котрого він знає, але відтворює плувано. З іншого боку, це може бути пов'язано з намаганнями Якова Мніха представити перелік Божої благодаті та сприяння князеві Володимирі – найголовніша з них хрещення (з якого починається текст), а вже потім перемоги в походах, і найостанніше з усього – вигравш у братовбивчій війні та прихід до влади, де теж «Бог поможе ему». Через таке особливе розкриття «божественного сприяння» Володимирі («благодать Божия просвѣщааше сердце его и рука Господня помогааше ему») виклад діянь князя у цьому тексті нехронологічний.

⁴⁴ Див. також спостереження О.Соболевського щодо загальних хронологічних викладок Якова Мніха (вміщено у третій (житійній) частині тексту) і їх відповідність літописній інформації (див.: *Соболевский А.И. Год крещения Владимира Святого.* – С.1–6). Ці спостереження опосередковано приводять до висновку, що Мніх не користувався якимось невідомим текстом.

⁴⁵ *Память и похвала князю Рускому Володимирі...* – С.71.

канонізацією князя, на основі цих текстів протягом XIII ст. спершу сформувався проложне читання, а дещо згодом – і саме життя Володимира, репрезентоване компілятивним текстом Якова Мніха, а також так званим «звичайним життям»⁴⁶. Навіть якщо ці тексти постали в іншій послідовності, найголовніше наразі те, що їхні укладачі/редактори зробили спробу уточнити окремі лакуни в літописній історії хрещення Русі, зокрема конкретизувати місце навернення князя, топографічно визначити місце хрещення киян, розширити перелік скинутих ідолів, а у випадку компіляції Якова Мніха – пояснити похід Володимира Святославича на Кореунь.

«Пригадування» документів та імен перших руських церковних ієрархів у текстах XIII–XV ст.

Після розпаду Русі у середині XIII ст. серед православної книжності (переважно на північно-східних теренах) оповідь про хрещення дедалі більше «історизувалася» завдяки різного роду уточненням. Приписуваний князеві Володимирі текст Церковного уставу, що, найімовірніше, постав протягом XIII – початку XIV ст. (а на думку Я.Щапова – століттям раніше), містив важливі доповнення до історії хрещення правителя та його держави⁴⁷. Один із найдавніших списків пам'ятки – так званий Синодальний (уміщений у додатковому зошиті, підшитому до Новгородської кормчої 1282 р.) – починався з викладу обставин хрещення, зробленим від імені самого князя: «Въсприят есмь святое крещение от грецьскаго царя и от Фотия патриарха царегородьскаго, взяхъ първаго митрополита Леона Киевоу, иже крести всю землю Роуськоую святымъ крещением»⁴⁸. Після цього князь нібито згадав у своєму документі про будівництво ним у Києві Десятинної церкви, усталення десятини, а найголовніше – пояснив своє рішення надати церкві окремі права та статус (указавши про своє ознайомлення з «грецьким номоканоном»). Як бачимо, Церковний устав починається з короткого викладу історії хрещення князя Володимира, в якій, на відміну від текстів ранішого часу, чи не вперше повідомлялися важливі деталі – імена церковних ієрархів та тогочасного константинопольського патріарха.

⁴⁶ Більшість дослідників схилиються до думки, що звичайне життя князя постало на основі проложного життя (див.: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. – Санкт-Петербург, 1906. – С.27–28, 30–32; *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские... – С.59–61; *Милютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.184–188). На думку О.Шахматова та Н.Милютенко, звичайне життя постало на основі проложного життя 2-го виду (за класифікацією О.Шахматова). Інші дослідники, натомість, припускають, що проложне читання з'явилося шляхом скорочення звичайного життя (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.9–12; *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). – Санкт-Петербург, 1906. – С.239–242).

⁴⁷ За припущеннями Я.Щапова, Церковний устав постав у другій половині XII ст. на основі тексту якоїсь грамоти князя Володимира початку XI ст. (див.: *Щапов Я.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972). Утім, аналіз контексту виникнення й побутування списків цієї пам'ятки приводить до висновку про її пізніше походження (див.: *Затиліук Я.В.* Церковний устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.264: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2012. – С.45–68).

⁴⁸ Цит. за: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Под ред. Я.Н.Щапова. – Москва, 1976. – С.22–24.

Сам текст уставу виражав ідею церковних кіл пізнішого часу, що Володимир Святославич після свого охрещення не лише будував церкви та надавав їм десятини, але й уставив їхні права, особливий статус. Ідея про те, що князь після прийняття нової віри надав церкві якийсь особливий документ, найімовірніше, з'явилась у зв'язку з намірами ієрархів другої половини XIII – початку XIV ст. «пригадати» початки власної церковної організації. Подібні «пригадування», на нашу думку, були зумовлені спробами ідейно обґрунтувати статус церкви за нових політичних реалій – залежності Русі від Золотої Орди, що, своєю чергою, передбачало необхідність засвідчити власну «давнину» якимось авторитетним текстом⁴⁹. Ним і міг стати приписуваний князеві Володимирі устав, створений завдяки ознайомленню з перекладними збірниками, що містили церковні правила візантійського походження (їх у той час позначали збірною назвою «грецький номоканон»). Надаючи своєму тексту подобу документа, його автор указав ім'я першого митрополита, якому князь мав би дати устав, а також константинопольського патріарха, котрий його (митрополита) висвятив.

Важко сказати, чому патріархом – сучасником Володимирівського хрещення названо Фотія, який жив століттям до цієї знаменної в історії Русі події (між 820–890 рр.), а першого руського митрополита – Леонтієм. Очевидно, це пов'язано з текстами, які про них розповідали. Ім'я Фотія у православних колах могло бути відоме завдяки поширенню його гомілій у складі перекладних слов'яно-руських збірників. За спостереженнями А.Попова, автори антилатинських творів XII–XV ст. досить часто приписували авторитету цього патріарха свої власні судження й тексти, спрямовані проти католицької церкви⁵⁰. У зв'язку з цим автор уставу міг пов'язати цього патріарха з подіями Володимирівського хрещення⁵¹. Тим більше, що на той час у Русі не мали точних відомостей про дату патріаршества Фотія⁵². Натомість, ім'я «Леонтій» тоді могло безпосередньо пов'язуватися з відомим ростовським святим: у житті Леонтія, протограф якого, за припущеннями Г.Семенченка, сформувався з кінця XII – на початку XIII ст.⁵³, цей святий уважався першим єпископом та

⁴⁹ Див.: *Затилюк Я.В.* Церковний устав князя Володимира... – С.50–51.

⁵⁰ *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. – Москва, 1875. – С.40–45.

⁵¹ Тут доречно згадати, що в окружному посланні Фотія є згадка, нібито цей патріарх православним охрещеним русам єпископа. Невідомо, чи знали цей текст у Русі другої половини XIII ст. (іншими словами, чи поширювався він у складі слов'яно-руських перекладних збірників). Якщо так, то тоді стає очевидним, чому руські книжники вважали Фотія сучасником хрещення княгині Ольги (його ім'я теж згадане у житті цієї княгині, в оповіді про прийняття нею нової віри в Константинополі) та князя Володимира.

⁵² У той час на теренах Русі не було каталогу константинопольських патріархів, тож Фотія досить довго вважали сучасником князя Володимира. Цю помилку зауважать уже опоненти православних, зокрема Лев Крєвза у трактаті «Оборона церковної єдності» (1617 р.). Йому опонуватиме Захарія Копистенський, за словами котрого, звичне згадування в «руських хроніках» імені Фотія як патріарха, який хрестив Русь часів Ольги й Володимира, має насправді означати, що йдеться про його пізніших послідовників: «Ижь зь омылки Сергия зовуть Фотієм, для того, ижь онь зь роду Фотія ишоль» (див.: *Копистенский З.* Палинодия // Русская историческая библиотека. – Т.4. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.1008).

⁵³ *Семенченко Г.В.* Из истории русской литературы XIV в. // Византийский временник. – Т.53 (78). – Москва, 1992. – С.140–142.

хрестителем Ростова, а водночас – греком і сучасником князя Володимира⁵⁴. Імовірно, саме тому автор уставу почав розглядати Леонтія як першого руського митрополита, грека, котрого благословив на Русь константинопольський патріарх.

Утім уже в XIV ст. у церковних колах не було однозначності стосовно першого митрополита, оскільки поряд із Леонтієм побутувало й інше ім'я. Зокрема, в Оленінській редакції Церковного уставу, що постала на північно-східних теренах, першим митрополитом названо Михаїла (хоча в Археографічному ізводі цієї редакції наявне ім'я Леонтія)⁵⁵. Михаїл фігурує й у Волинській редакції уставу, створення та поширення якої пов'язується з територією Галицько-Волинського князівства початку – середини XIV ст.⁵⁶

Поширення тексту Церковного уставу з іменами сучасників хрещення безпосередньо позначилося на історичних (тобто літописних) творах, котрі постали впродовж XIV–XV ст. Вони оперували схожою інформацією про перших давньоруських церковних ієрархів. Зокрема, у створеному в 1420–1430-х рр. Софійському першому літопису старшого зводу (у цьому його повторює й Новгородський четвертий літопис), під 6499 р. повідомлялося: «В лѣто 6499. Крестився Владимиръ и взя у Фотѣя патриарха у царягороцьского единого митрополита Киеву Леона, а Новугороду архиепископа Акыма Корсунанина, а по инымъ градомъ епископы и попы, и дияконы, иже крестиша всю землю Рускую, и бысть радость всюду»⁵⁷.

Як бачимо, даний літопис пропонував кілька додаткових деталей, серед яких – ім'я першого новгородського церковного ієрарха Акима (Якима) Корсунянина. Крім того, тут з'явився ще один додатковий факт – повідомлення, що в рік свого хрещення (тобто у 6496/988 р.) князь Володимир, окрім киян, охрестив ще й Смоленську землю та заснував там місто на своє ім'я: «Пришедъ ис Києва в Смоленскую землю и постави градъ въ свое имя Владимиръ, и спомъ осыпа, и церковь Святую Богородицю зборную древяну постави, и вси люди крести рускыя и намѣстници»⁵⁸. Водночас в описі будівництва князем церков у Києві з'явилося повідомлення про зведення ним кам'яного храму Георгія, що досі в редакціях «Прологу» (та й у самій «Повісті временних літ») вважалося справою Ярослава Мудрого: «Того же лѣта постави князь Владимиръ

⁵⁴ Утім, літописи, як відомо, повідомляють про Леонтія Ростовського як про єпископа та святого вже після Володимира.

⁵⁵ «Оусприаль есмь крещение святое от греческихъ царей Костянтина и Василья и Фотѣя патриарха, оузяхъ перваго митрополита Михаила на Киевъ и на всю Роусь, иже крести всю землю Рускую» (див.: Древнерусские княжеские уставы... – С.14–15, 19, 21). Поза тим в іншій, Варсоноф'ївській, редакції взагалі немає імен митрополита й патріарха. За Я.Щаповим, ця редакція краще виражає архетип початкового тексту уставу. Загалом питання, у зв'язку з чим з'явилася версія про митрополита Михаїла, потребує спеціального дослідження.

⁵⁶ Виникнення цієї редакції Я.Щапов пов'язував зі створенням Галицької митрополії в першій половині XIV ст. (див.: Щапов Я. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... – С.57–62). Устав Волинської редакції див.: Древнерусские княжеские уставы... – С.69–71.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.6. – Вып.І: Софийская первая летопись старшего извода. – Москва, 2000. – Стб.105.

⁵⁸ Там же.

в Києві першу церкву святого Георгія, ноября 26»⁵⁹. З іншого боку, автор літопису «підправив» інформацію «ПВЛ», указавши, що князь Володимир хрестився в Корсуні не у церкві Софії, але «въ церкви святого Иякова [...] посреди града, идеже торгъ дѣють корсуняне»⁶⁰.

Загалом повідомлення про константинопольського патріарха Фотія, першого митрополита Леона (Леонтія), новгородського архієпископа Акіма (Якіма) Корсунянина, як головних дійових осіб 988 р., а також про тогочасні справи князя (християнізація Суздальської землі, будівництво церкви Св. Георгія в Києві), усе це, по суті, є основними вставками до історії хрещення, зробленими авторами історичних текстів XV ст. Крім згаданих вище творів, ці додаткові відомості читаються також у Московському літописному зводі 1495 р.⁶¹ та в редакції Руського хронографа 1512 р.⁶² Їх автори, зі свого боку, створюють власну хронологію діянь Володимира. Зокрема, будівництво князем церкви Св. Георгія в Києві віднесене до наступного року після хрещення (6497/989 р.), християнізація Смоленської (у Хронографі 1512 р. – Суздальської) землі – датується 6498/990 р., а вже 6499/991 р., на думку авторів цих творів, у Русі мали з'явитися перші церковні ієрархи. Зміст «нових» повідомлень стосовно християнізації Смоленської/Суздальської землі видає середовище церковних книжників північно-східних теренів, де вже з початку XIV ст. перебувала митрополічна кафедра, а з середини XV ст. у Москві самостійно (навіть без санкції константинопольського патріарха) висвячувався на митрополію окремих предстоятель. Останнє, своєю чергою, безпосередньо мало провокувати місцевих церковників уточнювати обставини появи тут церковної організації. Для них, безперечно, здавалося цілком природним, що історія «руської церкви» у Володимирі чи Ростові має починатися в епоху Володимирового хрещення.

Перегляд історії Володимирового хрещення в історичній культурі Московії XVI ст.

Посилення впливу Москви в регіоні та спроби обґрунтувати за тамтешньою митрополією самостійний статус безпосередньо позначилося на особливостях інтерпретації її минулого. Історичні твори, створені в Москві впродовж XVI ст., подавали вже інші деталі Володимирового хрещення. Як спробуємо продемонструвати нижче, ці тексти, хоч і засновувалися на сюжетах «Повісті временних літ» і текстів XIV–XV ст., утім пропонували цілком інакшу версію історії хрещення Русі 988 р.

⁵⁹ Там же. У «Повісті временних літ», у статті за 1037 р., указано, що цей храм збудував Ярослав Мудрий. Те саме – у «Пам'яті та сказанні про освячення церкви вмч. Георгія в Києві» під 26 листопада, що читається у списках Прологу XIV–XV ст. (див.: Лосева О. В. Життя русских святых в составе... – С.154–155).

⁶⁰ ПСРЛ. – Т.6. – Вып.1. – Стб.96. У цьому випадку, версія літопису збігається зі звичним життям князя Володимира та могла з'явитися під його впливом.

⁶¹ Там же. – Т.25: Московский летописный свод конца XV в. – Москва; Ленинград, 1949. – С.363–365.

⁶² Див.: Там же. – Т.22: Русский хронограф. – Ч.1: Хронограф редакции 1512 г. – Санкт-Петербург, 1911. – С.366–367. Поза тим, першим митрополитом у хронографі названо не Леонтія, а Михаїла.

Нові акценти й сюжети в описі подій 988 р. сформували укладачі Никонівського літопису, створеного в 1520–1530-х рр. У цьому тексті, зокрема, не лише переказано оповіді «ПВЛ» про охрещення князя в Корсуні, але й уміщено інформацію про діяльність першого руського митрополита, яким тут названо Михаїла, нібито висвяченого патріархом Фотієм. Чи не вперше у цьому тексті, на відміну від усіх попередніх, здійснено спробу «розказати» детально про згаданого діяча: «Бысть же сей митрополит учителень зъло, и премудръ премного, и житиемъ великъ и крѣпокъ зъло, родомъ Сирин, тихъ убо, и кротокъ и смиренъ»⁶³. Та, найголовніше, у представленні автора літопису митрополит перебував у великій пошані у князя: «Чествоваше убо его Володимерь, и в согласии и любви мнозѣ с нимъ пребываше». Більше того, фактично всі відзначені в літопису діяння правителя (будівництво церков, заснування шкіл, охрещення різних земель Русі, передусім Новгородської та Суздальської) відбуваються тільки з благословення й зі згоди митрополита.

Указані вище «доповнення» Никонівського літопису безпосередньо відображають світоглядні й політичні цінності Московії XVI ст. Тамтешні церковні книжники у своїх творах розвивали візантійську за походженням ідею про симфонію світської та духовної влади. Зокрема у Зведеній кормчій московського митрополита Даниїла (1522–1539 рр.), причетного до створення Никонівського літопису, містилися пасажі про гармонію «священства» та «царства»⁶⁴. Очевидно, в уявленні авторів літопису союз князя й церкви мав формуватися ще за хрестителя Русі Володимира, через це у творі введено відповідну інформацію⁶⁵.

Іншою характерною рисою Никонівського літопису стало вміщення розлогії історії про християнізацію північно-східних теренів. Як і в текстах XIV–XV ст., початки церковної організації тут відносяться до «епохи Володимира». Після запозиченого з «Повісті временних літ» повідомлення про хрещення киян і Русі, автор Никонівського літопису подає ряд нових «фактів». Зокрема, про те, що наступного 6497 р. Володимир із митрополитом Михаїлом і «шістьма єпископами Фотія патріарха» охрестив Новгород; у 6498 р. вже з чотирма єпископами – Ростовську землю (тимчасом «друзии єпископы Фотѣвы в Киевѣ пребываху [...] и учи, и крести без числа людей»), а вже 6500 р. Володимир із двома єпископами «ходив у Суздальську землю», де «заложил град в свое имя Володимерь на рѣцѣ на Клязмѣ, и церковъ в нем поставил древяну пречистыя Богородици»⁶⁶. Конструювання історії християнізації Русі відображає інтенції московських авторів 1520-х рр. створити «начала» церковної історії далекої північно-східної периферії Русі, що на той час входила до Московії. У такий спосіб створювалося підґрунтя для аргументів про

⁶³ ПСРЛ. – Т.9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Москва, 2000. – С.57.

⁶⁴ Клосс Б.М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. – Москва, 1980. – С.96.

⁶⁵ Між тим, представлений у літопису портрет останнього, за спостереженнями Б.Клосса, відповідає рисам зразкового пастиря, змальованого в тогочасних творах Йосифа Волоцького та московського митрополита Даниїла («подобает бо пастьрю милостиву и страшну бытии, смирену же и высоку») (див.: Клосс Б.М. Никоновский свод... – С.188).

⁶⁶ ПСРЛ. – Т.9. – С.64.

престиж московської митрополічної кафедри, її самостійний статус і, певною мірою, претензії тамтешніх предстоятелів уважатися єдиними спадкоємцями церковної традиції Русі.

Водночас детальну розробку історії Володимирового хрещення в Никонівському літопису необхідно розглядати в контексті загальної історичної концепції цього тексту, в якому обґрунтовувався престиж правлячого московського царя та його нібито «історичне право» на Русь. Ці проблеми були актуальними вже у другій половині XV ст. для дипломатів великого князя Івана III (1462–1505 рр.)⁶⁷. Відповідно, для авторів Никонівського літопису князь Володимир – прямий предок московського царя та, більше того, у представленні цього історичного твору, Русь часів Володимира мала такий самий високий престиж і визнання, якого домагалися дипломати Василія III (1505–1533 рр.) та Івана IV (1533–1584 рр.). У зв'язку з цим, історія хрещення у творі розширюється повідомленнями про значний міжнародний авторитет київського правителя, якого після прийняття нової віри нібито відвідали посли майже всіх держав (зокрема, у Корсуні до князя «многи послы приходиша изъ грекъ отъ царей, съ многою честью, и з дары и с любовию. Приходиша послы изъ Рима от папы, и мощи святых принесоша къ Володимеру»⁶⁸). Цим самим було суттєво перероблено усталену версію «Повісті»: виявляється, мощі папи Климента Володимир не знайшов у Корсуні, а їх йому туди привезли як дар посланці римського понтифіка. Утім, у своїх «історичних побудовах» автори Никонівського літопису пішли ще далі, доповнивши «Повість временних літ» повідомленнями про охрещення під впливом Русі печенізького князя Метигая, а пізніше – «хана Кучюга»⁶⁹.

Остаточну історію Володимирового хрещення було довершено у Степенній книзі, створеній 1560-х рр. Сюди ввійшли всі «нові факти» Никонівського літопису, які, проте, було розширено іншими додатковими повідомленнями, зокрема про повчання митрополитом народу і князя, помазання останнього олією і миром, а також про проповідь християнської віри серед «сарацин» й охрещення чотирьох їхніх князів тощо⁷⁰.

Загалом князь Володимир та, передусім, його хрещення були предметом особливий уваги московських церковних книжників. Безпосередньо з ним пов'язувався престиж Москви та її правителів, а також їхні претензії на «київську спадщину»⁷¹. Водночас на Володимирові й хрещенні Русі засновувались уявлення про історичну та культурну ідентичність Московії, яка ще з середини

⁶⁷ Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI вв. – Москва, 1980.

⁶⁸ ПСРЛ. – Т.9. – С.57.

⁶⁹ «Тогда же прииде печенѣжский князь Метигай к Володимеру, и вѣровавъ крестися в Отца, и Сына, и Святаго Духа». Інший печенізький правитель, згідно з літописом, охрестився за кілька років – у 6499 р., коли Володимир християнізував Ростовську землю (див.: Там же. – С.57, 64).

⁷⁰ Там же. – Т.21: Книга степенная царского родословия. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.102–113.

⁷¹ Саме це визначало основні тенденції московських історичних творів XVI ст., в яких акцентувалася увага на передачі князівської й церковної традиції з Києва до Москви (див.: *Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. – New York, 1998. – P.61–101, 117–129).

XV ст., негативно поставившись до Флорентійської унії, розглядала себе єдиним продовжувачем традицій «істинної» Христової віри, «справи Володимира». Тож із початку XVI ст. пошанування руського князя почало набувати тут рис державно-церковного культу⁷². Усе це вилилося у творення власне московської історичної традиції, репрезентованої Степенною книгою. У цьому творі безпосередньо прославлявся рід правлячого царя Івана Грозного, насамперед завдяки виведенню його «початків» від Рюрика – «сродника Августа-кесаря» та князя Володимира – «преславнаго в самодержцех великаго князя, общаго нашего отца и учителя»⁷³. Відтак представлена тут історія хрещення насичена новими незанимаючими досі повідомленнями, що більше пов'язані з культурними та політичними реаліями Московії XVI ст., аніж із давньоруськими подіями кінця X ст.

З іншого боку, необхідно відзначити, що в московській історичній традиції оповідь про Володимирове хрещення дедалі більше «історизувалася». Це проявилось не лише в домислах і повідомленнях авторів Никонівського літопису та Степенної книги, через що канва «Повісті временних літ» обросла новими «подробностями», а й у тому, що сама розповідь набувала рис історичної хроніки – із деталями, поясненням причин і встановленням логічної послідовності подій. Зокрема, у Никонівському літопису було запропоновано інший спосіб оповіді про хрещення Русі після 988 р. Якщо в «ПВЛ» усі сюжети про прийняття князем нової віри в Корсуні, охрещення киян, будівництво церков та навернення Русі подавалися під 988 р., то в московських текстах XVI ст. (а частково і в передуючих їм літописах XV ст.) – кожна подія відносилася до різних років. Більше того, у Никонівському літопису було здійснено спробу узгодити контрверсії стосовно імені першого руського митрополита – Леонтія або Михаїла, що побутували в історичних текстах XIV–XV ст. Автори цього твору, а за ним і Степенної книги, обрали обидва імені. За їхньою версією, у рік хрещення Володимира та Русі першим митрополитом став Михаїл, який за чотири роки помер, а в 6500 р. князь «узяв у Фотія» митрополитом Леонтія. Останній, як сповіщали попередні літописи XV ст., призначив новгородським єпископом Якіма Корсунянина. Це повідомлення далі сильно «домислювалося»: митрополитові Михаїлу приписувалася діяльність із християнізації різних частин Русі, натомість Леонтієві – поставлення єпископів, і не лише Новгороду, але й Ростова, Володимира та Чернігова (куди, відповідно, було призначено Феодора, Стефана та Неофіта)⁷⁴. Натомість автори Степенної книги уточнили ім'я константинопольського патріарха, який благословив на Русь другого митрополита Леонтія: замість узвичаєного доти Фотія, тут уже фігурував Миколай Хризоверх (979–991 рр.) – «кир Никола Охирсовергис», який, на

⁷² Докл. про місце князя Володимира в історичній культурі Московії XV–XVI ст. див.: *Butler F. Enlightener of Rus'...* – Р.83–101; *Ручка В.М.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С.67–112.

⁷³ Про Степенну книгу, контекст її створення та основні ідеї див.: *Сиренов А.В.* Степенная книга и русская историческая мысль XVI–XVIII вв. – Москва; Санкт-Петербург, 2010; *Усачёв А.С.* Степенная книга и древнерусская книжность времён митрополита Макария. – Санкт-Петербург, 2009. – С.479–521, 566–589.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т.9. – С.65.

відміну від Фотія, може справді вважатися сучасником князя Володимира⁷⁵.

Здійснена в московських історичних творах XVI ст. деталізація оповіді про хрещення Русі 988 р. безпосередньо мала вплив на виникнення розширених редакцій проложного житія (за О.Шахматовим – 3-й і 4-й вид) і звичайного житія Володимира. Їх укладачі вдалися до «пригадування» деталей іншого порядку. Зокрема, у розширеній редакції проложного житія (3-го виду, а за М.Серебрянським – легендарно-проложного) оповідь про корсунський похід князя доповнена повідомленням про правителя Корсуня Ждеборна та про його дочку: «И шедь (князь Володимир – Я.З.) взя Корсунь градъ, князя и княгиню (корсунських – Я.З.) уби, а дщерь их за Ждеборномъ». Тут же з'явився ще один персонаж, невідомий у давньоруському літописанні – Олег, воевода князя: «Посла (Володимир – Я.З.) Олга воеводу своего с Ждеборном в Царьград к царем»⁷⁶. У найпізнішій із редакцій проложного житія (що відобразилась у московському виданні Прологу 1654 р.) уточнено місце хрещення киян вказівкою на церкву «святую мученику Бориса и Глѣба»⁷⁷.

Насамкінець слід відзначити, що особливою увагою до подій Володимирового хрещення відзначалася також історична культура України XVII ст., в якій цьому князеві відводилося ключове місце як її зачинателів – батькові «православного народу руського», його правителів і церкви. Розкриття всіх починань володаря, з яким, окрім запровадження нової віри, пов'язувалися також початки церкви і київських святинь, спричинило іншого роду історизацію канви «Повісті временних літ» про події 988 р. Це проявилось в історичних текстах, що почали створюватися в Києві після 1620 р. Парадоксально, але їхня оповідь, як і московських історичних творів XVI ст., також складалася з інформації, усталеної з початку XII ст. та «додаткових відомостей» Церковного уставу князя Володимира (створеного у XIII ст.) й літописних текстів XIV–XV ст. Однак, у підсумку, в українських історичних нарративах XVII ст. представлено цілком інакшу версію історії хрещення Русі князем Володимиром 988 р. – із власними деталями та акцентами, у суті своїй відмінну від московської, репрезентованої Никонівським літописом, Степенною книгою та Лицьовим зводом Івана Грозного. Порівняння версій двох історичних культур, що постали на основі текстів попередньої, давньоруської – перспективна тема для подальших досліджень.

Таким чином, оповідь про Володимирове хрещення Русі 988 р. було створено значно пізніше від самої події. Найдавніші текстові пам'ятки – «Слово про закон і благодать» Іларіона та «Читання про святих князів Бориса і Гліба» – містять

⁷⁵ Ім'я Миколая Хризоверха ймовірно з'явилося під впливом «Поучення на пам'ять Володимиру» («Жития вкратце и похваль») (докл. див.: Усачёв А.С. Степенная книга и древнерусская книжность времён митрополита Макария. – С.566). Подібне припущення було висловлене ще на початку XX ст. в кандидатській роботі студента Московської духовної академії М.Околовича (див.: Околович Н.Ф. Жития святых, помещённые в Степенной книге / Публ. и коммент. А.С.Усачёва. – Москва, 2007. – С.72).

⁷⁶ Публікацію див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы... – С.30–32.

⁷⁷ Миллютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.183.

доволі загальні формулювання, засновані переважно на риторичній похвалі князеві, його порівнянні з апостолом Павлом та імператором Константином. Розповідь у «Повісті временних літ», що здавна вважалася достовірним джерелом, насправді є пізнішою спробою початку XII ст. сконструювати версію історії хрещення. Це зібрання різних легендарних оповідей та припущень літописця, а у загальному плані така схема має багато спільного з сакральними оповідями про навернення у християнство апостола Павла та римського імператора Константина, з якими порівнював князя ще митрополит Іларіон.

Уміщена в «Повісті» історія хрещення невдовзі почала уточнюватися. Спершу це відбулося в агіографічних творах – проложному читанні про князя, звичайному житті і в «Пам'яті й похвалі князеві Володимирі» Якова Мніха, що, очевидно, формувались у зв'язку з канонізацією цього руського правителя упродовж XIII – початку XIV ст. (за іншою версією – починаючи від XII і навіть з XI ст.). Їх укладачі спробували уточнити місце хрещення князя, прив'язати місце хрещення киян до однієї з церков, також розширити перелік скинутих ідолів, а у випадку компіляції Якова Мніха (прийнятою в пізніших літописних та агіографічних творах) – пояснити похід на Корсунь Володимира Святославича нібито його бажанням знайти там учителів нової віри.

Більш важливі деталі, відсутні в «Повісті временних літ», уперше з'явилися у Церковному уставі Володимира. Його укладач, створюючи документ від імені князя, умістив імена перших давньоруських церковних ієрархів. Згодом дедалі більше інформації з'явиться в історичних та житійних текстах XIV–XVI ст., створених на північно-східних теренах. Їхні автори візьмуться на власний розсуд додавати важливі деталі, відсутні в давньому літопису (імена основних діячів та місця хрещення), а крім того, доповнюватимуть запозичену з «Повісті» оповідь власними повідомленнями. У результаті постала більш докладна «історія», незнана доти в давньоруських творах. Саме таким є виклад подій Володимирового хрещення в текстах московської історичної традиції XVI ст., репрезентованої Никонівським літописом та Степенною книгою, особливості котрої визначалися політичними й культурними контекстами тогочасної Московії.

The article explores the oldest textual testimonies about Christianization of Rus' including the narrative of the Primary Chronicle. The latter text had long been considered an authentic description of the event. However, there is enough evidence to presume that it was pure construction of the 12th century author. The research, presented in this article, demonstrates how and why the narrative of the Primary Chronicle was supplemented with extra information (like names or dates) during the 13th–16th centuries. In the conclusion, the author points out the difference between the versions of the history of Christianization of Rus' as reflected in historical cultures of Early-Modern Ukraine and Muscovy despite their common textual basis: the Primary Chronicle, the Church Statute of Prince Volodymyr, and the chronicles of the 14th–15th centuries.

Keywords: Rus', baptism, prince Volodymyr, chronicle, construction of historical narratives.

Д.П.ВАЩУК *

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

Розглядається питання формування правової культури Великого князівства Литовського. Вектор дослідження спрямовано на такі структурні елементи, як культуру свідомості та правосвідомості, культуру юридичної практики, культуру правової поведінки, знання законодавства, переконаність у необхідності та соціальній корисності законів, уміння використовувати правовий інструментарій у практичній діяльності тощо. Здійснено публікацію одного документа.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, правовідносини, правова культура, судочинство.

У другій половині XV ст. правовідносини у Великому князівстві Литовському набули особливого розвитку. У цей час, а саме впродовж 1440–1441 рр., з'являються перші судові збірники (привілеї Новоградській 1440 та Жмудській 1441 рр. землям), відомі в історіографії як уставні земські грамоти або обласні привілеї. Це були офіційні законодавчі акти судово-адміністративного, публічно-правового, приватно-правового й соціально-економічного характеру, які надавалися верховною владою держави областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх правовідносин. Вони жалувалися від імені великого князя литовського з метою визначення відношення області/землі до держави й регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням та урядовими органами, а приводом для надання була необхідність затвердження влади господаря у приєднаних регіонах. Ефективне використання норм уставних земських грамот в юриспруденції достатутного періоду поклало початок формуванню правової культури як держави у цілому, так і окремих категорій населення, у першу чергу князів, панів і зем'ян¹. Такі грамоти мали чинність на території Київщини та Волині. Стосовно інших українських земель, наявність відповідних привілеїв поки що документально не підтверджено.

Окремі питання правової культури Великого князівства Литовського неодноразово перебували у центрі уваги істориків права. Праці Ю.Бардаха²,

* Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: dvashchuk@mail.ru

¹ У цій статті ми не розглядаємо загальноземські привілеї. Це пов'язано з тим, що їх норми були радше декларативного характеру, оскільки в кожній землі до видання I Литовського статуту існувало своє законодавство.

² Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1974. – R.LXXXI. – №3. – S.750–780; *Idem*. Sok, soczenie, prosoka // *Idem*. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.140–187; *Idem*. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999. – 160 s.

І.Валіконіте³, М.Владимирського-Буданова⁴, А.Гурбика⁵, А.Закшевського⁶, Ст.Кутшеби⁷, С.Лазутки⁸, Р.Лашченка⁹, Ф.Леонтовича¹⁰, М.Максимейка¹¹, В.Поліщука¹², І.Старостіної¹³, А.Хорошкевич¹⁴, А.Яковлева¹⁵, І.Якубовського¹⁶, М.Ясинського¹⁷ та інших дослідників склали солідну методологічну базу для подальших наукових студій із цієї проблематики. Водночас слід зазначити, що монографічні публікації на цю тему відсутні.

Спершу розглянемо правову культуру середньовічної Литви, яка характеризувалася «рівнем правосвідомості і правової активності суспільства»¹⁸, звернувши увагу на такі структурні елементи, як культура свідомості та правосвідомості, юридичної практики, правової поведінки. Визначальною частиною *культури свідомості* є оцінка закону з позицій справедливості. Крім цього, *правосвідомість* характеризується також сукупністю уявлень, поглядів,

³ *Валиконите И.М.* Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI вв.) и его отражение в Первом Литовском статуте: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1978. – 26 с.

⁴ *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия по истории русского права. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1901. – 262 с.

⁵ *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.58–70; *Його ж.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С.61–64; *Його ж.* Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т.І. – К., 2009. – С.11–33.

⁶ *Zakrzewski A.* O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Kraków, 2005. – S.33–63; *Idem.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa, 2013.

⁷ *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. – Cz.2: Litwa. – Lwów, 1914. – 241 s.

⁸ *Лазутка С., Валиконіте І.* Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР: История. – XVI (2). – Вильнюс, 1976. – С.74–103; *Лазутка С., Валиконіте І., Гудавичюс Э.* Первый Литовский статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – 522 с.

⁹ *Лашченко Р.* Лекції по історії українського права. – Ч.2: Литовсько-польська доба. – Вып.1: Пам'ятники права. – Прага, 1924. – 78 с.

¹⁰ *Леонтович Ф.* Очерки по истории литовско-русского права: Образование Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – 393 с.

¹¹ *Максимейко Н.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – X., 1902. – 205 с.

¹² *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. – К., 2000. – С.123–163.

¹³ *Старостіна І.* Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С.118–134; *Её же.* Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.237–244.

¹⁴ *Хорошкевич А.* Некоторые социально-политические предпосылки формирования правовой культуры литовских городов конца XV – начала XVI вв. // *Studia Maritima.* – Т.І. – Gdańsk; Kraków; Warszawa; Wrocław, 1978. – S.50–51.

¹⁵ *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст. – Прага, 1929. – 81 с.

¹⁶ *Якубовський І.* Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – №6. – С.245–303.

¹⁷ *Ясинський М.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-русском государстве: Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1: Происхождение Главного литовского трибунала. – К., 1901. – 253 с.; *Его же.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – 210 с.

¹⁸ Большая юридическая энциклопедия. – Москва, 2006. – С.3868.

оцінок та емоцій, через які проявляється ставлення особи й організацій до права. Скажімо, у Київському привілеї 1507 р. всі артикули названо як «право добровольное хрестиянское»¹⁹, що підкреслювало важливість ухвалених законів. Власне «справедливість» часто була тією категорією, яка означала, що судова справа має розглядатися згідно з чинним законодавством. Зокрема, у переважній більшості судових вироків зустрічається наказ великого князя литовського суддям «справедливість вчинити»²⁰. Відповідно до однієї зі статей Київського привілею місцевий воевода мав право «справедливість (ь) тому вчинити на обе стороне»²¹. «Справедливими» мали бути й показання свідків²².

При підтвердженні попередніх привілеїв великий князь литовський обов'язково згадував давні пожалування, а артикули переписувались, як правило, практично слово у слово. Цим самим господар підкреслював своє ставлення до чіткої фіксації норм писаного законодавства. Зокрема, у Волинському привілеї 1508 р. читаємо: «Тых прав, которьи ж они мають какъ было за отца и брата нашего (Казимира Ягеллончика та Александра Ягеллончика – Д.В.), имъ не рушаемъ»²³. Більш цікавою є промультяція Київської уставної грамоти 1529 р.: «Тые права водле первое данины славъное памяти отъца и брата нашего, королей ихъ м(и)л(о)сти, имъ всим знову даемъ и даруемъ, духовънымъ и светскимъ»²⁴.

Великокнязівський уряд також усвідомлював важливість прийняття уніфікованого збірника законів для всієї держави, що вперше було зафіксовано в уставній земській грамоті Волині 1501 р.:

«А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ podle Статуту»²⁵.

Культура юридичної практики характеризується ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Функції законодавчого органу Великого князівства Литовського в достатутувий період виконували великий князь і пани-рада. До складу останньої входили відомі державні діячі, котрі обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відігравав господар, від імені якого й жалувалися всі обласні привілеї. У ранніх списках привілеїв, зокрема Новогрудському 1440 р. і Жмудському 1441 р., в інтитуляції вказувалося лише ім'я великого князя: «Милостью Божьею, мы

¹⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.278.

²⁰ Lietuvos Metrika (далі – LM). – Кныга №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, 1997. – P.42–43.

²¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права их земли»... – С.282.

²² LM. – Кныга №225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylą knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė ir kt. – Vilnius, 1995. – P.89–90.

²³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права их земли»... – С.273.

²⁴ Там само. – С.285.

²⁵ Там само. – С.271.

Казимир, королевич, велики князь Литовски, Жомоитски, Руски и иных»²⁶ та «Му wielkie xiąże Kazimierz krolewic litewski, zmodzkie, ruskie y innych»²⁷ відповідно. Водночас у короборації відсутній поіменний список членів панів-ради. В останньому документі лише вказано: «А на tę prawdę ten list im dali y nasi panowie»²⁸. Імена та прізвища, а також урядницькі посади записувалися в підтвердних привілеях наступників Казимира Ягеллончика. Одним із перших таких документів була уставна грамота Жмудській землі 1492 р., підтверджена Александром Ягеллончиком, де вказано: «Пры чом же были вельможныи, уроженныи, шляхетныи панове [...] (усього зазначено 11 осіб – Д.В.) и иньшых пры том томъ было много»²⁹. Поіменний список членів панів-ради зустрічаємо й в інших грамотах: Волинській 1501 р.³⁰, Вітебській 1503 р.³¹, Полоцькій 1511 р.³², Смоленській 1505 р.³³, Київській 1507 і 1529 рр.³⁴ та Більського повіту 1501 р.³⁵ Проте не в кожній грамоті є власне термін «пани-рада». Приміром, у Жмудській 1441, 1492 і 1529 рр., Вітебській 1503 р. і Волинській 1508 р. грамотах він відсутній³⁶.

На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів обласних привілеїв і роль у ньому членів панів-ради. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Правдою руською»³⁷, а звідси і відповідну рецепцію. Проте порівняльний аналіз норм цієї пам'ятки з обласними привілеями Новогрудській, Жмудській, Волинській та Київській землям не дає підстав переконливо говорити про домінування давньоруської «старовини» в литовському праві другої половини XV ст. Рецепція норм «Правди руської», на наш погляд, проявилася тільки в ряді положень. По-перше, це стосується прав удів і дітей. Лише у збірнику норм руського права їх представлено у ширшій

²⁶ Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники: Публикации и исследования. – Вып.4. – Санкт-Петербург, 1997. – С.221.

²⁷ Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. – Т.II. – Kaunas, 1933. – P.423.

²⁸ Ibid. – P.424.

²⁹ LM. – Knyga №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.183. Цікаво, що в підтверженні 1529 р. список панів-ради відсутній (див.: Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos: Mokymo priemonė. – Vilnius, 1998. – P.45).

³⁰ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.272.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – АЗР) – Т.I. – Санкт-Петербург, 1846. – С.353.

³² LM. – Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.454.

³³ АЗР. – Т.I. – С. 363.

³⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 290–291.

³⁵ LM. – Knyga №25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D.Antanavičius ir A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.60–61.

³⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.276.

³⁷ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.143, 150; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.I. – К., 1901. – С.27, 84; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства... – С.75–76; Его же. «Село» и «вервь» Русской правды. – К., 1906. – 23 с.; Максимейко Н. Русская правда и литовско-русское право. – [Б.м., б.р.] – С.14; Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права... – С.190; Его же. Русская правда и Литовский статут // Университетские известия (Киев). – 1865. – №2. – С.1–25; Лащенко Р. Лекції по історії українського права... – С.37–38; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie... – S.41.

редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, на наш погляд, існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності членів сім'ї злодія (у «Правді руській» ця стаття застосовувалася тільки до «холопів», а в Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, у забороні залежним особам виступати свідками. Водночас система судочинства та статті «про татьбу» уставних земських грамот не мають нічого спільного з руським правом³⁸.

Упровадження писаного законодавства значно підвищило ефективність діяльності *судових органів*. Саме у суді вирішувалися всі спірні питання. Наприклад, на території Київщини заборонялося без суду («справа») саджати у в'язницю, страчувати, конфісковувати маєтки; міру покарання встановлював суд і вона залежала від ступеня провини обвинуваченого; особу, котру таємно або публічно звинуватили у злочині, заборонялося ув'язнювати та карати, а обидві сторони зобов'язувалися з'явитися до суду й саме тут вирішити всі питання; покаранню підлягав винятково злочинець відповідно до скоєного злочину³⁹. Практично аналогічні норми були чинними також на території Полоцької землі⁴⁰.

Окрім сторін процесу та суддів, під час судових засідань були присутніми свідки. У Київському привілеї 1507 р. зазначалося, що в разі доносу («кто иметь на кого сочыти»⁴¹) ця особа («сок») зобов'язана була підтвердити свої слова у суді. Якщо встановлювалася неправдивість свідчень, такого свідка карали «как потварцу». Також заборонялося залежним людям («чоловекъ или холопъ, или раба») виступати свідками у судових справах проти своїх господарів – порушників видавали власникові⁴². Схожий принцип діяв і в інших областях Великого князівства Литовського, зокрема у Вітебській і Полоцькій. «А холопу и робе веры не няти», – читаємо в уставних грамотах цих регіонів⁴³. Окрім цього, у Полоцькій землі заборонялося використовувати тортури у процесі дізнання: «А по муце веры не иняти»⁴⁴.

Попри те, що на території кожної землі відповідно до норм обласних привілеїв діяла своя система судочинства, верховною судовою інстанцією залишався великий князь литовський. Шляхта в установленому порядку мала право перевести судове засідання до великокнязівської канцелярії, на так зване «вище право»⁴⁵. Правда, великий князь спочатку вимагав вирішення справи безпосередньо на місці.

³⁸ Ващук Д. Реценсія норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Т.І. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острогож, 2005. – С.136–142.

³⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.81–111.

⁴⁰ ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452.

⁴¹ Підтримуємо думку М.Ясинського про те, що слово «сочить» означає не лише відшукувати, розшукувати, відстежувати, але й порушувати справу доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачем (див.: Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С.190 (прим.376)).

⁴² Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.101.

⁴³ Вітебський привілеї 1503 р. (див.: АЗР. – Т.І. – С.352.); Полоцький привілеї 1511 р. (див.: ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452).

⁴⁴ ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452.

⁴⁵ Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г.Берковський, А.В.Блануца, Д.П.Ващук, А.О.Гурбик, Б.В.Черкас. – Луцьк, 2010. – С.102–104.

Приміром, у листі Сигізмунда I Старого суддям володимирського старости, князя Андрія Олександровича Сангушка, чітко вказувалося: разом із суддями луцького старости Федора Михайловича Чарторийського розв'язати суперечку між двома князями, «не откладаючи того до нас господаря» (25 вересня 1526 р.)⁴⁶. Проте судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. на прохання А.Сангушка король написав листа Ф.Чарторийському, в якому повідомляв, що той із сином Федором «хотят с тобою очивисто мовити перед паны радами нашими Великого князства Литовского и о том есмо и первый наш лист позовный им до тебе дали». І далі наказував: «Приказуем тебе, абы еси перед Паны Радами нашими, как их милость будут на сойме, стал и в том ся ними росправил на тот рок, на который они тебе перед их милость позовут сим нашим листом». У разі неприбуття Федора справа вирішувалася без нього «яко в правех будет стоять выписано»⁴⁷. Тільки тепер суд повинен був відбутися не у великокнязівській канцелярії, а на сеймі. Проте розгляд судових справ на сеймах часто був дуже обтяжливим, особливо через затягування часу, який необхідно було використовувати для вирішення державних питань, власне тих, заради яких і скликався сейм. Показовим тут є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.:

«До вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже призначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»⁴⁸.

У І Литовському статуті переведення справи на «вище право» вже заборонялося, окрім деяких винятків:

«В суде никто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будет каждый один другому достояти права аж до конца. А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будутъ ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»⁴⁹.

Ефективність правосуддя багато у чому залежала від діяльності «головного» судді в регіоні – старости та воеводи. Наприклад, до судової компетенції

⁴⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Górczaka, konserwatora tegoż archiwum. – Т.ІІІ (1432–1534). – Лwów, 1890. – S.294–295.

⁴⁷ Ibid. – S.359–360.

⁴⁸ Цит. за: *Максимейко Н.* Сеймы Литовско-русского государства... – С.124.

⁴⁹ Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senaja baltarūių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Т.ІІ. – Pirmas dalis. – Vilnius, 1991. – P.162. Див. також: *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2005. – P.84–98.

першого на Волині входило відправлення судових виконавців – «децьких», які повинні були «доставляти обвинувачених, коли необхідно й силоміць, до суду виконувати вирок»⁵⁰. Староста та його намісники спершу повинні були двічі надіслати листи до позовної сторони з вимогою з'явитися до суду. І тільки після того, коли останні не реагували, направлявся децький⁵¹. Крім того, за редакцією 1508 р. у разі невиконання вимог децького сплачувався штраф («децьковане»), а справу вирішували староста або намісники⁵².

Водночас волинська шляхта отримала правовий захист від можливого свавілля урядників. По-перше, староста не мав права самовільно проводити судові засідання й виносити вирок: у разі отримання скарги на князя, пана або зем'янина він зобов'язувався повідомити про її зміст великому князеві литовському⁵³. Останній надсилав листа з «наукою», відповідно до якого урядник і вершив правосуддя⁵⁴. По-друге, на судовому засіданні, окрім старости й намісників, обов'язково були присутні князі, пани, зем'яни – це було необхідною складовою процесу, а не примхою шляхти⁵⁵. Оскільки, як справедливо зауважував М.Максимейко, «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, чинне в окремих областях [...], часто лише вони (князі, пани, зем'яни – Д.В.) могли засвідчити, яку правову норму слід використовувати в конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»⁵⁶.

Також відомі випадки, коли староста самостійно чинив правосуддя між шляхетськими підданими, отримуючи за це окрему плату⁵⁷. Норма торкалася карних злочинів чотирьох типів: наїзд, зівалтування, завдання тілесних ушкоджень шляхтичеві, підпал⁵⁸. На думку М.Владимирського-Буданова, вона стала «винятком із загального правила про підсудність землевласницьких судів»⁵⁹. На наш погляд, причиною появи такого артикулу було недопущення поширення вказаних карних злочинів серед шляхетських підданих. Проте така норма не стала суто волинською. Аналогічні повноваження отримав більський староста за привілеєм 1501 р.:

«Наш староста, ено, только чтеры артыкулы на замку ма судить: первшы артыкул, о розбитье альбо о злупенье на добровольной дорозе, альбо о крадеж; другой артыкул, коли хто кгвалтом на чый дом найдеть; третый, о девичьем альбо невестьем кгвалте; червертый, о пожогу»⁶⁰.

⁵⁰ Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV.Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S.45.

⁵¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.269.

⁵² Там само. – С.273. Докл. про децьких див.: Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. – С.123–163.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. – К., 1998. – С.54.

⁵⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.270.

⁵⁵ Там само. – С.271.

⁵⁶ Максимейко Н. Сеймы Литовско-русского государства... – С.122.

⁵⁷ Довнар-Запольский М. Украинские староста в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.115.

⁵⁸ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.270.

⁵⁹ Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права... – С.64.

⁶⁰ АЗР. – Т.1. – С.224; LM. – Knyga №25. – P.58–59.

Окрім цього, староста, суддя й підсудок вирішували судові позови між православними та католиками. До інших справ староста не мав жодного стосунку⁶¹. Значно лаконічніше визначалися повноваження жмудського старости за привілеєм 1529 р.:

«[...]земли Жмоитское дали есмо от нас держати в моци в подаванье старосте жмоитскому, пану Станиславу Станиславовичу, водлуг первого давного обычая, яко ся он маеть там справовати и рядити, то есмо у привильи нашом ему описали; теж с послушенства пана старостина тых всих тивунов и всее шляхты земли Жмоитское не выймаем, але хочем, абы во всяких речах пана старосты во всем были послушны, яко рады и местца нашего»⁶².

У тих землях, де головним урядником був воєвода, він ставав і головним суддею. Приміром, у перший же день свого правління вітебський воєвода повинен був присягнути «витбляном на том, штож без права их не казнити по вадам ни в чом»⁶³. Аналогічно чинив і полоцький воєвода: «А приехавши воєводе нашому к Полоцку, первого дня ему крест целовати к полочаном на том, штож без их sprawy полочанина не казнити ни в чом»⁶⁴. Окрім цього, у грамоті вказувалося місце проведення судових засідань: «Судити воєводе на городе»⁶⁵.

Основні судові функції на Київщині також виконував воєвода⁶⁶. По-перше, йому дозволялося ще до винесення вироку відпустити підсудного «на поруку» й повідомити про це великому князеві; а вже від останнього залежало – присуджувати штраф або ні⁶⁷. По-друге, у кримінальних справах стосовно «наїздів»⁶⁸ урядник своїм листом зобов'язував обвинуваченого з'явитися до

⁶¹ АЗР. – Т.1. – С.224; LM. – Knyga №25. – Р.58–59.

⁶² *Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei...* – Р.30; 43. Відзначимо також, що в ранніх списках Жмудського привілею 1441 і 1492 рр. судові повноваження старости відсутні.

⁶³ АЗР. – Т.1. – С.352.

⁶⁴ LM. – Knyga №8. – Р.454.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.165–169.

⁶⁷ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земли»... – С.280, 286.

⁶⁸ Докл. див.: *Блануца А.* Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.103–111; *Його ж.* Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами Книги записів №14) // Український історичний збірник. – Вип.10. – К., 2007. – С.392–398; *Його ж.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики 1-ї третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.76–84; *Гулевич В.* «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії: Медієвістика: Історія церкви, науки і культури. – Вип.5. – К., 2003. – С.33–63; *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст.: військовий аспект // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.94–113; *Старченко Н.* Депо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.165–182; *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi: Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1985. – Т.XXXVII. – Zesz.2. – S.89–99.

суду (у редакції 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом). У разі невиконання вимог надсилався децький. На суді разом із воеводою були присутні представники київської шляхти («князи и паны, и бояры киевские»)⁶⁹, головна роль яких полягала у визначенні та тлумаченні норм звичаєвого права у складних випадках⁷⁰. По-третє, право шляхти на переведення судової справи безпосередньо до великого князя литовського (так зване «вище право») певною мірою обмежувало компетенцію воеводи⁷¹. Урядник у своїй резиденції особисто встановлював кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття до великого князя. У разі, якщо якась зі сторін не змогла вчасно приїхати (за винятком земської служби або хвороби при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто воевода⁷². Як свідчать джерела, цей самий урядник був головною особою судочинства Троцького воеводства⁷³.

Культура правової поведінки характеризується правовою активністю громадян і їх правомірним поведінням. Джерела другої половини XV – першої третини XVI ст. свідчать про те, що обивателі земель Великого князівства Литовського активно користувалися нормами уставних грамот для захисту своїх прав у повсякденній судовій практиці. Наведемо декілька яскравих прикладів. Відповідно до скарги путивльського намісника Богдана Федоровича на черкаського намісника Кмиту Олександровича великий князь литовський Александр Ягеллончик 27 липня 1495 р. наказав останньому «ажбы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал подлуг права вашого, што есмо вам дали всеи земли Киевской»⁷⁴. Документ засвідчує не лише використання норм Київської уставної грамоти, але й зловживання окремим положенням, зокрема підсудності слуг своїм власникам⁷⁵.

Залучення свідків і їх діяльність у судових справах стала звичним явищем. Справа між «жидом берестейским» Дуцком Михелевичем і кобринським архимандритом монастиря Св. Спаса Йосипом вирішилася на користь першого, оскільки «архимандрит никоторого иншого на то доводу не мел, також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити» (17 грудня 1528 р.)⁷⁶. Проте, були випадки, коли одна зі сторін процесу порушувала норми, або намагалася змусити свідків надати недостовірну інформацію. Приміром, при опитуванні очевидців у справі між боярином ейшиської волості Петром Сумороком і «чоловіком» Сеньком Івашкевичем, перший «почал имъ говорити по-литовьски передо мною (децьким Василем – Д.В.) и просилъ их: “Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаль, то дам, а вас в том не выдамъ”»⁷⁷. Проте, як виявилось, децький розумів або знав литовську мову й, зрештою, Петро програв справу через спробу підкупу свідків, яких він змушував надавати неправдиві свідчення.

⁶⁹ Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 288.

⁷⁰ Максимейко М. Сеймы Литовско-русского государства... – С.123.

⁷¹ Любавский М. Областное деление... – С.810.

⁷² Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 288.

⁷³ LM. – Кныга №225. – Р.87.

⁷⁴ Ibid. – Кныга №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 1995. – P.114.

⁷⁵ Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.91.

⁷⁶ LM. – Кныга №224. – Р.276.

⁷⁷ Ibid. – Кныга №225. – Р.89–90.

Отже, активне впровадження норм писаного законодавства стало головною причиною формування правової культури Великого князівства Литовського. Поступово на рівні правосвідомості закріплювалася думка про те, що закон і право – невід’ємні частини не лише щоденної юридичної практики, а й правової системи загалом. Діяльність законодавчих та судових органів впливала на зростання культури юридичної практики. Знання чинного законодавства, особливо тими особами, які залучалися до судових засідань, підвищувало рівень правової поведінки.

Правова культура держави тісно пов’язана з правовою культурою особи. Згідно з теорією права, остання характеризується кількома ознаками: 1) знання законодавства; 2) переконаність у необхідності та соціальній користі законів; 3) уміння користуватися правовим інструментарієм (наприклад, законами) у практичній діяльності⁷⁸. Ґрунтовне знання чинного законодавства, у даному випадку норм уставних земських грамот, було необхідною умовою як для урядників, які представляли виконавчу (а дехто й судову, як ми бачили вище) структури влади, так і для обивателів. Перші зобов’язувалися здійснювати правосуддя відповідно до норм, а другі повинні були їх знати, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують цей висновок.

У пожалуваній Сигізмундом I Старим Мозирській волості уставі вказувалося на присутність у суді обох сторін: «Смотрели есмо того дела. Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди наши мещане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрее Немировича, штожь бы им кривды делалъ и новины вводилъ»⁷⁹. Аналогічний запис було зроблено 9 травня 1528 р. у вироку Федору Мамчичу з київським воеводою Андрієм Немировичем стосовно палацу Каспарішки з людьми та землями в Контяжинському повіті: «Смотрели есмо того дела с паны радами нашими, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчыча на воеводу киевского, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича»⁸⁰.

Знання чинного законодавства допомогло київським міщанам у справі з місцевим воеводою Андрієм Немировичем. Зокрема, уставна грамота суворо забороняла урядникам запроваджувати нові мита: «А о мыта новые так вставляем: где бы здавна не бывали за предковъ наших [...] тут и тепер непотреб воеводам нашим мыт новых вставляти, нижли старые вечные мыта мають браны быти по давному»⁸¹. При порушенні «митного артикулу» у великокнязівську канцелярію подавалися скарги, на які господар відповідно реагував. Приміром, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого київському воеводі Андрієві Немировичу йшлося про одну зі скарг міщан і містилася така резолюція: «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани, ижь кажешъ то в них мощно брати [...] ино мы и в томъ тебе очевисте розказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и саней в нихъ

⁷⁸ Большая юридическая энциклопедия. – С.3868–3869.

⁷⁹ Акты Литовско-русского государства / Изд. М.Довнар-Запольский. – Вып.1 (1390–1529 гг.). – Москва, 1899. – С.144.

⁸⁰ ЛМ. – Кнуга №224. – Р.224–225.

⁸¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.125.

брати не казал». Окрім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мит повинна була відбуватися в Київському замку⁸².

У цьому питанні не була винятком і Волинська земля. Зокрема, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцькому старості, маршалкові, панові Іванові Ходкевичу та іншим панам про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича та Василя Павловича, «штожь дей делають ей кривды в земли, и в сеножатах, и в ловех, и у в ынших речах». Господар наказував: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте межы ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили». Водночас Казимир направив листа й до обвинувачуваних: «[...] какъ вы рокъ положите и там выедете, абы перед вами ку праву стали и правабы послушны были»⁸³. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашего короля его милости» луцький староста Семен Юрійович та намісник кременецький Андрій Михайлович разом із князями та панами волинськими винесли вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком щодо маетки Новосільце. «Приказ» було написано так, «абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили»⁸⁴. Відповідно до наказу короля Александра Ягеллончика 10 вересня 1506 р. судді, яких узяли собі князь Андрій Олександрович (Сангушко) і князь Іван Юрійович Жеславський, князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, городничий луцький, пан Петро Мушатич та пан Митко Вабинський розмежували маетки острозькі від Заславських у Білотині⁸⁵. Аналогічні приклади були й за часів Сигізмунда I Старого⁸⁶.

Ці справи демонструють функціонування норми про присутність у суді, окрім старости, князів, панів і зем'ян, які, безперечно, не могли не знати існуючих правил. Більше того, підсудному, наприклад, дозволялося обрати собі додатково суддів із категорії зем'ян. У листі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князеві Василеві Четвертинському та князеві Олександрові Буремському йшлося про скаргу князя Івана Козеки на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда – Д.В.) съ свое руки судьями взял вас (В. Четвертинського й О. Буремського – Д.В.), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»⁸⁷. Значно більша кількість суддів була у справі між державцею слонимським і кам'янецьким паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чарторийським стосовно будівництва замку в урочищі Білеве

⁸² LM. – Knyga №10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E.Banionis ir A.Baliulis. – Vilnius, 1997. – P.98; Дячок О. Митні відносини на українських землях у документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.166.

⁸³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie... – Т.ІІІ. – С.16.; *Полицук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С.6.

⁸⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie... – Т.І (1366–1506). – Lwów, 1887. – С.94.

⁸⁵ Ibid. – Т.ІІІ. – С.38–39.

⁸⁶ Ibid. – С.152–153.

⁸⁷ Ibid. – С.259.

Луцького повіту, яке нібито належало першому (4 березня 1528 р.). Зі сторони Богуша виступили князі Юрій Іванович Дубровицький, Василь Федорович Четвертинський, Іван Андрійович Полубенський, пан Боговитин Петрович, писар господарський пан Михайло Васильович, пан Андрій Лозка і Федір Гулевич. Князя Ф.Чарторийського повинні були представляти маршалок господарський князь Андрій Михайлович Сангушко, підскарбій двірний пан Іван Андрійович, городничий троцький Петро Михайлович, намісник перелайський Юхно Волчкович, зем'яни волинські Михайло Семашкович і Тихно Козинський. На них покладався обов'язок розв'язати суперечку «водле обычая права земскаго» (малася на увазі Волинської землі – Д.В.)⁸⁸. Указані особи володіли всіма необхідними правовими знаннями для успішного вирішення спірних питань. Ураховуючи той факт, що вони брали участь у судовому процесі як судді, можемо стверджувати про досить високий рівень розвитку правової культури.

Головним досягненням законодавчої діяльності у Великому князівстві Литовському стало запровадження I Литовського статуту у вересні 1529 р. Не вдаючись до докладної характеристики кодексу, відзначимо лише, що саме цим документом завершується епоха уставних земських грамот, а його норми стали обов'язковими у судочинстві цілої держави: «Теж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом мають сужоны быти»⁸⁹. Водночас законодавець зауважував, що за потреби дозволялося використовувати «старые привилеи земские»⁹⁰. Проте, на нашу думку, по-перше, ішлося про загальноземські привілеї, а по-друге – це положення, очевидно, мало формальний характер⁹¹. На відміну від обласних привілеїв відомо, що над текстом статуту 1529 р. працювала комісія на чолі з канцлером А.Гаштольдом. Також до неї міг бути залучений Ф.Скорина⁹². Норми статуту ввібрали у себе найкращі положення писаних правових пам'яток як окремих земель, так і Великого князівства Литовського у цілому.

Отже, джерела засвідчують, що знання норм законодавства поступово ставало визначальним чинником у судочинстві. Причому воно було конче необхідним обом сторонам процесу. У князів, панів та зем'ян формувалася переконаність у тому, що саме письмове законодавство слугує гарантією захисту особистих та майнових прав у суді. Відповідно, у суспільстві з'являлись особи зі значно вищим рівнем правової культури. Вочевидь, саме тоді почав формуватися той стан, який згодом виконуватиме функції професійних адвокатів у сучасному значенні цього слова.

⁸⁸ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). – Отдел рукописей. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.1. Цей документ уміщено наприкінці статті.

⁸⁹ Pirmais Lietuvos Statutas... – Р.70.

⁹⁰ Ibid. – Р.110.

⁹¹ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту... – С.84.

⁹² Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск, 2006. – С.630.

1528 р., 4 березня, Вільно. Нагадувальний лист Сигізмунда I Старого про створення комісії у складі князів Юрія Івановича Дубровицького, Василя Федоровича Четвертинського, Івана Андрійовича Полубенського та інших для розгляду суперечки між луцьким старостою Чарторийським і паном Богушем Боговитиновичем із приводу будівництва замку в урочищі Білеве⁹³

[Арк.1]

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стью корол полский великий кн(я)зь лит(о) | вский рвский првский жомойтский мазовецкий и иных |

Кн(я)зю Юрю Івановичѣ Дѣбровицкомѣ, а кн(я)зю Василю Федоровичѣ Четвертенскомѣ, кн(я)зю Івану Андрѣевичѣ Полубенскому, а пану Боговитинѣ Петровичѣ, а писарю н(а)шомѣ пану Михайлу Василевичѣ, | а пану Андрѣю Лозце, а Федорѣ Гулевичѣ.

Што тых часов будѣчи к нам ѡ Вилни жаловал нам подскар | бий земский, маршалок и писар наш, державца слонимский и каменецкий, пан Б(о)гуш Б(о)говитинович | на старостѣ луцкого, кн(я)за Федора Михайловича Черторыйского иж бы он на городищича | Белеве нижей ставу и села его Белева замок собѣ збудовал, которое ж городище Белово | с тым селом Беловом з давна служила к дворѣ н(а)шомѣ Жѣковскому как ѡт нас держано | к дворѣ н(а)шому Луцку, который ж двор на йма Жѣков емѣ есмо дали зо всимъ тымъ. И кн(я)з | Федор перед нами повѣдил, иж то есть городище влостное его монастырское, а не Белево, | и ни кды за нас к дворѣ Жуковскомѣ с тым селом недерживано. И широко они ѡ том | межи собою перед нами мовили и на то з обѣ сторон в нас собѣ судей побрали. Пан Б(о)гуш | исвоеи рѣки на то взал в нас сѣдями собѣ вас, а кн(я)зь староста на то сѣдями | собѣ взал маршалка н(а)шого кн(я)за Андрѣя Михайловича Сенкгушковича, а подскарбего | н(а)шого дворного, пана Івана Андрѣевича, а городничого троцкого, кн(я)за Петра Михайловича, | а намѣстника перелаиского Юхна Волчковича, а земан волынских Михайла Семаш | ковича, а Тихна Козинского и рок есмо томѣ праву положили на ден с(вя)того Михайла рвского | свата приидѣчого индикта третего под страченемъ права, кроме того если быхмо мы | кого з них ѡт себе не ѡтпѣстили дла потреб н(а)ших або бы служба н(а)ша земская зошла, | або теж немоц справедливаа. И так есмо межи ними постановили если бы хто з них | там на тот рок невыехал и сѣдей своих неывел, тогда тые суди котораа сторона их | выведет, мают там на тот рок выехавши, справедливость наконецъ вчинити | водле обычаа права земскаго. А про то ажбы если с тыми з судями их згодилися поспол | там на тот рок положеный к томѣ правѣ выехали и ѡ том бы есте межи ними досмо | трѣли и справедливость вчинили. А мы до них писали, как вы там на тот рок вы | едете ажбы они перед вами кѣ праву стали и права бы были послушны во всемъ. |

⁹³ Документ публікується згідно з дипломатично-критичним методом (див.: Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – С.15–18 (проект)). Збережено літери кирилиці, які не використовуються у сучасному правописі (ѣ, я, љ, ѡ та ін.). Кінець рядка позначено вертикальною рисою, кінець аркуша – двома вертикальними рисками. Паєрик уніфіковано передано літерою й.

П(и)сан 8 Вил(ни) под лет Бож(его) нарож(енья) 15[28] м(е)с(я)ца [марта] ден [4]⁹⁴
индик(т) 2⁹⁵ |

Копоть писарь⁹⁶ | |

[Арк.1 зв.]⁹⁷

List krola Zygmonta | na komiszya miedzy Panem | Boguszem Bohowtynowiczem | a
хесем Fedorem Michailo | wiczem o postawenu zamku na Horodyszczu Bielowe ni | zey sta-
wu y siola Bielowa kto | re Horodyszcz z siolem Bielo | wem zdawna nalezalo do Zu | kowa,
Zukow do dwora | krolewskiego Luckiego nale | zywal a krol P. Bohuwityno | wiczowi nadal,
a ха́зе старо | ста удае ze Horodyszcz do monastera nalezy. |

Ad 1528 4 Mar |

w Wilnie⁹⁸ |

Листы што с кн(я)зем старо | стою луцким ѿ городище |

Ad 1528 4 мар(та)⁹⁹ |

List upominalny od krola |

Zygmonta do хна Wasila¹⁰⁰ |

Fedorowicza¹⁰¹ Czetwertynskiego¹⁰² | |

*Оригінал: Росийская национальная библиотека (Санкт-Петербург). – Отдел
рукописей. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.1–1 об.*

*Папір. Водяний знак – тіара¹⁰³. Загальні розміри 32,5x21 см. Кількість рядків –
29. Стан збереження – задовільний. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк
писаря виразний. Натиск слабкий. У багатьох місцях текст затертий. Збереглися
залишки від печатки червоного кольору.*

⁹⁴ Точна дата не прочитується.

⁹⁵ Помилка писаря. Має бути 1.

⁹⁶ Підпис праворуч під текстом. Посередині аркуша залишки печатки червоного кольору.

⁹⁷ Пізніший археографічний напис польською мовою згори поперек аркуша.

⁹⁸ Дописано чорним чорнилом значно пізніше.

⁹⁹ Напис рукою Копотя посередині звороту.

¹⁰⁰ Написано під закресленим ім'ям Jerzego.

¹⁰¹ Пізніший археографічний напис під попереднім польською мовою.

¹⁰² Дописано чорним чорнилом значно пізніше.

¹⁰³ Філігрань ідентифіковано за: *Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – T.2. – Vilnius, 1967. – №1577.*

The article covers the legal culture forming of the Grand Duchy of Lithuania. The core elements of work are culture consciousness and legal sense, law practice culture, legal behavior, legislative knowledge, need for social usefulness of the laws confidence, ability to use the legal tools in practice etc. One document as the example published in this article.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, legal relations, legal culture, proceedings.*

Д.С.Вирський *

«ЖОНАТИЙ КСЬОНДЗ»: СПРАВА З ОДРУЖЕННЯМ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА 1551 р.

Розглядається найрезонансніший епізод у житті С.Оріховського-Роксолана – справа зі шлюбом цього католицького священика в 1551 р. Реконструйовано події за 1541–1552 рр., коли захоплений ідеями Реформації він вступив у конфлікт із церквою. Причому завдяки таланту полеміста та за підтримки впливових шанувальників Роксоланові вдалося змусити офіційну владу визнати (бодай тимчасово) законність його дій.

Ключові слова: *Оріховський-Роксолан, Реформація, Корона Польська, руська (українська) шляхта, українська інтелектуальна традиція.*

500-літній ювілей із дня народження Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566 рр.) – відомого інтелектуала свого часу, який походив із західних кордонів України (Перемишльщина) – є добрим приводом поміркувати над тим, чому не забувається ця непроста історична постать, які грані її власного досвіду все ще промовляють до живих, що дає діалог із ним усе новим і новим поколінням «співрозмовників»? Адже коли я наприкінці 1990-х рр. уперше взявся за дослідження про С.Оріховського, панівним «трендом» представлення цього діяча були «відродженські» та романтично-революційні шати. І я, і ширші кола українських інтелектуалів, захоплені ідеями «національного відродження» та дещо обтяжені тоталітарним досвідом, воліли бачити в ньому будителя, борця, революціонера та особу, свідому своєї певної місії.

По роках буття в незалежній Україні Роксолан дедалі більше розкривається з іншого боку – як такий собі представник «четвертої влади», влади слова. Він вправний ритор-демагог, здатний у квазідемократичних умовах впливати на громаду, не займаючи високих посад і не маючи значних капіталів (сказати б, герой «середнього класу»); особа, яка вміло грає на різних суспільних рівнях – інтернаціональної вченої спільноти, міжнародних організацій (церква, політичні блоки), придворних олігархів і місцевих магнатських кланів, ще й про «народ»-виборців не забуває. Ідеаліст і прагматик водночас, С.Оріховський звичний до умов інтелектуальної конкуренції й необхідності самореклами – він справді любить не лише «мистецтво у собі», але й «себе в мистецтві», і не дуже-то відділяє особисту справу від громадської. Його позиція щодо великих проблем людства – екуменічної церкви (залагодження стосунків між католиками та православними), демократії, політичних вольностей, а також природних прав людини – досі викликає повагу, а особиста боротьба перемишльського каноніка з целібатом перестала виглядати скандально навіть в очах католиків (надто через клопоти сучасної католицької церкви з педофілією).

* *Вирський Дмитро Станіславович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: vyrsky@yahoo.com*

Для українців Роксолан є ще й прикладом можливостей вестернізації та «європейського вибору». Із його легкої руки український голос зазвучав у дискусіях, які впливали на долю цілої Європи. У локальному плані С.Оріховський по-своєму символізує українсько-польську співпрацю, котра й для нинішнього часу залишається актуальною та багатообіцяючою. За цим «gente ruthenus'om, natione polonus'om» у вітчизняній інтелектуальній традиції утвердився статус предтечі модерної теорії численних лояльностей, що пояснювала можливість виживання українства в імперських і позавласнодержавних контекстах. І ця впізнаваність одвічних дилем українця, фактично ще «до України» (якщо йти за модерністами) – дійсно найбільш вражаюча сторона досвіду С.Оріховського-Роксолана¹. Цю статтю хочу присвятити найбільш резонансній справі у житті перемишльського каноніка – одруженню та боротьбі за офіційне визнання цього шлюбу законним. Вона ж бо дала початок красивій легенді про «solo tibi», право, дане «тобі одному», яка супроводжувала ім'я Роксолана у віках.

Із поверненням на Батьківщину в 1541 рр. (після 13-річної освітньої мандрівки Європою) С.Оріховський включається у жваві дискусії з церковних і політичних проблем Польщі та намагається прикладом власного життя довести правоту своїх ідей. Вимушений, під тиском батька (до якого приєдналася й мати), дати згоду на посвячення в духовний стан, він задекларував своє право на шлюб, яке вважав природним для кожної людини. При церемонії висвячення (що відбулася по гучній дружній п'ятиці) Роксолан ухилився від прийняття обітниць целібату².

Нагадаймо, що за материнською лінією предки Оріховського були православними та він ніколи не відмовлявся від їхньої духовної спадщини. Сприяла цьому й справа із прийняттям священства і шлюбом, де родинна східнохристиянська традиція використовувалась гуманістом як підстава для ігнорування вимог офіційного католицизму. Так, спонуканий рідними та приятелем батька львівським архієпископом Петром Старіховським³ (бл. 1474–1554 рр.) до прийняття сану Роксолан, «обурений упертими наполяганнями [...] відкинув усяке почуття пристойності й, не лякаючись архієпископа, за присутності батька та багатьох інших сказав, що як священник піду слідом за родом своєї матері [...] і колись таки одружуся»⁴.

До речі, цікава реакція високого католицького достойника на заяву С.Оріховського. Як пише останній: «Усміхнувся на це архієпископ. То потім

¹ Докл. див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013. – 215 с.

² *Оріховський С.* Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу // *Українські гуманісти епохи Відродження / Відпов. ред. В.Нічик: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1995. – С.229; Його ж.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // Там само. – С.413.

³ У 1525–1527 та 1536–1540 рр. П.Старіховський був вікарієм та генеральним офіціалом Перемишльської католицької дієцезії. Архієпископом львівським він став 26 квітня 1540 р. Отже, висвячення Роксолана відбулося після цієї дати. Ідеться про весну 1541 р. (?).

⁴ *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // *Українські гуманісти... – С.413.*

побачимо, – мовив, – а тепер чини, як ми хочемо!»⁵. Таке спокійне реагування на «крамольну» заяву зухвалого гуманіста може пояснюватися не тільки «простотою і грубістю» П.Старіховського, характерною, на думку Роксолана, для цього високого ієрарха, а й тим, що православна церква була і йому не чужою. Старіховські, так само, як і Оріховські, здавна належали до «шляхти руської», яка поза своїм строкатим етнічним походженням тяжіла до виявлення т.зв. «політичного русинства»⁶. Та і як посадової особи справи «руської церкви» торкалися його безпосередньо. Відомо, що привілеєм від 15 квітня 1509 р. польський король передав львівському католицькому архієпископові право призначення намісника православного митрополита, обґрунтовуючи це кращою можливістю навертати «схизматиків» Галичини в «істинну віру»⁷. Це фактично робило того *патроном* православної церкви регіону (у вітальній процесії 1540 р. з приводу в'їзду до Львова новопризначеного архієпископа П.Старіховського йшли і православні русини).

Треба також ураховувати, що це був час активного поширення протестантських ідей у краї. Вістря критики протестантів спрямовувалося проти офіційного католицизму, тому всі його християнські суперники, себто й православні, уважалися зазвичай нововірцями за союзників. Та й католиків жвава релігійна полеміка, яка не гребувала будь-якими аргументами, змушувала звертатися до історичного досвіду православ'я й навіть симпатизувати йому як – подібно до католицизму – «старій вірі». Так, у першій половині XVI ст. (виданий у Крелевці/Кенігсбергу 1549 р.?) під впливом протестантських творів невідомий автор-протестант написав віршований діалог «римського» ксьондза з «руським» попом на 18 аркушах. Дехто приписував його М.Рею, родичеві Роксолана. Діалог завершувався моральною перевагою руського священика, хоч сам автор не належав до православ'я⁸. Апеляцію до «греко-руського» релігійного досвіду зустрічаємо й у правовірно-католицькій «Розмові дворянина з ченцем» (Краків, 1551–1554 рр.) М.Кромера⁹.

Цікаву інформацію про настрої всередині самої католицької церкви наводить меморіал краківської капітули на пйотрківський синод 1551 р. Так, натякаючи на цілком конкретну особу – єпископа куявського Яна Дрогойовського, до речі, родича С.Оріховського, висуваються закиди в проправославних прихильностях у частини католицького кліру: «Вони [...] причащають під обома видами світські особи (що в католиків, на відміну від православних, дозволялося лише для духовних – Д.В.), [...] ганяють хрещення римське, а руське хвалять (курсив мій – Д.В.)»¹⁰. 1556 р. той самий біскуп Я.Дрогойовський на пота-

⁵ Там само.

⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Українська культура в середньовіччі і на світанку Нової доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 1992. – С.37.

⁷ *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн.1/2: Середина XV – кінець XVI ст. – Кн.2. – К., 1994. – С.85.

⁸ *Грушевський М.С.* Історія української літератури: У 6 т. – Т.5: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.). – Кн.2. – К., 1995.

⁹ *Kromer M.* Rozmowy dworzanina z mnichem (1551–1554) / Wyd. J.Łoś. – Kraków, 1915. – S.266–270.

¹⁰ Andrzejana na Więcborku Zebrzydowskiego biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencyja

емній зустрічі із протестантським діячем Матіасом Флакусом (Flacius, Влачич, Франкович) обіцяв йому шукати «в Литві» руські тексти Біблії.

Колоритним є також факт з життя спадкового патрона Оріховських – Петра Кміти. 1 липня (вівторок після дня св. Петра) 1550 р. ченці православного монастиря в Уневі (нині в Перемишлянському р-ні Львівської обл.), які потерпали від шляхетських наїздів, добилися від короля визначення протектором обителі саме цього могутнього місцевого магната¹¹.

Отже, схильність С.Оріховського до православ'я його знайомим і близьким не могла видаватися чимось надзвичайним. І надалі, порушуючи у своїх творах питання церковної історії та конфесійних суперечок між східним і західним відгалуженнями християнства, Роксолан явно віддавав свої симпатії першому. Підтримував він і особисті контакти з православними ієрархами, зокрема перемишльським єпископом (1529–1549 рр.) Лаврентієм Терлецьким¹².

Висвячення С.Оріховського львівським архієпископом образило безпосереднього зверхника новоспеченого клірика – перемишльського єпископа (1537–1544 рр.) Станіслава Тарла (бл. 1480 – 14 грудня 1544 рр.). Він не визнав цього посвячення та навіть розпочав судовий процес проти молодого каноніка як власника кількох перебенд (церковних бенедикцій), відсудив у нього в 1543 р. журавицьку плебанію (Журавиці під Перемишлем) і закликав світську владу до виконання решти вироку. Але С.Оріховський умів себе боронити. Приїхавши до Перемишля під час сварки капітули з єпископом став на бік першої¹³. Він оскаржив дії ієрарха у Львові, поїхав за справою каноніків до примаса й короля у Краків, де на той час відбувалися сейм і весілля Сигізмунда Августу – формального володаря країни (затвердженого 1530 р. за наполяганням ще живого батька-короля).

Обставини сприяли С.Оріховському у столиці. Тоді якраз наспів його дебютний друкований твір – перша з двох «Турчик»¹⁴. Взорваний на «Філіппіки»

z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551, jako też innych dokumentów współczesnych. – Kraków, 1878 [Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795, t.1]. – S.478, 483; *Голенченко Г.Я.* Студенти Великого князства Литовського в Краковському університеті в XV–XVI вв. // Культурні зв'язи народів Східної Європи в XVI в.: Проблеми взаємоотношень Польщі, Росії, України, Білорусії і Литви в епоху Відродження. – Москва, 1976. – С.228–240.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych. – Metryka Koronna 79. – K.38v.; *Sucheni-Grabowska A.* Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski: 1520–1562. – Warszawa, 1996. – S.320 (доповідь плуае Унів з Унейовим Лодзького воеводства). Про діяльність П.Кміти як перемишльського старости див. також: *Trawka R.* De brachio regali: Działalność Piotra Kmity jako starosty przemyskiego (1511–1553) // *Narodziny Rzeczypospolitej: Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / Red. W.Bukowski, T.Jurek. – Kraków, 2013. – Т.2. – S.981–1032.

¹² *Orichoviana: Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski: 1543–1566* / Ed.J.Korzeniowski. – Vol.1. – Cracoviae, 1891. – P.41.

¹³ С.Тарло мав аналогічні з С.Оріховським претензії до каноніків Яна Чермінського, Яна Старіховського (Стажеховського) та Войцеха з Пільзна (вони також отримали певні бенедикції в обхід біскупа; див.: *Starożytności galicyjskie* / *Zebr.* i wyd. Ż.Pauli. – Lwów, 1840. – S.15). До цього списку слід додати ще Я.Дрогоївського (з 1542 р. також каноніка перемишльського – надання за протекцією П.Кміти). Причому конфлікт трьох перемишльських каноніків (Чермінський, Дрогоївський та Оріховський) згадується ще 14 жовтня 1542 р. (див.: *Materyaly do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich* / *Zebr.* T.Wierzbowski. – Т.1. – Warszawa, 1900. – S.83; Роксолан охарактеризований тут як «зі школи та сваволі італійської зарозумілий і злісної мови»).

¹⁴ *De bello adversus Turcas suscipiendo, Stanislai Orzechowski ad equites Polonos oratio, aucta et recognita.* – Cracoviae, 1543 (відомі два варіанти видання – з епіграмою Яніцького і анонімним двірським гербом Кміти). Тоді ж та в тій самій друкарні видано й польський переклад: *Książki*

Демосфена¹⁵, вважається, що надихався (та фінансувався?) він «австрійською партією», до якої належав і Я.Тарновський (пізніша обмовка С.Оріховського про те, що П.Кміта нічим не допоміг йому в конфлікті з єпископом С.Тарлом, може свідчити на користь того, що Роксоланові довелося шукати інших заступників¹⁶).

Крім цього, у рукописах уже кружляли «Зразковий підданий» (перша редакція)¹⁷ та інші твори перемишльського каноніка¹⁸, котрі здобули значну популярність. Королівський двір та освічену публіку вони вразили вишуканістю і жвавистію стилю, високим «науковим» рівнем аргументації (утім, наскільки це дозволяло знайти прихильність придворних неясно, адже зміст текстів мав і критичні щодо короля закиди). Шляхту ж, яка з'їхалася на сейм і королівську шлюбну церемонію між Сигізмундом Августом та Єлизаветою Габсбургі (6 травня 1543 р.), оратор підкупив своєю відвагою й вільністю думки.

До того ж красномовний канонік сподобався Петрові Гамрату¹⁹, тодішньому примасові Польщі. Від нього Роксолан здобув підтвердження своїх прав на журавицьку плебанію та архідияконію, виклопотав вирок проти перемишльського єпископа і, як переможець, повернувся до Перемишля²⁰. Тут зухвалий канонік, не зважаючи на наказ С.Тарла, «гвалтом» розвалив галерею кафедри (міського собору), через яку й вийшла сварка біскупа з капітулою.

Це був час першої слави Роксолана. Гостра критика королівського двору та існуючих соціальних пороків закрила перед ним перспективу придворної кар'єри, проте зробила його визнаним «шляхетським трибуном», улюбленцем лицарського стану. Особисті справи С.Оріховського також ішли на добре. Йому вдалося налагодити непогані стосунки з наступником С.Тарла на

Stanisława Orzechowskiego o ruszeniu ziemie polskiej przeciw Turkowi, z łaціньского języка на польски wyłożone. – Kraków, 1543.

¹⁵ Існувала давня традиція використання Демосфенових «Філіппік» в антитурецькій пропаганді. Ще кардинал Віссаріон (помер 1472 р.), прибувши з посольством до французького короля, аби схилити його до війни з турками, виголосив промову, котра була дещо видозміненою калькою першої «Філіппіки». Текстове порівняння «Філіппік» Демосфена і «Турчик» С.Оріховського див.: *Nadolski B. Demostenesowe natchnienie w «Turcykach» Orzechowskiego // Pamiętnik Literacki.* – R.29. – Lwów, 1932. – S.162–178.

¹⁶ З іншого боку, навряд чи П.Кміта не схвалював загальних настанов «Турчик», адже невдовзі віршований твір на цю ж тему «До шляхти польської про священну війну з турками [...] елегія» (Краків, 1545 р.) видав і близький до цього магната Я.Пшилуський. Добрим словом згадав П.Кміту львівський канонік Анджей Любельчик (1500–1577 рр.), автор ще одного антитурецького твору, дедикованого Я.Тарновському – «Війна теологічна... проти турків...» (Краків, 1545; текст написано у Львові у жовтні 1544 р.).

¹⁷ «Fidelis subditus sive de institione regia ad Sigismundum Augustum libri duo» (перша редакція 1543 р.). В українській літературі живається ще назва «Науцнення польському королеві Сигізмундові Августу». У тексті анонімний підданий обговорює питання, як справжній володар має дбати про загальний добробут (мега – виховати зі спадкоємця польського трону Сигізмунда Августа саме такого доброго короля).

¹⁸ Ідеться про невеличкий твір «Respublica Polona proceribus Polonis in conventu generali 1543» («Річ Посполита найвидатнішим полякам на вальному сеймі 1543»; див.: *Orichoviana: Opera inedita...* – P.1–27), а також трактат «Про священство» (не зберігся).

¹⁹ Секретарем П.Гамрата впродовж 1540–1545 рр. був приятель Роксолана – М.Кромер. Утім, це не єдиний можливий «заступник» за С.Оріховського.

²⁰ Біскупові інкриміновано, що він заборонив збирати кошти на будівництво кафедрального собору в Перемишлі (за рішенням попереднього ієрарха Станіслава Карнковського з 1524 р. мали надавати спільно єпископ і каноніки). Король і примас присудили С.Тарлові чи його спадкоємцям таки сплатити частину коштів на це будівництво (див.: *Starożytności galicyjskie.* – S.15–16).

перемишльській єпископії – Яном Дзядузьким (1496 – 28 липня 1559 рр.). Останній був креатурою королеви Бони (отже, мав симпатизувати клієнтам П.Кміти?). «Придворний без великої освіти, людина лінива, священник без покликання», – так характеризував його польський історик Л.Кубала²¹. Новий єпископ проявив себе як примхливий формаліст, гонитель учених людей і покровитель підлабузників. Отже, не дивно, що великого авторитету серед отоуючих він не зажив.

Утім, С.Оріховський припав Я.Дзядузькому до душі, адже був веселої вдачі, відрізнявся дотепністю та, сказати б, комунікабельністю. Єпископ полюбив його товариство, називаючи того «прекрасною людиною»²². Він навіть ставив молодого каноніка за приклад іншим клірикам як майстра залагоджувати свої не завжди канонічні дії. За часів цього єпископа С.Оріховський отримав нові надання (2 березня 1547 р. став сяноцьким пробощем) та високий статус офіціала й генерального вікарія перемишльського єпископства²³. Проекти щодо «виправлення церковних звичаїв», які подав йому Роксолан, Я.Дзядузький не сприйняв серйозно; публічні виступи каноніка вважав забавками і творів його, напевно, не читав. Відтак ніщо не порушувало їхніх добрих стосунків аж до розголосу справи з промовою С.Оріховського про целібат (1547 р.).

У цей період гуманіст пише свою другу «Турчику»²⁴ (березень 1544 р.). Змістом вона тісно пов'язана з попередньою, але спрямована вже не до шляхти, а до короля. Мети твір не досяг, адже польський король так і не оголосив війну Туреччині, утім підтримав популярність С.Оріховського серед впливових (а на руських землях панівних) антитурецьких кіл²⁵. «Турчики» надовго стали візиткою «міжнародної» слави Роксолана (друга вийшла в німецькому перекладі вже 1544 р.; обидві «Турчики» видано в Базелі 1551 р. – разом із промовою про целібат, а краківське перевидання 1590 р. потягнуло за собою видання латинського оригіналу в Римі 1594 р.; згодом було ще видання у Відні 1663 р.).

Для української інтелектуальної традиції велике значення мав скромний за обсягом теологічний трактат С.Оріховського «Хрещення русинів»²⁶ (Краків,

²¹ Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – Lwów, 1906. – S.11. Утім, існують і прихильніші до цього католицького ієрарха відгуки, які ставлять під сумнів об'єктивність Л.Кубали (див.: *Kwolek J.* Odwoływanie herezji za biskupa przemyskiego Walentego Herburtę // *Reformacja w Polsce.* – Warszawa, 1921. – №4. – S.258–259).

²² Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – S.11. ²³ Orzechowski Stanisław // *Polski słownik biograficzny.* – Т.24. – Wrocław, 1979. – S.289. У біографії П.Кміти («Vita Petri Kmihtae de Wisnicze Palatini Cracoviensis») С.Оріховського названо перемишльським деканом («Decanum Premisliensem»). Це, власне, титул-відповідник вікарія єпископства.

²⁴ *Ad Sigismundum Poloniae Regem Turcica secunda.* – Cracoviae, 1544. Існувала й версія німецькою мовою: *Oratio an den durchleuchtigsten Herrn [...] Sigismundum, König in Polen [...] Die Kriegsrüstung wider den Erzfeind Christliches Bluts, den Turcken, fürznehmen belangend.* – В.м., 1544.

²⁵ Про явище жанру «турчик» за життя С.Оріховського див.: *Tafłowski P.* *Imago Turci: Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572).* – Lublin, 2013. – 378 s.

²⁶ Повна назва: *Baptismus Ruthenorum: Bulla de non rebaptisandis Ruthenis. Iuramentum a Rutheno Pon. Rom. praesandum.* – Cracoviae, 1544 (звернення до читачів підписане в Перемишлі 1 березня 1544 р.). Про цю працю С.Оріховського див.: *Olszaniec W.* *Technika kompilacyjna Orzechowskiego w traktacie «Baptismus Ruthenorum».* – Warszawa, 2013. – 178 s.

1544 р.). Адресатом його виступав найвищий ієрарх католицької церкви в Польщі – примас П.Гамрат²⁷, тлумачений Роксоланом як духовний зверхник «цілої Сарматії». Присвячувався твір доволі вузькому питанню: чи необхідно перехрещувати православних русинів при прийнятті ними католицизму? На думку С.Оріховського – ні. Він переконаний, що східні християни є частиною християнської церкви, а православне хрещення нічим не відрізняється від католицького. Цікаво, що себе автор позиціонував означенням «людина русько-українського походження, римо-католицької віри» («homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu»), що, на його думку, давало перевагу над основним ученим опонентом – краківським професором, знаним католицьким теологом, ворогом православ'я сілезцем Яном Сакраном (Ян з Освенцима-молодший, 1443–1527 рр.)²⁸.

Роксолан твердив, що Флорентійська унія 1439 р. мала всі шанси на успіх. Реалізуватись їй завадила папська партія в католицькій церкві, яка жорстко наполягала на підкоренні православної ієрархії римським понтифікам. С.Оріховський натомість уважав, що заради єдності християнської церкви слід іти на поступки православним (зокрема, не вдаватися до процедури перехрещення). З огляду на подальший перебіг унійної справи відзначимо, що саме негнучкість позиції католиків сильно зашкодила її успішності.

Так само закликом до гнучкості офіційного католицизму можна вважати й наступний твір перемишльського каноніка. Ідеться про лист до Самуеля Мацейовського²⁹ (1 лютого 1546 р.) з нагоди призначення його краківським біскупом. Це перший антипротестантський твір С.Оріховського, він спрямований проти лютеранства, але також і проти «зіпсутості та недбальства» католицького кліру, що і творить, на думку автора, поживний ґрунт для протестантизму³⁰. Відсутність належної реакції на Роксоланову позитивну програму реформ офіційної церкви штовхало його на радикальніші дії.

Відтак С.Оріховський сідає за працю, яка мала найбільші наслідки для його власної долі – «У справі закону про цілібат»³¹. Написана 1547 р. вона, здається, була погоджена з двором П.Кміти (через секретаря останнього – Якуба Пшилуського – текст отримав і магнат А.Гурка³², який став великим

²⁷ Іноді в літературі назву цього твору С.Оріховського подають як «Лист до Петра Гамрата».

²⁸ Головна праця Я.Сакрана, написана на замовлення віленського католицького єпископа: «Elucidarius errorum ritus Ruthenicis» (Краків, 1501 р. (?); Спіра, 1582 р.). Тут наводиться 40 «помилко» православ'я («віри русинів»). Докл. див.: *Niechwiej M.* O błędach rusińskiego obrządku, to jest Elucidarius errorum ritus Ruthenicis (1501), czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami. – Kraków, 2012. – 482 s. (про полеміку С.Оріховського з Я.Сакраном див.: S.105–110).

²⁹ Pro Ecclesia Christi ad Samuelem Matieiovium Episcopum Crac. – Cracoviae, 1546.

³⁰ Зрештою, С.Оріховський, напевно, ще сподівався на «возз'єднання» лютеран і католиків. От і його приятель Я.Пшилуський тоді ж видав латинський вірш із закликом до такого порозуміння (а після смерті М.Лютера 18 лютого 1546 р. це не виглядало вже аж надто нездійсненим).

³¹ Традиційно вважається, що перше видання це: De Lege Coelibatus contra Syricium in Consilio habita Oratio. – Basiliae, 1551. Але, можливо, існувала й польська (краківська?) публікація 1547 р. – непогоджена з автором (про це натякає відповідь С.Оріховського М.Брудзевському 15 лютого 1549 р., що він опирався цьому виданню, адже планував ще дописати риторичні вступ та епілог).

³² Гурка Анджей І-й (1500–1551 рр.) – староста великопольський і познанський каштелян, у Польській Русі тримав староства Буське та Яворівське, родич П.Кміти. Прихильник Реформації, але до кінця життя з офіційною католицькою церквою не порвав. Йому С.Оріховський присвятив

шанувальником та опорою Роксолана)³³. Виконана у формі промови-звернення до Тридентського собору³⁴, ця праця перемишльського каноніка набула широкого розголосу³⁵, викликавши обурення офіційних католицьких кіл³⁶. У цьому творі С.Оріховський відніс право на шлюб до природних прав людини, а його обмеження вважає підштовхуванням до гріха. Натомість скасування целібату Роксолан подав як край богоугодну справу³⁷.

Я.Дзядуський, якому ставили на карб недогляд за «еретицьким ухилом» його підлеглого, змушений був діяти. Утім, обидві сторони не бажали розриву, а офіційні кола не поспішали встрявати в публічну дискусію з канонічних питань³⁸. С.Оріховський, переконаний, що його реформаторські ідеї підуть на користь офіційній церкві та зупинять поширення протестантизму, погодився на церковний процес щодо своїх поглядів, заздалегідь домовившись з Я.Дзядуським.

Того ж таки 1547 р., 17 червня, у Бжозові відбувся єпископський суд, на якому С.Оріховський відкликав свої листи-промови, заприсягся не боронити «Русі» та православ'я й не порушувати спокою королівства. У разі недотримання цієї присяги його мали відлучити від церкви та позбавити всіх церковних прибутків (утім, текст зобов'язання було складено дуже обачно, що дозволило Роксоланові згодом легко спростовувати закиди у клятвoporушенні). Провокаційну книжку біскуп розпорядився прилюдно спалити. «Пряником» для С.Оріховського мав стати уряд офіціала й генерального вікарія перемишльського біскупства, про призначення на який Роксолана (18 серпня 1547 р. на єпископальному синоді в Перемишлі) вже йшлося вище³⁹.

Проте громадськість, розбурхана протестантською агітацією та не дуже заглиблюючись у суть конфлікту, була розчарована поступливістю С.Оріховського, який уже мав славу вільнодумця. На нього зусібич посипалися зневажливі пасквілі. Якийсь час Роксолан нехтував ними, але не в його

окремий панегіричний текст (1547 р.), де також пояснював свою позицію й побоювання, що папська курія може завести на манівці Тридентський собор (текст містить принагідну похвалу польської делегації на це зібрання).

³³ Щодо причетності Я.Пшилуського до поширення «Промови про целібат» писав С.Оріховський і в листі від 2 травня 1548 р. (у зв'язку з тим, що з Риму до Перемишля приїхав священник, котрий і повідомив про тамтешню скандальну реакцію на цей твір).

³⁴ Це інколи вводило в оману модерних дослідників, які вважали, що С.Оріховський виступив із промовою безпосередньо на соборі.

³⁵ С.Оріховський вимовлявся (навіть чи щиро), що не збирався її оприлюднювати, а надіслав М.Кромеру для дискусії, і вже той допустив «витікання», зачитавши текст групі осіб.

³⁶ Польська дослідниця М.Чапська зауважувала, що «гордовита агресивність» С.Оріховського у цій промові нагадувала «найбільше стиль М.Лютера» (див.: *Czapska M. Polemika religijna pierwszego okresu reformacji w Polsce // Reformacja w Polsce. – R.V, zes.2. – Warszawa, 1928. – S.21*). Очевидно, і сучасники Роксолана добачали подібну аналогію.

³⁷ Можливо, уже 1547 р. С.Оріховський мав намір одружитися зі своєю коханкою Анною Запарцянюкою, через яку судився того року (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552 // Sprawozdanie dyrekcji s.k. gimnazjum II w Tarnowie za rok szkolny 1913/14. – Tarnów, 1914. – S.12*).

³⁸ Хоча Ф.Пенкаля згадує рукописний полемічний твір «Проти шлюбу й писань С.Оріховського» (за Ф.Пенкалею – рукопис Бібліотеки Чарторийських №2117), можливо, авторства краківського теолога Якуба з Клепаша (помер 1553 р.), але я маю сумнів, що це текст від 1547 р. (писати «проти шлюбу Оріховського» до 1551 р. можна було хіба з визнанням за подружнє співжиття з Анною Запарцянюкою).

³⁹ Докл. див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552*.

натурі було спокійно зносити образи. 22 квітня 1549 р. перемишльський канонік склав уряди офіціала й вікарія біскупства⁴⁰, а ще до цього видав свою апологію «Обговорення С.Оріховського проти наклепів»⁴¹ та написав листа до Я.Пшилуського, секретаря П.Кміти. В обох творах він пояснював своє кредо: реформи задля збереження й піднесення престижу офіційного католицизму⁴².

Утім, звістка про смерть короля Сигізмунда I Старого на якийсь час відвернула увагу громадськості від справ духовних. С.Оріховський задумав написати промову на погреб монарха⁴³. У ній оратор надав Сигізмундові рис ідеального правителя, котрий подарував Короні Польській її справжній «золотий вік»⁴⁴. Промова мала великий успіх⁴⁵, була видана 1548 р. у Кракові та, коштом королеви Бони, у Венеції⁴⁶, принісши авторові славу Демосфена⁴⁷.

⁴⁰ 29 березня 1549 р. С.Оріховський зрікся плебанії у Журавицях (на користь Мацея Дуниківського – можливо, це було зроблено під тиском Я.Дзядуського) та у Сяноку (на користь Станіслава Дрогойовського – юнака-родича, який тоді перебував на студіях в Італії, отже це радше фіктивний акт). Узагалі-то ці зречення від парафій можна було тлумачити і як виконання єпископського вироку від 1 січня 1547 р., за яким жоден із прелатів і каноніків перемишльських не мав права на володіння більш ніж однією церковною бенефіцією (зречтись другої С.Оріховському пропонувалося протягом року). А 1550 р. Роксолан пішов і з канонії перемишльської (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552.* – S.10–11; *Kaim A. Ekumenia w dobie Renesansu: Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego.* – Lublin, 2002. – S.48). Відсутні свідчення щодо зречення парафії в Побіднику Краківського біскупства. До речі, і від Сяноцької парафії С.Оріховський відмовився дуже «по-хитрому», адже вже 21 березня 1550 р. віддав в оренду на три роки – за 100 злотих щорічно – прибутки з неї своєму швартові Адамові Семушовському, підсудковій землі Перемишльської (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552.* – S.22).

⁴¹ *Diatriba Stanisłai Orichovii Ruteni contra calumniam ad Andream Miekicium Tribunum ac Equitem Ruthenum.* – Cracoviae, 1548 (саме Андрій Менкіцький, перемишльський військний, переслав С.Оріховському пасквіль, поширюваний у Познані, із приводу присяги Роксолана перед біскупом щодо зречення з попередніх пропротестантських творів).

⁴² *Orichoviana: Opera inedita...* – P.121–123. До речі, у «Діатрібі» Роксолан знову заманіфестував свою прихильність до екуменізму (тобто порозуміння західної та східнохристиянських церков).

⁴³ Оригінальна назва: «*Funeris Oratio: habita a Stanislao Orichovio Ruteno, ad Equites Polonos, in funere Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis.*»

⁴⁴ Італійський видавець Пауло Рамузіо порівнював підхід С.Оріховського з Ксенофонтон, який писав про Кіра «не задля історичної правди, а лише для того, щоб дати образ справедливого правителя» (див.: *Українська гуманісти...* – Ч.1. – С.420).

⁴⁵ М.Бельський писав, що С.Оріховський у своїй промові короля Сигізмунда I «насправді до неба [піднісши] писанням своїм чужим людям представив, через що і смерть його (себто цього короля – Д.В.) не лише нас, громадян цієї землі, але й чужих людей християнських засмутила» («*prawie do nieba pisanim swym postronnym ludziom wystawil: dla czego jego śmierć / nie tylko nas obywatela tej ziemie / ale u postronne ludzi Krześcijanskie / zasmucila*»; див.: *Bielski M. Kronika wszytkiego świata.* – Kraków, 1564. – List 425; це вже третє видання «Кроніки», два попередні також містили цей пасаж: Kraków, 1551. – List 293; Kraków, 1554. – List 304).

⁴⁶ *St. Orichovii Rutheni ornata et copiosa oratio habita in funere Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis.* – Venetiis, 1548 (із передмовою до читача та супровідним віршиком секретаря Ради десятих Венеції П.Рамузіо, якому й надіслала текст сама королева Бона; у краківському першодруку подібний віршик був авторства Я.Пшилуського). 1559 р. також у Венеції Роксоланову «Промову» включили до популярної антології «Промови відомих людей». Збереглася вона й у розширеній версії цієї антології, що була видрукувана в Парижі 1577 р. Згодом твор С.Оріховського потрапив до монументальних історіографічних збірок «*Polonicae historiae corpus*» (Базель, 1582 р.) та «*Rerum Polonicarum tomi tres*» (Франкфурт, 1584 р.), а далі також і до збірки, виданої в Ганновері 1623 р. У Кракові «Промову» перевидано 1668 р. (ця публікація не збереглася). До речі, лист П.Рамузіо до себе С.Оріховський надіслав королеві Сигізмундові Августу, що молодий монарх зустрів вельми прихильно. Лист-відповідь С.Оріховського до П.Рамузіо (1549 р.) потрапив до антології «Листи відомих мужів» (Венеція, 1556 р.; Венеція, Париж, 1568 р.; Кельн, 1569, 1586 рр.).

⁴⁷ Промови Демосфена у Кракові саме були «в моді». У 1546–1547 рр. їх тут, у латинському перекладі, видавав місцевий правознавець професор університету Шимон Марицький (видання 1547 р. дедиковане П.Кміті).

Крім цього розлогого трактату після похорону короля С.Оріховський написав невеликий малозначущий твір «Щодо [обряду] поховання Сигізмунда Ягеллона С.Оріховський-русин до друга» (власне це друкований у Кракові лист до Я.Пшилуського (?) від 28 липня 1548 р.) з приводу того, що його приятель-протестант на бенкеті прохопився про нерозуміння окремих елементів католицького поховального обряду. С.Оріховський по-дружньому кепкує з нього та просить не забути дотриматися всіх цих католицьких ритуалів, якщо доведеться ховати самого Роксолана⁴⁸.

Боротьба за королівські «вуха» і вплив на молодого монарха підштовхнула С.Оріховського до підготовки нової розширеної редакції «Зразкового підданого» (у виданні 1548 р. до трактату додано другу частину). У цьому варіанті тексту автор уже не приховував свого імені та обрав зручну для себе позицію патріота Русі (українських провінцій Корони Польської). Він наполегливо закликає короля-«сторожа» прибути на русько-українські землі й захистити їх від «бусурманських зазіхань». Рішення про друк твору Роксолан залишив на розсуд короля (який, утім, своєї санкції так і не надав). У 1549 р., імовірно у зв'язку з вересневим татарським набігом на Волинь і Галичину⁴⁹, С.Оріховський пустив рукопис «у люди» (хай і не у друкованому вигляді?)⁵⁰. Усе це зміцнило його авторитет політичного мислителя та публіциста.

До речі, на доволі прохолодне сприйняття королівським двором творчості Роксолана могла вплинути і його участь у кампанії проти шлюбу короля з Барбарою Радзивілл (слід мати на увазі, що П.Кміта й А.Ґурка – магнати-замовники творів С.Оріховського, тоді були одними з найзатятіших ворогів «литовської курви»). Відомо про рукописні твори-промови перемишльського каноніка, покликані скомпрометувати юну королеву-литовку⁵¹.

Рубіжний у житті країни час (1548–1549 рр.), коли можна було розраховувати на якісні зміни, започатковані молодим королем, не лише надав другого дихання публіцистичній творчості С.Оріховського, але підштовхнув його радикально змінити власну долю. Тоді для нього особисто знову стала украй актуальною проблема celibату. Справа в тому, що Роксолан закохався⁵². Його

⁴⁸ Про цей твір див.: *Malinowska J. Kilka uwag o adresacie listu Stanisława Orzechowskiego «Pro exequiis Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis» // Roczniki Humanistyczne. – Т.36, zesz.3. – Lublin, 1988. – S.170–174.*

⁴⁹ Епізод цього нападу – захоплення замочку Передмірки (нині село Лановецького р-ну Тернопільської обл.), де в руки татар потрапив князь Федір Михайлович Вишневецький із дружиною, С.Оріховський згодом яскраво описав у своїх «Анналах».

⁵⁰ Сам С.Оріховський згадував, що послав текст Я.Тарновському та П.Кміті. Але в листі до Я.Пшилуського від 21 листопада 1549 р. писав і про намір видати цей твір (цікавий тут варіант назви – «Королівське виховання») у Кракові, аби з ним ознайомилися на сеймі, що мав відбутися. Друк цей, за Ф.Пенкалею, побачив світ уже у грудні 1549 р. (див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552. – S.18–21*). Жодного екземпляру цього видання не збереглося (можливо, через незадоволення ним короля), що змушує сумніватися у його реальному існуванні.

⁵¹ «Oratio ad equites Maioris Poloniae contra matrimonium secundum Sigismundi Augusti Regis Poloniae» (промова виголошена 11 листопада 1548 р. на Пйотрківському сеймі, звернена до великопольської шляхти); «De secundo coniugio serenissimi Regis Poloniae Sigismundi Augusti ad equites Poloni oratio secunda» (промова, адресатом якої була вже вся польська шляхта, виголошена кількома тижнями після 11 листопада 1548 р., але ще в тому році).

⁵² Опітні емоційну складову «кохання шістнадцятого століття» зазвичай дуже складно, але жодних свідчень, що перед нами – традиційний шлюб із розрахунку не маємо. Хіба що швидкість зміни постаті обранці говорить на користь цього. Зрештою, у «Трактаті міркувань щодо

обраницею стала панна Софія Страшовна з вишницького⁵³ двору П.Кміти (донька купця з пруського Лембарка Фелікса Страша). С.Оріховський освідчився їй у своїх почуттях, знайшов взаємність і невдовзі у Вишничі відбулися публічні заручини.

Однак церковна влада з такими діями перемишльського каноніка примиритися не могла. Католицькі ієрархи вдалися до тиску на П.Кміту, аби той не віддавав панну зі свого двору за С.Оріховського. Магнат написав Роксоланові листа з порадою схаменутися, не сваритися з князями церкви та не позбавляти себе статків і становища. Але С.Оріховський не йняв умовлянням, відповівши, що обраний ним шлях єдино вірний і корисний для церкви, що інакше «звичаїв духовних поправити не можна» та просив патрона підтримати його⁵⁴. 15 лютого 1549 р. він закінчив новий розлогий текст – «Трактат міркувань щодо всесвітньої церкви і згоди з Римом»⁵⁵, де популяризував свої погляди на церковну реформу та проблематизував питання про межі повноважень папської курії (у травні того ж року надіслав його своєму римському знайомцеві – кардиналові Алессандро Фарнезе).

Із 1549 р. походить ще один невеличкий текст – «Апеляція Станіслава Оріховського», який також був покликаний поширювати позицію перемишльського каноніка в релігійній полеміці (спрямований до біскупа Я.Дзядуського в надії переконати того, що він сам винний у «відступництві» С.Оріховського, адже той не міг терпіти всі «гріхи» тогочасного католицького духовництва). Бунтівний клірик перелічив головні претензії до свого єпископа: 1) руське питання (єпископ засуджував шлюбність православних священиків та загальне для східних християн причацання під двома видами – хлібом і вином; підтримував перехрещення русинів при наверненні на католицизм; оголошував православних русинів еретиками-схизматиками, не належними до християнства, та закликав паству уникати спілкування з русинами-некатоликами); 2) висвячення людей «негідних і несправедливих»; 3) некатолицька «наука» (якісь

всесвітньої церкви і згоди з Римом» (15 лютого 1549 р.) Роксолан писав М.Брудзевському, одному зі своїх магнатів-протекторів: «Якщо вкажеш мені відповідну особу, то вже завтра побачиш мене одруженим».

⁵³ Вишнич (нині Новий Вишнич) – замок-резиденція Кміт у Малопольщі.

⁵⁴ Окремий лист до П.Кміти про celibat («Epistola Stanislai Orichovii de caelibatu») написаний, можливо, ще 1548 р., С.Оріховський видрукував у Кракові 1549 р. У ньому є цікаві спростування Роксоланом закидів П.Кміти стосовно того, що він своїми пропротестантськими акціями шукає собі кар'єрних вигод, зокрема єпископського стільця. С.Оріховський стверджував, що таких намірів не плекає (адже, мовляв, і не багатий, і єпископів у роду не було), і взагалі будь-які уряди вважає обтяженням та втраятою творчої незалежності, якої він нині досяг. Заявляв, що розмірковує, чи не скласти з себе навіть ті церковні бенефіції-пробощства, котрі наразі тримає, позаяк і в них бачить певний тягар. Про готовність зрестися церковних бенефіцій писав Роксолан і М.Брудзевському (15 лютого 1549 р.). Отже, напевно такий статус ідейного вождя (на кшталт М.Лютера, У.Цвінглі чи Ж.Кальвіна) – ось що так вабило тоді бунтівного перемишльського клірика. До речі, С.Оріховський, як і протестанти, покладав великі надії на співпрацю зі світською владою (писав П.Кміті, аби він підштовхнув короля до того, щоби той «упорядкував церкву у Сарматії, подібно як колись учинив усупереч волі жерців Константин» (римський імператор-хреститель Константин Великий (272–337 рр. – Д.В.)).

⁵⁵ «Tractatus rationem univesalis ecclesiae ac sedes Romanae continens ad Nicolaus Brudzovium palatinum Lanciensem» (1548–1549 рр.). Адресований ленчицькому воеводі Миколаєві Брудзевському, який дорікав С.Оріховському за ту ж таки присягу 1547 р. та зречення ідей, озвучених у творі «У справі закону про celibat».

забобони⁵⁶), що її біскуп навчав з амвону; 4) занедбання правопорядку в дієцезії; 5) постійне, починаючи від 1545 р., переслідування С.Оріховського (єпископ закидав своєму підлеглому безпідставне вбивство підданого у Бжозові, не дозволяв йому як декану проводити візитацію парафій, на синоді дієцезії 1547 р. покликав того на суд і змусив присягнути, що він зрікається своїх неканонічних поглядів, змовлявся проти С.Оріховського з П.Кмітою, коли той був ображений на Роксолана, усунув його від виголошення церковних проповідей, хоч допускав до цього «всіляких неуків і простаків», зрештою відтоді, коли С.Оріховський став на захист ксьондза Валенти Кшчоновського, усіляко утискав його). Стосовно останнього епізоду йшлося про захист Роксоланом пробоща з Краківської єпископії В.Кшчоновського⁵⁷, котрий, захочений заручинами С.Оріховського у Вишничі, вирішив наслідувати його приклад⁵⁸. Здавалося бунтівний канонік заповзявся одружити всіх священників своєї околиці⁵⁹. Зокрема, він у власному домі справив своєму приятелю, плебанові з Вишні Мартинові Кровицькому, весілля з Магдаленою Побединською (цікаво, що родичі обох молодих були студентськими однокашниками Роксолана по Краківському університету)⁶⁰. Під час цього весілля йому було дано знати, що П.Кміта також справляє весілля – його власної нареченої. С.Оріховський поспішив у Вишнич, але хоч ця вістка й виявилася фальшивою, панна прийняла його доволі прохолодно, а П.Кміта дорікав йому.

Принижений і розгніваний С.Оріховський наважився зробити зі своєї особистої справи – справу громадську. Власне ще на шляхетському сеймику у Судовій Вишні 10 квітня 1550 р., куди прибули й численні представники духовництва, Роксолан виступив із полум'яною промовою проти «зіпсутості» кліру, покаявся сам у «похоті» та «перелюбстві» й оголосив публічно, що задля добробуту церкви та всім у приклад він одружиться⁶¹. Шляхта сприйняла цю

⁵⁶ Власне, звелів писати на стінах будинку з великої літери імена – «Каспер», «Мельхюр», «Балтазар», аби захиститися від блискавок.

⁵⁷ Валенти з Серадзі – пробощ у Кшчонові (нині село Малопольського воєводства (?)). Його тяжба у справі одруження закінчилася вироком біскупа С.Мацейовського від 17 червня 1549 р., за яким цього першого в Короні Польській одруженого ксьондза засудили на довічне ув'язнення.

⁵⁸ В обороні ксьондза С.Оріховський написав «Промова за Валентина плебана у Крчонові» (1549 р.), а потім ще кілька листів до краківського біскупа С.Мацейовського (від 24 травня, 29 червня і 1 листопада 1549 р.). Роксолан сподівався, що симпатичний йому єпископ обмежиться усуненням ксьондза Валенти від виконання священницьких обов'язків. Іншими оборонцями цього бунтівного клірика стали Миколай Олесницький із Пінчова (студентський товариш Роксолана), Миколай Рей та Реміріан Холмський (Хелмський) (див.: *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej*. – Wrocław, 2003. – S.38; *Dzieduszycki M. Piotr Skarga i jego wiek*. – Kraków, 1850. – S.51).

⁵⁹ У 1550 р. давній друг С.Оріховського – Я.Пшилуський (на той час пробощ у Мостиськах Перемиського староства, нині однойменне село у Львівській обл.) одружився з Барбарою Дембінською. На захист цього шлюбу також виступав М.Рей.

⁶⁰ Обставини справи Роксолан описав у листі до Я.Пшилуського від 16 грудня 1550 р. Цікаво, що М.Кровицький фактично обдурив священника, який його повинчав, не згадавши, що належить до духовництва.

⁶¹ До конфлікту Роксолан готувався ретельно – 4 лютого 1550 р. він віддав у заставу свою матеність Журавиці за 300 злотих швагрові А.Семушовському (про те, що 21 березня 1550 р. йому ж відступлено в оренду прибутки Сяноцької парафії, уже йшлося; див.: *Penkala F. Stanisław Orzechowski w latach 1550–1552*. – S.22). Обтяження маєтностей боргами завадило б їх конфіскації. Натомість на сеймику у Вишні С.Оріховський, крім прихильної шляхти, мав на свою користь і голос місцевого священника – М.Кровицького.

заяву із захватом. Усі чекали на реакцію присутнього на сеймику єпископа Я.Дзядуського. Як офіційний представник церкви той перепитав Роксолана, чи справді він вирішив узяти шлюб. І після ствердної відповіді біскуп заявив, що відтоді, як це станеться, не терпітиме С.Оріховського у власній дієцезії. У присутніх такі слова викликали бурю протестів (мовляв, терпів перелюбника, а у законному шлюбі терпіти не збирається). Єпископові не дали скінчити промову, закидаючи йому лицемірство, а на спробу Я.Дзядуського розрядити атмосферу жартом присутні відповіли зневажливим мовчанням. Смертельно ображений на С.Оріховського ієрарх залишив зібрання й виїхав із Вишні. Так розпочиналася справа, яка збурить усю Корону Польську й накладе відбиток на подальше життя Роксолана.

Я.Дзядуський діяв рішуче. По всій дієцезії було розіслано оголошення про «еретичну» діяльність С.Оріховського, у котрому попереджалося: якщо перемишльський канонік не облишить думку про одруження, то зазнає покарання – його шлюб не визнаватиметься офіційною владою, а сам він буде вигнаний за межі дієцезії з позбавленням усіх майнових і станових прав. Проте шляхетський сеймик став на бік Роксолана, позаяк дії єпископа порушували одне з найважливіших прав шляхетства – пряму підсудність лише королю. Було ухвалене рішення винести справу С.Оріховського на розгляд коронного сейму, а земським послам дано доручення не допустити засудження шляхтича через шлюб. Сам перемишльський канонік прийняв виклик. Він відіслав назад судовий позов єпископа з припискою, що боронитиметься скільки стане йому сили⁶².

Перебіг подій на коронному сеймі у Пйотркові (15 травня – 26 липня 1550 р.) докладно описано самим С.Оріховським в «Анналах». Коротко згадаємо про основне. Земські послы, серед яких були й родичі Роксолана, наполягли на розгляді його справи у присутності короля. С.Оріховському було надане слово та, коли він почав говорити про целібат, це викликало бурю в рядах єпископів. Вони схопилися з місць, здійняли галас і зажадали від короля, аби він не слухав промовця. Через П.Кміту монарх оголосив свою волю, аби С.Оріховський викладав справу, не зачіпаючи єпископів. Роксолан знітився й деякий час не міг відновити промову та, заохочуваний своїми прихильниками і загальним войовничим настроєм присутньої шляхти, спромігся закінчити виклад своєї справи, прохаючи короля скасувати судові переслідування щодо нього. За пропозицією сенату монарх відстрочив ухвалення остаточного рішення.

Утім єпископська сторона відчула, що справа набуває небажаного гострополітичного характеру, здатна похитнути становище католицької церкви у країні взагалі. Відтак було здійснено спробу домовитися полюбовно. С.Оріховського з шістьма приятелями запросили на переговори. Однак радикальна партія не бажала миру. У товариші перемишльському каноніку було обрано вождів реформаторів: усесильного литовського магната й родича короля Миколая Радзивілла, воевод калішського Мартіна Зборовського, ленчицького Миколая

⁶² *Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – S.20.*

Брудзевського, брестського Рафала Лещинського та найбільшого прихильника Роксолана – Анджея Ґурку з двома синами. Разом із ними пішов загрозово великий почет.

Єпископи були вражені цією демонстрацією сили та не спромоглися їй бодай щось протиставити. Справу було передано на розсуд Я.Тарновського. У залагодженні її також активно брали участь П.Кміта і С.Мацейовський. Було ухвалено компромісне рішення: С.Оріховський не одружиться, доки не матиме офіційного дозволу Папи Римського. Крім цього, єпископи вмовили П.Кміту не віддавати панну зі свого двору заміж за каноніка-вільнодумця.

Невдовзі П.Кміта видав С.Страшовну заміж, а єпископ С.Мацейовський укинув за ґрати В.Кшчоновського – відтак С.Оріховський мав право вважати пйотрківську домовленість зірваною. Він також почав діяти. А.Ґурка та Зборовські взялися підшукати Роксоланові нову наречену. Нею стала 16-літня панна Маґдалена, єдина дочка шляхтича Краківського воєводства Яна Холмського (Хелмського).

Повернувшись із Кракова, С.Оріховський за присутності своїх численних родичів і знайомих у Перемишлі зрікся всіх священницьких прав і відіслав єпископові знаки свого сану⁶³. Невдовзі, у 1551 р., на свято Масниці, як писав сам Роксолан – у «найщасливіший день свого життя» (9 або 19 лютого) він узяв шлюб зі згаданою Маґдаленою Холмською в Лєсціне під Єнджейовим в Ремігіана Холмського, стрія нареченої, записавши дружині опрау на двох діничних сільцях: Баранчицях (під Самбором) і Журавицях (під Пшеворськом)⁶⁴. Весілля відбулося у протестантському храмі-зборі, справлялося гучно й мало широкий громадський резонанс. С.Оріховський згадував, що йому навіть не вистачало часу, аби відповідати на всі вітальні листи⁶⁵.

Єпископ Я.Дзядуський, який, здається, сподівався на дієвість сеймового компромісу, попервах розгубився. Утім, оговтавшись, викликав С.Оріховського на єпископський суд із трьома товаришами. Процес мав відбуватися не у збуреному діями бунтівного каноніка Перемишлі, а в Бжозові – укріпленій резиденції біскупа. Та оскаржений, розуміючи, чим загрожує йому подібна келейність суду, прибув у супроводі 300 вершників із кращих місцевих родів (за деякими даними їх було навіть 5000)⁶⁶. Єпископ відмовився вести процес у таких умовах. С.Оріховського було засуджено заочно, шлюб визнано недійсним, самого його оголошено єретиком і приречено на вигнання з позбавленням усіх майнових та станових прав. Проте заочне винесення вироку порушувало прийняту в Польщі процедуру. Цим негайно скористався Роксолан.

⁶³ Акт від 18 жовтня 1550 р. про зречення від Перемишльської канонії та перебенди-бенефіції, а також від Сяноцької парафії.

⁶⁴ Фактично, разом із рукою й серцем Роксолан передавав дружині уся свою родову спадщину. Це був досить сміливий крок із боку чоловіка. М.Холмська виявилася гідною обраницею. Подружнє життя Оріховських ніколи не було захмарене доволі частими в тодішньому шляхетському середовищі майновими чи будь-якими іншими суперечками.

⁶⁵ *Kubala L.* Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. – S.28.

⁶⁶ *Ibid.*

Засуджений розвинув справді подиву гідну активність⁶⁷. Відразу після винесення вироку він склав протестацію, уписавши її 6 березня 1551 р. до гродської книги міста Сянока, де урядував один із його покровителів – П.Зборовський (із ним Роксолан студював у Падуї ще в 1535 р.)⁶⁸. У квітні С.Оріховський прибив на дверях церкви у Пшеворську оголошення про взяття шлюбу та мотиви цього кроку. У рідному Перемишлі, у кафедральному соборі за великого скупчення народу він зірвав виголошення єпископського вироку щодо себе й виступив із палкою промовою проти всевладдя кліру. Доводи своєї невинуватості Роксолан передав на розгляд Краківської академії, а в Рим написав знамениту «Супліку до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу» (видано в Базелі 1551 р.)⁶⁹. Можливо, саме тоді було створено й інший полемічний, спрямований проти папства, твір перемишльського каноніка – «Антивавилон»⁷⁰. Окрім цього С.Оріховський, який через шлюб породичався мало не з усією Західною Малополющею, здійснив разом із дружиною об'їзд нових родичів і знайомих. Повсюдно їх приймали як законне подружжя, навперейми обіцяючи підтримку⁷¹.

Однак королівська влада підтримала позицію офіційної церкви. Слід зазначити, що С.Оріховський, як автор дошкульних листів, спрямованих проти непопулярного серед польської шляхти шлюбу короля Сигізмунда Августу з литовкою Барбарою Радзивілл, та прихильник шляхетського контролю за діями монарха навряд чи міг сподіватись на доброзичливе ставлення двору. Натомість офіційна церква, яка щойно погодилася на одруження короля з його обраницею, варту була королівської вдячності.

⁶⁷ Про справу С.Оріховського з Я.Дзядушким стало відомо й званому австрійському дипломатові Сигізмундові Герберштайну (див. його лист від 9 травня 1551 р.: *Dyaryusz sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.* – Kraków, 1872. – S.93).

⁶⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.16 (1549–1554). – Ч.1–2. – Арк.362–363. Скаржитися саме у Сянок С.Оріховський їхав уже не вперше (див., напр., його протестацію проти дій єпископа Я.Дзядуського від квітня 1550 р.: Там само. – Арк.201).

⁶⁹ «Ad Iulium Tertium Pontificem Maximum supplicatio de approbando matrimonio a se inito». На 21 лютого 1551 р. у краківській капітулі вже було відомо про написання цього листа (див.: *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego [...] korespondencja z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551...* – S.302). Отже, написаний він відразу після весілля. Лист видано разом із «У справі закону про целібат» і «Турчиками». Картина «шляхтич польський/руський проти Папи Римського» справляла враження на читачів (відтак рецепцію цього тексту зустрічаємо не раз і по смерті Роксолана). Звертає на себе увагу також теза автора про те, що папство принесло у православну Русь «некорисні спотворення» християнства (православ'я подається фактично як первісне, природне і чисте, християнство). Суворий сарматський дух, який Роксолан протиставляв хиткому політично-крутійському Римові, також має явно «русинський» ґрунт (а la північне варварське королівство з жорсткими лицарсько-республіканськими чеснотами).

⁷⁰ Текст «Антивавилону» не зберігся та знаний лише зі згадок у листах С.Оріховського, через що є сумнів, був він написаний, а чи лише планований. К.Кеглер має припущення про тотожність «Антивавилону» і твору «Судовий процес Оріховського» (рукопис Бібліотеки Ягеллонського університету №1888, який містить документи 1551 р. про справу С.Оріховського; див.: *Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego.* – Kraków, 2004. – S.266–267).

⁷¹ У зв'язку з цим слід тлумачити дарування С.Оріховському села Воніковичі (Ваньковичі Самбірського р-ну?) при Великих Баранчицях у землі Перемишльській відомим протестантським дячем Станіславом Стадницьким зі Зміррода, оформлене королівським привілеєм від 17 січня 1555 р. (див.: *Materyały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich.* – T.2. – Warszawa, 1904. – S.6).

Король призначив простежити за виконанням єпископського вироку П.Кміту. Останній мав також особисті мотиви активно виконати таке доручення, адже гостре перо С.Оріховського не оминуло й цього не завжди справедливого пана⁷². Проте П.Кміта, як один із провідників шляхетства Руського воеводства, не міг не зважати на загальні настрої. А шляхта вирішила боронити свого улюбленця, ухваливши навіть перевозити Роксолана під охороною озброєного табору. Тож П.Кміта виявляв обережність, чекаючи скликання чергового коронного сейму, який відкрився у Пйотркові 2 лютого й тривав до 11 квітня 1552 р. Сам сейм і перебіг подій навколо власної справи С.Оріховський також докладно описав в «Анналах»⁷³. Ця автобіографічна хроніка, а також дослідження Л.Кубалі й послужать основними джерелами при розгляді мабуть-таки дійсно доленосного для Роксолана епізоду.

Напруга між світським і духовним станами далася взнаки вже від початку сейму. Ворожість шляхти до партії єпископів була засвідчена низкою демонстративних дій. Я.Тарновський дуже холодно прийняв Я.Дзядуського, який зайшов його привітати – великий коронний гетьман відвернувся, не подавши руки. На церковній службі за присутності короля деякі шляхтичі відмовлялися приймати святі дари з рук священників, а Р.Лещинський слухав службу, не знімаючи капелюха.

Думки учасників сейму щодо справи С.Оріховського та судівництва церкви розподілилися таким чином. По-перше, найбільш радикальну позицію обстоювала посольська ізба, де серед земських послів було чимало прихильників нововірства, котрі взагалі наполягали на скасуванні церковного суду. Вождем тут був Р.Лещинський, обраний маршалком ізби. Другу позицію представляв сенат, серед членів якого переважала думка про «направу» – виправлення й жорстке дотримання наявних законів щодо розподілу прерогатив світського та духовного судів і збереження імунітетних прав шляхти відносно вироків, винесених останніми. Речником її був Я.Тарновський, котрий заявив, що тут ідеться не про «побожність», а про «вольність». Третю партію становили самі єпископи разом із П.Кмітою. Вони нічого не вимагали, уважаючи справу С.Оріховського вже вирішеною, що потребує лише виконання вироку. Обговорювати ж права духовних із мирянами вони взагалі не бажали. Таким чином, ця група вдалася до тактики мовчазного ігнорування всіх закидів, котрі лунали на їхню адресу, сподіваючись, що сейм скінчиться і всі вгамуються. Крім цього, було вжито заходів для недопущення у Пйотркув головного призвідника всіх збурень – С.Оріховського (засідки чатували на нього на всіх шляхах).

Вирішальне значення у цих суперечках мала позиція короля, але він зволював із рішенням. Відтак тактика єпископів не принесла бажаних результатів. Шляхта і світські сенатори були єдиними в думці про неправомірність засудження С.Оріховського. Мовчання єпископів лише робило неприхильних

⁷² Див. цікавий розбір листа С.Оріховського Я.Пшилуському від 1547 р. (Orichoviana: Opera inedita... – P.99–112) польським класиком досліджень клієнтели А.Мончаком: *Mączak A. Klientela: Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* – Warszawa, 2000. – S.267–274). С.Оріховського історик наводить як приклад «розчарованого патронатом П.Кміти клієнта», доводячи, що згаданий лист писався як праця, котру планують видати.

⁷³ *Orzechowski S. Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go.* – Warszawa, 1805. – S.129–153.

до них ораторів чимдалі розкутішими й агресивнішими. П.Кміта та родовиті ієрархи почувалися недобре, виступаючи проти своєї шляхетської «братії», і всю провину за гостроту цього конфлікту покладали на Я.Дзядуського. Тому, коли С.Оріховський, уникнувши засідки, усе ж прибув на сейм і виявив бажання порозумітися з єпископською партією, він був прийнятий прихильно. Перемогла думка пожертвувати Я.Дзядуським, який, мовляв, виявив у справі Роксолана некомпетентність. С.Оріховського викликали на засідання синоду, де він оголосив своє визнання віри⁷⁴, отримав розгрішення на один рік із тим, щоб остаточне рішення ухвалив папський суд у Римі. Роксолан навіть був поновлений у духовному сані й допущений до таємних нарад зі справ оборони прав духовництва. Досить імовірно, що залагодження справи з С.Оріховським дало єпископській партії на сеймі насагу йти до кінця у відстоюванні прав духовних. Урешті-решт по двох місяцях суперечок і король вирішив підтримати церкву, урахувавши також позицію сенату. Це й вирішило справу. Радикально налаштованій шляхті вдалося лише досягти річної відстрочки щодо поновлення в повному обсязі судівництва духовних⁷⁵.

Таким чином, С.Оріховський, проявивши неабиякий талант політичного агітатора та релігійного полеміста, справою довівши відданість власним принципам, здавалося, досяг офіційного визнання своєї позиції й міг, нарешті, зажити у злагоді з собою та світом. Утім духовний і політичний ландшафт навколо Роксолана змінювався на очах, протиборство ортодоксальної церкви й нововірців у Речі Посполитій набувало чимдалі гостріших форм, а відтак гуманіст опинився між двома вогнями, і через це не було йому спокою до самої смерті⁷⁶.

⁷⁴ Синод католицької церкви у Пйотркові, скликаний 8 червня 1551 р., прийняв текст символу віри авторства С.Гозія. На ньому й мали присягати священники. Текст символу віри (не цілком тотожний Гозієвому), на якому присягнув С.Оріховський, виходив друком у 1561–1562 рр.

⁷⁵ Біскупам заборонялося оголошувати шляхтичам інфамію (позбавлення честі) та вимагати від світської влади виконання такого вироку. Це положення постійно підтверджували наступні сейми, а 1562–1563 рр. воно було узаконене (див.: *Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski: 1520–1562.* – S.310). Л.Гурницький писав про сейм 1552 р., що на ньому «нічого не постановили», крім традиційної ухвали про податки (див.: *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej.* – S.53).

⁷⁶ Про подальші події (1553–1566 рр.), пов'язані з відстоюванням С.Оріховським свого права на шлюб, див.: *Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять* (підрозділ 2.4).

This article is devoted resonant episode in the life S.Orikhovs'kyi-Roksolan (Orzechowski-Roxolan) – the case of the marriage of a Catholic priest in 1551. The reconstructed events for 1541–1552. Fascinated by the ideas of the Reformation S.Orikhovs'kyi then comes into conflict with the Catholic Church. And, thanks to the talents polemicist and support of influential fans, Roksolan managed to get from the official authorities acceptance (at least temporarily) the legality of his actions.

Keywords: *Orikhovs'kyi-Roksolan (Orzechowski-Roxolan), the Reformation, the Polish kingdom, ruthenian (ukrainian) gentry, ukrainian intellectual tradition.*

О.М.Дзюба*

ОБРАЗ «ІНШОГО» В УКРАЇНСЬКІЙ МЕМУАРНІЙ ПРОЗІ XVIII ст.

На основі аналізу щоденників М.Ханенка та Я.Марковича досліджується уявлення й інформація авторів про населення Північного Кавказу та Каспійського узбережжя, життя якого вони спостерігали під час завойовницьких походів російської армії 1722, 1725–1727 рр. У щоденниках містяться також розповіді очевидців про інші народи й держави.

Ключові слова: щоденник, Ханенко, Маркович, горяни, Російська імперія.

На сучасному етапі розвивається нова гуманітарна дисципліна – імагологія, предметом уваги якої є вивчення образів «інших» націй, країн, культур¹. Її джерелами стали мова, культура, різні види мистецтва, етнопсихологія, етнографія, історія та ін. В основі такого дослідження лежить концепт «свої» – «чужі»², коли у процесі аналізу пізнається інший народ і водночас формується також образ власного народу, його світогляд, ментальність, що протиставляється «іншому». За умови поширення таких знань це стає надбанням колективної самосвідомості. Із великих і різноманітних джерел, які так чи інакше дають картину «іншого» народу, важливі щоденники, подорожні нотатки, листи, загалом нарративна література. Певний інтерес у цьому розумінні становить українська мемуарна література XVIII ст., зокрема щоденники М.Ханенка³ та Я.Марковича⁴, де так чи інакше представлено інші, «чужі» народи, життя яких автори спостерігали, або ж записували зі слів очевидців, перебуваючи разом із козацьким військом у завойовницьких походах російської армії на узбережжя Каспійського моря та Північний Кавказ. Окреме місце займає щоденник П.Орлика⁵, який писався в еміграції й дослідження його у такому зрізі – окрема тема. Водночас названі праці завдяки насиченості явищами побуту, звичаїв, відображення психології авторів, ментальності можуть становити великий інтерес для дослідників, які вивчають український народ як «чужий» відносно свого.

Серед освічених представників Гетьманщини, принаймні виходячи з кількості пам'яток мемуарного письменства, які дійшли до наших часів, не

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

¹ Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М.А.Шолохова: Филологические науки. – 2011. – №4. – С.31.

² Там же. – С.32.

³ Дневник Николая Ханенка (1719–1723 и 1754 гг.) // Киевская старина. – 1896. – №7/8.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.1–2. – Москва, 1859.

⁵ Щоденник П.Орлика в 5-ти томах написано українською, латинською, польською та французькою мовами. Перша його частина опублікована польською, вийшло також факсимільне видання (див.: Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.322–345).

простежується стала традиція вести щоденники. І тут, можливо, свою роль відіграв той фактор, що старшина жила в постійному очікуванні репресій із боку російського уряду, зокрема після спроби гетьмана І.Мазепи вийти з-під влади царя Петра І. Маршрути подорожей представників козацької старшини першої половини XVIII ст., коли було написано згадані вище щоденники, обмежувалися Москвою, Петербургом, а також засланням у Сибір та віддалені губернії Російської імперії. За таких обставин ледве чи могло йти-ся про якісь нотатки. Частина козацької старшини навчалася за кордоном, але спогадів про своє перебування там, імовірно, не залишила, за винятком, наприклад, листів сина М.Ханенка – Василя, який тривалий час провів у місті Кіль, де студіював у тамтешньому університеті, а потім служив у лейб-драгунському полку. Із його листів можемо дізнатися про ціни на житло, їжу, послуги, опис подорожей, але відсутні будь-які згадки про звичаї, культуру (за винятком прийомів у принца Гольштайну Августа). Певні натяки чи згадки про ті чи інші явища повсякденної культури присутні в донесеннях у Синод українського духовництва, яке служило при церквах російських місій у країнах Європи. Та все ж у щоденниках М.Ханенка й Я.Марковича має місце образ «іншого», «чужого» народу. Ці автори залишили не лише описи воєнних операцій російської армії, а й згадки про особливості побуту, віри, суспільного устрою горян Північного Кавказу та Каспійського узбережжя. Не пройшли повз такі явища, як боротьба з наступом Російської імперії, описали процедуру прийняття підданства місцевими володарями. При цьому вони не давали ніяких власних оцінок, але в деяких моментах відчувається симпатія та проявляється розуміння того, що несе російське панування. Спостережливість і зацікавленість освічених людей (автори здобули освіту в Києво-Могилянській академії, а М.Ханенко до того ж ще студіював у Львівській єзуїтській академії) проявилися й у тому, що вони внесли до своїх творів багато цікавої інформації про інші народи та держави, записуючи її після розмов з очевидцями. Місцеве населення у щоденниках переважно виступає під одним узагальнюючим етнонімом – «татари». Коли ж йдеться про воєнні операції російської армії, то тут щодо горян вживається прийнятий російською стороною термін «неприятелі», що може свідчити про усвідомлення себе складовою частиною імперської армії.

М.Ханенко та Я.Маркович, без сумніву, мали уявлення про польську мемуарну літературу. Жанр так званого діаріуша був розвинутим у бароковому письменстві цієї країни⁶. Не випадково серед книг М.Ханенка згадано такий популярний твір, як опис подорожі до святих місць М.Радзивілла («Peregrynacja або pielgrzymowanie do Ziemi Świętej»); у переробці А.Варгоцького побачив світ у Кракові 1607 р., згодом неодноразово перевидавався). Щоденникові записи передбачають опис певних подій і явищ приватного та громадського життя одного дня, учасником чи очевидцем яких був автор, при цьому не завжди коментуючи їх. Але вже сама фіксація подій у хронологічному порядку надає щоденникам

⁶ Соболь В. Щоденники Дмитра Туптала та Йосафа Горленка у контексті європейської традиції // Україна XVII ст.: Суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К., 2005. – С.521.

характер історичної оповіді. Тим більше, що «в українському письменстві діаріуш генетично близький до історіографії, з якою паралельно постав і задіагностував органічну доміанту (якщо порівнювати зі старопольськими щоденниками) суспільно значущого наповнення над приватним, частковим»⁷. Деякі настанови щодо ведення щоденників М.Ханенко та Я.Маркович могли одержати з курсу риторики. Так, Феофан Прокопович, учнями якого вони були, у своєму курсі риторики розрізняв розповіді історичні та риторичні, коли викладається одна й та сама подія: «Історик розповідає інакше, ніж оратор. Історик, завданням якого є передати пам'яті нащадків завершеною подію, менше займається розповіддю. Він повинен зберегти тільки те, що стосується пізнання справи. Отже, йому досить розповісти ясно, правдоподібно і коротко»⁸. Далі давав шість настанов, як слід будувати розповідь. Серед них – викладати «загальноновживаними та властивими словами, дотримуватися часового порядку так, щоб те, що відбувалося раніше, також викладалося раніше, нічого не викладати уривчато»⁹. Здається, цими настановами користувалися М.Ханенко й, особливо, Я.Маркович, коли у своїх щоденниках описували походи російського війська, у складі якого перебували також козацькі частини, на узбережжя Каспійського моря та Північний Кавказ. Не випадково Я.Маркович записав у своєму щоденнику, що «началь до брата п. Семена писать *историю нашего походу*» (курсив мій – О.Д.)¹⁰.

У першій чверті XVIII ст. Росія вела війни, намагаючись здобути вихід до Балтійського, Каспійського, Чорного морів. Упродовж 1722–1723 рр. відбувся Перський похід – на західне узбережжя Каспію та приморські землі Дагестану, в якому було задіяно 100-тисячну армію на чолі з Петром І. Ці землі, через які пролягав торговий шлях на Азію та Закавказзя, перебували у володінні Ірану, за них боролися Росія й Туреччина. Російські війська в Дагестані розбили армію утамишського князя Султана Магмуда, захопили Дербент, заклали форпост Св. Хреста. У 1723 р. між Іраном і Росією було підписано договір, за яким до останньої відійшли західне узбережжя Каспію з містами Баку й Дербент, а також Північно-Східний Кавказ¹¹. На території Дагестану в той час існувало кілька феодальних володінь, у тому числі найбільші Тарковське шамхальство та Кайтазьке уцмійство, які визнавали протекцію Ірану. У результаті російських завоювань частина володарів, серед них тарковський шамхал Адиль Гірей, кайтазький Агмед-хан, аксаївський Султан-Магмуд, наїб Дербенту й деякі кабардинські князі змушені були прийняти підданство імперії¹². Взамін Петербургі «утвердив Адиль Гірея у званні шамхала Дагестану з підпорядкуванням йому всіх місцевих володарів»¹³. Під час цих подій Росія активно використовувала українських козаків. Так, у Дербентському поході 1722 р. брало

⁷ Соболь В. Щоденники Дмитра Туптала та Йосафа Горленка у контексті... – С.522.

⁸ Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1979. – С.206.

⁹ Там само.

¹⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.I. – Москва, 1859. – С.77.

¹¹ Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. – Москва, 1991 [Електронний ресурс]: kumukia.ru/books/0002/index.html

¹² Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в.: Сб. док. – Москва, 1988 [Електронний ресурс]: http://www.a-u-l.narod.ru/Russko-Dagestanskie_otnosheniya_v_18-m_nachale_19-go_veka.html

¹³ Сотавов Н. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

участь 10 тис. козацького війська під командуванням наказного гетьмана, полковника миргородського Д.Апостола, прилуцького Г.Галагана й київського А.Танського. У Сулацькому 1723 р. поході також було задіяно 10 тис. козаків під орудою А.Марковича – батька Якова¹⁴.

М.Ханенко, військовий канцелярист часів гетьманування І.Скоропадського, упродовж 1719–1722 рр. вів щоденник, в якому описано події, пов'язані з Гетьманщиною, поїздка І.Скоропадського 1722 р. до Москви, зустріч із Петром І, призначення російських суддів для подачі апеляцій, утворення Малоросійської колегії на чолі з С.Вельяминовим, яка після смерті гетьмана 3 липня 1722 р. правила Гетьманщиною. Тут небагато записів приватного характеру, зокрема є про одруження, імовірно приятелів, військових канцеляристів. Такий стиль викладу став характерним для наступних діаріюшів канцеляристів¹⁵. Свій щоденник М.Ханенко завершив «съ окончаніємъ жизни покойного гетмана»¹⁶. Друга частина його твору охоплювала період 1723–1753 рр.¹⁷ Та збереглися записи за серпень – жовтень 1722 р., коли після смерті І.Скоропадського М.Ханенко разом із С.Тарновським, за дорученням наказного гетьмана П.Полуботка¹⁸, у липні вирушили до ставки Петра І під Дербент із проханням від генеральної старшини та всього козацтва дати дозвіл на обрання нового регіментаря. І тут він почав вести записки, які назвав «Continuatio diarii privati» («Продовження приватного щоденника»). У цьому творі виділяється частина «Descriptio situs marum a Scythas montanos» («Опис морських берегів і Татарських гір»), присвячена опису території, котру проїздили мандрівники, та місцевого населення.

Розпочинається щоденник з опису перебування в поселенні Тарки, де мав свій двір тарковський шамхал Адиль Гірей, якого М.Ханенко називає «князик тамошний Алжи Дерей Шафналі». Населення (а йдеться про місцевих кумиків) автор іменує «татарським народом». Тарки знаходиться в Дагестані, на перехресті торгових шляхів з Ірану на Північний Кавказ і в Поволжя, що було одним із напрямків завоювання Росією Північного Кавказу. Тут М.Ханенко спостерігає й записує звичаї, побут, природу, заняття «татарського народу». Шамхал, який уже прийняв російське підданство, забезпечив їх продовольством, надіслав «своего татарского хлѣба на кшталтъ коржовъ, сира и яблोकъ»¹⁹, надав фураж, ночівлю, виставив караул. Порекомендував мандрівникам добиратися до Дербента водою, але сильний вітер із гір розбив судно й М.Ханенко повернувся до шамхала, який запропонував доставити листи своїм слугою, а самим переправитися через річку Сулак та продовжити подорож.

М.Ханенко детально описує житла, які всі муровані (тільки замість вапна – глина), не мають дахів, навіть на мечетях. Замість даху, нотує він,

¹⁴ Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Вип.І. – К., 1928. – С.227.

¹⁵ Див.: Шевчук В. Про «Журнал» чи Діариуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.10.

¹⁶ Диариуш или журнал, тоест повседневная записка. – Москва, 1858. – С.74.

¹⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1723–1753). – К., 1884.

¹⁸ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С.137.

¹⁹ Дневник Николая Ханенка... // Киевская старина. – 1896. – №7/8. – С.174.

кладуть довгі, не товсті деревини, а поверх – очерет і лише тоді присипають землю. Автор зазначає, що стоять «хати такъ густо, же зъ ѣдною на другую можна переступити»²⁰. Мешкає у цьому містечку придатних до бою близько 5 тис. людей, а також малі та старі. Житло шамхала вирізняється серед решти, адже побудоване з тесаного каменя, вище за інші, знаходиться під горою, з якої тече вода – спочатку на шамхалове подвір'я, а далі каналами розходиться по містечку. М.Ханенко прикинув, що на каналах стоїть до 40 млинів, «барзо лотво мелючихъ». Судячи зі щоденника, автор перебував тут лише два дні, але опис помешкань залишив детальний. Зокрема зазначив, що заскле-них шибок зовсім немає, але в когось вікна «кратками поділені», а в інших – лише віконниці. Вулиці вузькі, тільки одна гарба й проїде. Ринку немає, крам продають по дворах. Натомість овочі, яблука, горіхи возять вулицями, або ж покупців закликають діти. Одяг описує не без зацікавлення, зазначаючи, що «татари» живуть і ходять чисто, «по черкеску, вь сервѣткахъ моднихъ и кажанахъ, а жони ихъ шпетни убіорѣ тако, ходять вь безіовихъ сорочкахъ да в штанахъ без поясовъ»²¹. Описуючи їжу, зауважує, що місцеві мешканці не знають квасного хліба, не вміють його пекти, а їдять прісний. Уживають також м'ясо й рибу, «да не знать, якъ готують». На низинах сіють пшеницю, ячмінь, просо, «на ниви водъ вдоль з горъ каналами пускають», оскільки в тих краях дощів, як зазначає М.Ханенко, мало й дуже спекотно. Мають достатньо солі з озер понад морем, багато фруктів, особливо винограду, яблук, кавунів, горіхів, а також «бидла рогатого, овецъ и верблюдов, барзѣ з однимъ горбом наидуются». У помешканнях лавок і столів немає, але долівки встелені «коверцами и подушокъ з вовни до сидѣнѣя наслано». Житла без печей, освітлюють жиром із тюленів, морських собак. Пише, що в мечетях моляться тричі, удень і вночі, голять голови та бороди. Антропологічний тип викликав в автора приємне враження, зазначив, що люди тут красиві: «Барзо суть хорошіи вь мужеском полу, хотя и вь женскомъ (опрочъ строю) многіе найдуются негрубіе»²². Усе ж, як бачимо, одяг місцевих жінок не імпував М.Ханенку.

Автор описував побут місцевої людності без негативних оцінок, порівнюючи в деяких моментах із власними традиціями. Жителі, за М.Ханенком, не знають ані пива, ані меду, ані квасу, п'ють лише «чихир» – молоде вино, і «наветь борщу дѣлатъ не умѣють»²³. Як бачимо, відсутність в іншого народу такої страви, як борщ, викликає у вихідця з України щирий подив. Описує поховальний звичай – установлення на могилах кам'яних стел, і щось «на томъ каменѣ по татарску пишуть». Для нових реалій М.Ханенко намагається знайти відповідники серед узвичаєних понять. Так, слугу шамхала, який по-місцевому називався «кортан», він асоціює з козацьким осавулом.

Автор відзначав пристрасть горян до зброї, описуючи їхнє військове спорядження. Як правило, мають «янчарки, все зъ сребрними пасками держать, роги едни, а другіе ладовницѣ роговіи зъ ладунками такими, що тилко порохъ

²⁰ Дневник Николая Ханенка... – С.176.

²¹ Там же. – С.177.

²² Там же.

²³ Там же.

зъ нихъ висипається, носять; прочіе въ панцерахъ зъ мисюрками и карвашами при сагайдакахъ»²⁴. Зауважував, що замість люльки тут курять кальян, описуючи, які вони бувають: срібні, кришталеві, дерев'яні, люсандрові, «при которихъ чубукъ сафянавый крученый зверху некое зеліи [...] тютюну, а в низу вода, и черезъ воду, якъ бардак, курять, тимъ трактаментомъ и гостей почтують»²⁵. Як пише М.Ханенко, гроші в них – монета перська була, а тепер – копійки, беруть тільки срібні. Дружин мають стільки, скільки забажають. Такі звичаї, зазначає автор, властиві всім горянам – як тим, що піддалися під владу російського царя, так і тим, котрі живуть самі по собі. Приділяє увагу й ландшафтові, зазначаючи, що одні гори дуже високі, узимку та влітку там лежить сніг, інші – нижчі, а «найнижшая версть зъ три висотою будеть». Перелічує тих правителів, котрі перейшли на бік Росії: «Алдідерей Тарковскій шафналь, другіе салтаному жъ; третій Асламбекъ кабардинскіе князени, да наипъ дербенскій, котораго императоръ и портретом своимъ подарилъ»²⁶.

Як бачимо, М.Ханенко описує звичаї та віру населення без антипатії, а навіть із деякою приязню. По дорозі в Дербент здалека, як він пише, бачив «усмевскіе и тавлинскіе гори, гдѣ и деревнѣ видать было, одѣ войск государевихъ попаленные»²⁷. Але небайдуже записує про страту горян, які виступили проти російського війська: двадцятьох було повішено, інших колесовано, а одного абиза²⁸ забито на палю, помстившись за те, що вони посланих від царя козаків із листами замордували.

Прибувши із супроводом у ставку російського монарха, М.Ханенко вручив Петрові I прохання від генеральної старшини та полковників обрати гетьмана, на що той, як записав автор 8 вересня 1722 р., «изволилъ сіе формальніе слова сказати: вѣдаю я, что гетманъ умеръ»²⁹, і далі продовжив розмову з дербентським наїбом. Цікаве уточнення М.Ханенка – «формальні слова», тобто жодної конкретної відповіді чи обіцянки.

У щоденнику є опис Дербента, який обнесено мурами, є цитадель із кількома десятками гармат. Управління, яке здійснюють російські воєначальники, автор називає «президіумъ великоросійское». Охороняють місто два батальйони солдатів, є й платні місцеві вояки, подібні до турецьких яничарів, котрі, зазначає М.Ханенко, «такіе жъ бубонки, талерки, якимъ брязгляют, и игры мѣють, якъ турки»³⁰. Місто багате на яблука, виноград, горіхи, населення вживає багато рису. Автор пише про свої зустрічі з миргородським полковником Д.Апостолом, що Петро I у того «горѣлку ганичковуую кушалъ, которая его величеству пришла до уподобаня»³¹. Тут же в поході старшина зі свого боку подала прохання про обрання гетьмана. Російський імператор, як записав М.Ханенко, прочитав і віддав назад, сказавши при цьому, що є вже подібний

²⁴ Там же. – С.177–178.

²⁵ Там же. – С.178.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – С.180.

²⁸ Абиз – мусульманський священник, мулла (див.: Полный церковно-славянский словарь [Електронний ресурс]: www.orthodic.org/cs/A).

²⁹ Дневник Николая Ханенка... – С.182.

³⁰ Там же. – С.183.

³¹ Там же. – С.184.

лист із Малої Росії, і про це буде указ. Зазначає, що бачив, як тече нафта, котру порівнював зі звичайним дьогтем. Згадує автор щоденника й про термальні води, в яких купалися солдати й козаки, «а ми тільки мили голови». Із району Дербента М.Ханенко разом з російською армією прибув до Астрахані.

Під час перебування у цьому прикаспійському місті 20 жовтня 1722 р. М.Ханенко записав у своєму щоденнику, що бачив дивну процесію, коли у кремлі перед царем і губернатором «одправовали свое набоженство косолбаси»³². Переповідає детально цей обряд: несли якогось хлопця у білій сорочці ніби на марах лежачого, усього стрілами поколотого, в якому ті стріли та ніж у серці стримів³³. За ним несли три хоругви з перських поясів, а один абиз над собою ніс щось на кшталт балдахіну, тільки зверху прибраного матеріями. За ним ішло 60 пар косолбасів, які стрибали й вигукували: «Асам, Асам!»³⁴. Одні несли свічки, інші били в тарілки. Прийшовши до губернаторського палацу довго співали й танцювали до поту, кричали щось на кшталт: «Акший, Бакший!»³⁵, потім, видобувши ножі, почали різати голови, а коли минали того, що лежав на марах, то кожен на нього трусив головою посіченою та кров'ю кропив. Від цього «порубання» багато зійшло крові, і учасники дійства не могли навіть дістатися додому. Побачене автор щоденника резюмував словами: «Таке их набожества, а рачей безбожія»³⁶. Восени М.Ханенко повернувся в Україну.

Значно ширший опис тих самих народів присутній і у щоденнику Я.Марковича, котрий особисто брав участь у Сулацько-Гілянському поході 1725 р., в якому Росія задіяла 2 тис. українських козаків під орудою М.Ограновича, С.Лизогуба й Кандиби³⁷. Після вдалої для російських військ експедиції 1722–1723 рр. на Каспій та Північний Кавказ між Росією, Туреччиною та Іраном розгорілися суперечності. Частина дагестанських правителів прийняла турецьку протекцію, що й стало приводом для нового походу російської армії, котрий розпочався навесні. Участь козаків і старшини у завойовницьких війнах Російської імперії була для них тяжкою повинністю. Відтак у цей похід, як писав В.Дубровський, «товариство збиралося поволі, неохоче, було чимало випадків фальсифікованої хвороби, дезертирів, навіть дехто висвятився в попи»³⁸. Деякі бунчукові та значкові товариші взагалі не з'явилися на місця збору, хтось відправив синів чи родичів. За ухиляння від походу російська влада зобов'язувала Малоросійську колегію, яка управляла Гетьманщиною,

³² Косолбаси (перекручене турецьке слово «кизилбаши», тобто «червоноголові») – мусульмани-шиїти, які мешкали головню у Східній Анатолії та Ірані. Мали звичай прикрашати тюрбан дванадцятьма червоними стрічками.

³³ Це була модель-імітація закатованого Гюсейна, сина четвертого халіфа сунітів і першого імама шиїтів Алі Ібн Абу Таліба (близько 600–661 рр.), закатованого й обезголовленого вояками халіфа Язида під час битви біля Кербели 9 жовтня 680 р. Тут ідеться про відзначення дня пам'яті його мученицької смерті, коли мусульмани-шиїти вдаються до самокатувань, демонструючи таким чином відданість вірі та готовність до самопожертви.

³⁴ «Асам, Асам» – перекручений вигук «Гюсейн, Гюсейн».

³⁵ «Акший, Бакший!» – перекручений вигук «Шаг Гюсейн! Ваг Гюсейн!» («Гюсейн – шаг! Гюсейн – лихо!»). Автор щиро вдячна кандидатів історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ О.Галенку за ґрунтовні консультації з приводу приміток 32–35.

³⁶ Дневник Николая Ханенка... – С.189.

³⁷ Дубровський В. Про Гілянський похід 1725 р. – С.227.

³⁸ Там само. – С.227–228.

накладати штрафи по 100 руб., брати під варту. Козаків на чергову війну проводжали як родина, так і всі знайомі, адже ніхто не знав, чи повернуться вони назад. 20 травня 1725 р. Я.Маркович записав у своєму щоденнику: «Выѣхалъ изъ Ромна по обѣдѣ въ походѣ Гилянскій, провожали меня: родители, жена моя и много родныхъ и знакомыхъ»³⁹. А коли поверталися живими, то влаштувалася велика гостина для всієї родини, приятелів, дворових слуг та навіть підданих. Так, для батька Якова – Андрія Марковича, котрий повернувся з Сулацького походу на початку 1725 р., у Ромнах «молебень благодарственный былъ съ пушечнымъ поздравленемъ», як записав у своєму щоденнику Яків⁴⁰. Він сестрі та своїм дочкам «вірши сочинилъ для привѣта родителя».

Козацькому війську було наказано йти до Царицина під команду полковника Д.Єропкина. Я.Маркович детально описує кожен день переходу, маршрут, яким рухалися козаки, указує населені пункти, відстань між ними, свої зустрічі з козацькими полковниками. Розповідає, як бунчукові товариші проводили час до з'єднання з російською армією: вони збиралися, пили чай, каву, медовуху, грали в карти, інколи танцювали, а козаки тим часом улаштовували кулачні бої між полками. У складі російських військ він опинився в тому ж селищі Тарки, що його описував і М.Ханенко. Тарковський шамхал Адиль Гірей, який прийняв російське підданство 1722 р., був незадоволений насильством росіян над його підданими, а також будівництвом фортеці Св. Хреста, і розпочав боротьбу проти Російської імперії⁴¹.

Я.Маркович, як учасник походу та очевидець багатьох подій, залишив його історію, виділивши у щоденнику главу «Краткое описание похода великороссійскаго, малороссійскаго и слободскаго войска, также донцовъ и калмыковъ въ горы, противъ Шафкала», яку почав писати 26 вересня, а закінчив 13 жовтня 1725 р., коли війська повернулися в укріплення Св. Хреста. У цьому описі мемуарист виступав як оповідач. Називаючи місцеве населення узагальненим етнонімом «татари», серед жителів Північного Кавказу він усе ж таки вирізняв дагестанців, кумиків, згадував про каракалпаків і чеченців. Дав цікаве трактування етнонімів, пишучи, що горяни від Кабарди до Дербента називаються «тагистанцы, поелику тагъ значить гора нисшая». Назва іншого народу – тавлинці, походить від слова «тавъ гора высшая»⁴².

Опис резиденції шамхала – селища Тарки – різниться від характеристик М.Ханенка, хоча минуло лише три роки після перебування тут останнього. Я.Маркович писав, що «строєніє избъ ихъ не худо и подобно иноземному: окна большія, потолоки высокіє, каминки в стѣнахъ подѣланы гладко и мастерно»⁴³. Указував також на техніку будівництва з каменю, обмазаного глиною впереміш із соломою, і потинькованого крейдю рівно та гладенько, а там, де двері й вікна, викладено деревиною. Можливо, це був опис жител правителя чи його наближених. У Тарках, як зазначав Я.Маркович, є 1000 дворів, у мурованому будинку жив шамхал, там само були й фонтани з чистою водою. Тарки

³⁹ Дневные записки... – Ч.1. – С.71.

⁴⁰ Там же. – С.58.

⁴¹ Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁴² Дневные записки... – С.181.

⁴³ Там же. – С.118.

та навколишні села було спалено. Самого правителя автор називає «ханом Шафкалом». Насправді, ішлося про згаданого вище шамхала Адиль Гірея.

В описі походу 1725 р. читаємо не тільки про пересування військ, їх чисельність, прізвища командирів, населені пункти, бої, захоплення в полон жителів, майна, угон їхніх отар, втрати серед місцевого населення та російської армії – тут зазначається й про те, що росіяни спалювали все на своєму шляху. Так, селище Ірпелі, що належало «князю ирпелскому», за словами Я.Марковича горіло цілу ніч. Наводить автор і цікаві статистичні дані: усього було спалено 20 населених пунктів, розорено 6110 дворів, узято великі трофеї⁴⁴. Про поселення він пише: «Мазанки, весьма чисто сдѣланныя», багато садів, а серед «пожитков множество мѣдной посуды, ковров и проч.»⁴⁵. Я.Маркович не виявляє особливих симпатій до місцевого населення, не розмежовує простих мешканців і воїнів шамхала, усіх називає «неприятелі» відповідно до термінології, прийнятій у російській армії. Водночас зазначає, що при наближенні росіян населення масово тікає в гори, але як тільки ті відступають, відразу ж повертається та відбудовує свої житла.

Місцевість, де відбувалися бойові дії, Я.Маркович описав досить детально. Гірські річки, ущелини, яри, ліси «черніє, темніє, наполненніє дикими звѣрами». Згадує відомі йому породи – дуб, вільха. Занотовує, що бачив «множество великихъ змѣй». Інколи вдається до порівнянь, проте йому явно не вистачає образів: «Гори будто облака». Зазначає, що сніг на вершинах гір від довгого лежання пожовтів. Перелічує населені пункти, серед них Тарки, Буйнак, Кизляр, Кум-Таркали, Казаниши та ін. Описує термальні сірчані джерела, в яких можна купатися, але він та інші у цю воду «только ноги по колѣна [...] ставили». Я.Маркович набрав трохи води у пляшку, вона охолола, але запаху свого, подібного до печених яєць, не втратила.

У щоденнику є й цікаві спостереження над поведінкою місцевих правителів і російського командування. Гірські князі, як їх називає Я.Маркович, відчайдушно боролися проти чужого війська, часто об'єднували свої зусилля. Так, на боці шамхала виступили піддані інших володарів («усмейцы, суркайцы, тавлинцы») ⁴⁶. Зверталися також по допомогу до турецького паші, кримського хана. Під час відступу вони йшли в гори, які Я.Маркович називає «лезгінськими». Проте деякі правителі допомагали російському війську, або ж уважали, що кожен має захищатися сам. У травні 1726 р. росіяни розпочали новий похід проти шамхала, відвівши тому три дні для надання заручників і складання присяги на вірність імператриці. Адиль Гірей прийняв ці умови. Я.Маркович разом з іншими бунчуковими товаришами (М.Скоропадським, Г.Гамалією, І.Миклашевським) став свідком церемонії підданства тарковського шамхала. У щоденнику він зазначив, як той зажадав, аби до нього приїхав генерал Шереметєв, гарантуючи, що «его здѣсь не умертвять»⁴⁷. У Кум-Таркали, де стояло російське військо, прибув натомість полковник Д.Єропкін. Сюди ж

⁴⁴ Дневные записки... – С.141–142.

⁴⁵ Там же. – С.125.

⁴⁶ Там же. – С.138.

⁴⁷ Там же. – С.163.

із двадцятьма своїми узденями⁴⁸, які тримали рушниці на колінах, з'явився Адиль Гірей. Із російським полковником дагестанський правитель привітався «манеромъ азіатскимъ», а зупинився в наметі Я.Марковича.

Автор переповідає історію Тарковського шамхальства, яку йому розповів перекладач Ібрагім. Пише, що предки Адиль Гірея залежали від Туреччини, володіли містом Шамх. Але були звідти вигнані й переселилися в безлюдні гори, далі за якими жили лише тавлинці. Десь триста років тому, коли в Персії правив шах Аббас, від якого всі перські володарі почали називатися шахами, а раніше звалися падишахами, іранці відвоювали в турків Дербент, Баку, інші міста та гори, і всіх місцевих правителів передали під владу шамхала⁴⁹.

Далі Я.Маркович пише, що сини шамхала вирушили в гори за іншими володарями з тим, щоб вони приїхали на складення присяги, але ті боялися й вимагали, щоб сам генерал Шереметев виїхав до них. Дехто присягав в гірській ущелині, звідки прибув шамхал, але сини його не приїхали, побоюючись за своє життя. Самого шамхала росіяни взяли під варту й відвезли у фортецю Св. Хреста, під тим «предлогом», як пише Я.Маркович, що до нього має приїхати з Астрахані генерал М.Матюшкин. Насправді це було ув'язнення. Указом Сенату восени 1726 р. титул шамхала було скасовано, Адиль Гірея заслано до міста Кола в Архангельській губернії, а верховна влада в Дагестані перейшла до російського командування⁵⁰.

Судячи зі щоденникових записів, 1726 р. чимало правителів Північного Кавказу присягли на вірність російській імператриці. Гірські князі, погоджуючись на підданство, за словами Я.Марковича, мали передати «аманатов»⁵¹ — як правило, власних дітей та онуків. Володарі прибували до російського генерала та присягали на вірність «по своєму обычаю, цѣлуя алкоранъ, возлагаая на оный руку и призывая имя Божіе»⁵². Дехто, боячись ув'язнення, не бажав їхати на присягу, наполягаючи, щоб генерали самі їхали до них. Однією з умов було також те, щоб і росіяни навзаєм присяглися не кривдити місцеве населення. Звісно ж, вони відмовилися — мовляв, не вповноважені давати будь-які присяги.

Присягу на вірність, як записав Я.Маркович, склав і «буднацький» (буйнацький) правитель. Буйнак входив до складу Тарковського шамхальства, ним володів син шамхалового брата. Дехто не бажав присягати, як, наприклад, кайтазький уцмій (у Я.Марковича «усмей») Агмед-хан⁵³. Він ще 1723 р. просився в підданство, під час походу 1725–1726 рр. висловлював бажання бути вірним Росії, але водночас відмовлявся їхати в табір російського війська, «приводя в примѣр задержку Шафкала». Уцмій заявив, що присягне перед

⁴⁸ Уздені — прошарок вільних людей у Дагестані, котрі жили сільськими громадами, або на правах підданства в певних правителів. У перекладі з тюркської означає — той, хто живе сам по собі (див.: [Електронний ресурс]: ru.wikipedia.org/wiki/Уздені).

⁴⁹ Дневные записки... — С.166.

⁵⁰ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁵¹ Аманат з арабської — заручник, гарантія виконання певних домовленостей політичного та економічного характеру (див.: [Електронний ресурс]: uk.wikipedia.org/wiki/Аманат).

⁵² Дневные записки... — С.168.

⁵³ Див.: Энциклопедический лексикон. — Санкт-Петербург, 1835–1841 [Електронний ресурс]: ru.wikisource.org/wiki/ЭЛ/Ахмед-хан_кайтацкий-усмей/

присланим до нього офіцером, але коли той наперед присягне йому, що «дѣла до него никому не будетъ и города тутъ русскіе не построятъ». Та це, як записав Я.Маркович, «все пустые рѣчи»⁵⁴. Можливо, автор тут мав на увазі царські обіцянки щодо дотримання прав і свобод Гетьманщини, які неодноразово порушувалися?

Уцмій, пише далі Я.Маркович, заявив, що заручників не вишле, оскільки вони не є гарантом його вірності Росії, і не стануть на перешкоді, якщо, скажімо, прийматиметься рішення порушити присягу. Коли ж він залишиться в підданстві, тоді й інші «народы дагестанскіе в подданствѣ ея величества будутъ»⁵⁵. Резиденцією уцмія Я.Маркович називає місто Башли, де солдати-утікачі побудували укріплення. Указує чисельність його війська – 2,5 тис. І тут же записує, що на відстані денного переходу є велике поселення Кубачи⁵⁶, де живе багато ремісників, які вправно роблять «изрядные яничарки и другія вещи». Далі, зі слів полковника фон Лукея, з яким виступив у похід проти уцмія, переповідає історію його заснування. Село виникло в ті часи, коли Римська імперія мала свої володіння в Персії. Сюди, як пише Я.Маркович, люди «изъ Рима, за нѣкоторую вину высланны были»⁵⁷, вони й організували тут свою колонію. Вони особисто вільні, мають «свою річ посполиту», котра обирає із-поміж себе 12 старшин, які й управляють поселенням. Від уцмія одержують хліб, визнають його владу та дають аманатів.

Як записав Я.Маркович, котрий був присутній на церемонії, уцмій Агмедхан склав присягу з умовою, що в нього не відбиратимуть соляні озера й нафту, розгорнув Коран, поцілував і приклав до рота печатку, намазавши її перед цим чорною фарбою. Катерина I в 1727 р. затвердила Агмед-хана в «гідності усмейській, якою його дід і батько були пожалувані перськими шахами»⁵⁸. Тоді ж присягнув і Султан-Мамут, «нападавший въ 1722 году на его величество». Заприсяжені вимагали від російського полковника взаємної присяги, натомість він переконував, що все перекаже своєму генералові, їхні вимоги виконуватимуться, і на підтвердження цієї обіцянки перехрестився⁵⁹. Я.Маркович зазначає, що письмо в уцмія «кайтацкое, не иное отъ турецкаго». Він пише, що у 1725 р. підданство Російської імперії прийняли також три чеченських князя, у володінні яких було 5 тис. підданих, і котрі жили між Кабардою й «цими» горами⁶⁰.

Перебуваючи влітку 1726 р. в Дербенті, Я.Маркович побував у місцевого правителя (наїба), який пригощав того горілкою. Автор щоденника залишив опис міста, який тут більш детальний та архітектурно чіткіший, ніж у М.Ханенка. Утім, Я.Маркович, як і в інших випадках, не оминає легенд і переказів. Зокрема, він пише, що місцеві жителі вважають засновником міста

⁵⁴ Дневные записки... – С.176.

⁵⁵ Там же. – С.175.

⁵⁶ Майстри з дагестанського аулу Кубачи здавна славилися художньою обробкою металу та зброєю.

⁵⁷ Дневные записки... – С.177.

⁵⁸ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁵⁹ Дневные записки... – С.180.

⁶⁰ Там же. – С.144.

Александра Македонського, котрий, будучи в Персії, організував тут для своїх хворих і поранених вояків поселення. Місцеві житла подібні тарковським, у найба «устланы коврами и рогожами гилянскими». Тут він провідав «казакъ нашихъ и видѣлъ ихъ бѣдность»⁶¹.

Попри відсутність власних оцінок, проявів симпатій чи яскраво виражених антипатій, ставлення Я.Марковича до місцевого населення було таким, що він не гребував купівлею «татар» і калмиків. Так, у 1725 р. придбав «трехлѣтняго татарчука у яйцких казакъ за 7 руб.»⁶². Перебуваючи в укріпленні Св. Хреста, куди повернулося військо після походу проти горян, Я.Маркович записав у щоденнику, що взяв його з собою до Д.Єропкіна, «гдѣ тышились съ моего татарчука Думая, нарочно туда принесенного»⁶³. Дитину хрестили, давши ім'я Платон. Перебуваючи в Астрахані, Я.Маркович зустрічався з місцевим архієреєм Лаврентієм Горкою, якого міг знати ще з часів навчання в Києво-Могилянській академії, де той викладав у класі синтаксими, а далі поетику, риторику та філософію. Автор записав у своєму щоденнику, що церковнослужитель обіцяв віддавати калмиків і татар тому, хто буде їх «восприемникомъ». Як бачимо, на офіційне православ'я місцеве населення наvertали й таким чином. Л.Горка повідомив, що приготував «двухъ калмичонковъ», які Я.Маркович відправив у Гетьманщину. 12 серпня 1726 р. записав, що архієрей прислав йому двох татарок, котрі бажали прийняти православ'я та просили його бути хрещеним, а 20 вересня вже відправив вихрещених татарок «на Україну»⁶⁴. Автор і надалі підтримував із церковником дружні стосунки, залишив Л.Горці свій тестамент, написаний у поході, листувався. Архієрей же у своєму заповіті виділив Я.Марковичу 100 руб. У щоденнику є ще кілька записів про те, що слуга Гаврило купував йому «татарчука малаго Чамбулата за 15 рубл. Купилъ мнѣ другаго малаго каракалпачина за 13 рубл.»⁶⁵. Перед від'їздом додому залишив слuzі гроші для придбання калмиків. Купівлю калмиків і татарчат засвідчили письмово бунчукові товариші, котрі перебували разом із Я.Марковичем у поході – Тарнавіот, Якубович і Худолій. Необхідно зазначити, що й правителі Дагестану тримали захоплених у полон невільників-християн або ж купували, про що йшлося у грамоті Петра I шамхалові Адиль Гіреєві (1722 р.)⁶⁶. Відтак це явище не було властиве лише одній стороні, мало взаємний характер, в основі якого лежало характерне для того часу несприйняття людей іншої віри рівними собі.

Уже з початку походу Я.Маркович вносить у свій щоденник почуті розповіді про інші народи, їхні звичаї, суспільний устрій тощо. Одним із перших таких записів стала розмова з донським козаком, від якого автор довідався про кількість станиць (107), чисельність донського козацького війська, яке пішло в похід (3 тис.), плату їм за службу (по 5 руб.). В Астрахані бунчукове товариство побувало в губернатора А.Волинського. Він 1716 р. очолював російське

⁶¹ Там же. – С.174.

⁶² Там же. – С.126.

⁶³ Там же. – С.150.

⁶⁴ Там же. – С.191.

⁶⁵ Там же. – С.197.

⁶⁶ Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в.

посольство в Персію, яке мало на меті зібрати інформацію про економічний і військовий стан цієї держави, її відносини з Туреччиною та зважити реальні можливості Росії щодо завоювання Каспійського узбережжя та Північного Кавказу. А.Волинський доповів Петрові І, що з огляду на слабкість Персії можна розпочинати похід на Кавказ⁶⁷. У 1719 р. цар призначив його астраханським губернатором. Із його слів Я.Маркович записав у щоденнику, що в Персії вирощують лише пшеницю та ячмінь, а врожай збирають двічі, навесні та восени. Земля в них від спеки, мовляв, як камінь, спочатку її здирають лопатами, а потім орють.

Характерно, що й надалі Я.Маркович вноситиме до щоденника багато інформації про інші народи та держави, почерпнутої з розмов з очевидцями. Так, він приймав місцевого купця Криштофа Македонянина, котрий розповів про перську провінцію Кандагар неподалік від Індії. Про жителів Бухарського ханства з його розповідей записав, що вони живуть подібно калмикам, у них кожен вважається братом ханові, «то за таким безстрашієм всегда междуусобіе разногласное»⁶⁸. Але водночас у Бухарі «есть шляхта, на примѣр мурзь, которые хана и возвестъ, и низвестъ сильны, но изъ ихъ фамилій ханъ не избирается»⁶⁹. Із розмови з царським посланцем італійцем Ф.Беневетці, який шість років жив у Бухарі, занотував, скільки днів їхати звідти до Хіви, що там правлять два хани та між ними точиться боротьба, що Бухара межує з Імперією Моголів, де більшість мусульмани, а не ідолопоклонники. Уміщено у щоденнику й розповідь полковника А.Ліцкіна про «Грузинское государство, что прежде сего за 60 лѣтъ сіе сильно было». Зазначає, що воно складалося з чотирьох провінцій: Імеретинської, Грузинської, Георгіанської та Кахетинської. Але коли правитель розділив державу між трьома синами не порівну, розпочалася міжусобна війна, унаслідок якої один привів турків, котрі зайняли Тифліс, другий піддався під Росію, а третій також збирався прийняти російський протекторат. Записав Я.Маркович і про зустріч із командиром російського гекбота⁷⁰, котрий стояв на рейді й до якого він дістався своїм човном. Той виявився голландцем, бував в Ост-Індії й, за його словами, тамтешній народ прихильний до іноземців, а коли індійці хочуть комусь сказати щось добре, то присідають навколішки та плещуть у долоні⁷¹. Я.Маркович також включив до свого щоденника «Вѣдомость грузинца Юсифа Обесаламiana», який разом із караваном прибув із перського Ісфагана («Іспагань») – резиденції шаха. Тут розповідається про завоювання міста афганцями в 1722 р., є багато цікавих деталей щодо облоги, голоду, який і змусив персів капітулювати. Автор підписав своє донесення латиною, як зазначив наприкінці оповіді Я.Маркович.

Цікавий його запис про обряд калмиків, який він спостерігав в Астрахані. На відміну від М.Ханенка, котрий лише констатував «безбожіє косолбасов»,

⁶⁷ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁶⁸ *Дневные записки...* – С.103.

⁶⁹ Там же. – С.106.

⁷⁰ Трищоглове транспортне судно, призначене для перевезення військ і військових вантажів. Гекботи використовувалися на Каспії впродовж XVIII ст.

⁷¹ *Дневные записки...* – С.109.

Я.Маркович зазначає, що в калмиків (буддистів-ламаїстів – *О.Д.*) «многія вещи єдинаго негодованія и смѣха достойныя». Наприклад, те, що абиз відправляє молитву, сидючи на землі й тримаючи на колінах книгу, а поклоняються вони замість ікони – «бурхану», тобто заячий шкурці, при лапах і вухах пов'язаній червоним шовком. Подив і навіть сміх в автора викликало те, що абиз загортав книгу у три куски матерії й прикладав усім до голови⁷². Тут же він зазначив, що на зиму калмики сушать кишки різних тварин, переважно здохлих. Співають простим голосом, без усякої мелодії. Зі слів місцевого жителя Я.Маркович записав історію розселення калмиків, згадав їхнього правителя – хана Аюка («Аюха Контайша»), який піддався російському цареві. Занотував, що вони мають різні «мануфактури», виготовляють китаїку (шовкову або ж бавовняну тканину – *О.Д.*), «которые у нас китайскими сльвуть». В Астрахані записав, що побував на базарі, в індійських, вірменських і московських рядах. Зазначив, що спостерігав за індійцями, які чоло малюють червоною фарбою. Вони грали на червоному сукні в гру, подібну пашкам, і «кости метали». Записав також, що індійці «пили конопляное молоко съ опіумомъ»⁷³. Залишив цікавий опис поховання індійця, який спостерігав там само в 1727 р.: «Разложили три огня: при одном сидѣли музыканты съ телембасомъ и пѣвчіе, которые пѣли пѣсни, а при другомъ сидѣлъ свойственникъ мертваго»⁷⁴. Далі описує спалення небіжчика: абиз (цим терміном Я.Маркович, як і М.Ханенко, називав священнослужителів інших конфесій – *О.Д.*) тричі поливав тіло водою, те саме робив і родич померлого. Потім розбили «збанъ з водою в головахъ мертваго». Тоді індійці, кожен узявши по берестині з вогню й відвернувшись від вогнища, кидали її через себе та пішли, не озираючись. При цьому весь час грала музика. Я.Маркович записав, також із розмов, нібито в Гілянї з червня по листопад буває така спека, що люди тікають у гори, де прохолодніше, а також часто помирають.

Я.Маркович, який під час навчання в Києво-Могилянській академії проявив такий інтерес до богослов'я, що його учитель Ф.Прокопович пророкував тому богословську кар'єру, не міг не залишити описів особливостей інших християнських конфесій, які бачив під час походу. Перебуваючи в астраханського архієрея Л.Горки, він зустрів вірменських священників, які принесли свої профори – подібні до круглих оплатків, тонкі, у середині зображення розп'ятого Христа, а по боках якісь слова. Я.Маркович записав у щоденнику, що був на службі Божій у вірменській церкві, приглядався до обряду. Зазначив, що вони всі служать у митрах і залежать від свого патріарха. Із розмови з одним вірменином довідався, що в пісні дні вони не їдять ані м'яса, ані риби, лише овочі. Мають трьох патріархів, один із них, старший над усіма, живе в Єрewanі на місці св. Григорія Вірменського, інші займають престולי синів св. Григорія: один – у місті Арестеней, другий – у Вартанї⁷⁵ (за переказом, св. Григорій Просвітник запровадив християнство у Вірменії, на початку IV ст. висвячений єпископом. Його сини – св. Аристакес та Вртанес – стали послідовниками

⁷² Там же. – С.92.

⁷³ Там же. – С.198.

⁷⁴ Там же. – С.208.

⁷⁵ Там же. – С.194.

святого – *О.Д.*). Про службу Божу у грузинській церкві записав, що вони, крім «Куріе елейсон» (з гр. «Господи, помилуй»), усе співали своєю мовою.

У щоденнику Я.Марковича, як і у М.Ханенка, є цікаві деталі побутової культури, зокрема опис одягу, танців, співів. Спостерігаючи, як два татарчуки пішли «въ присядку», він зазначає, що це «на подобі простаго казацкаго танца». Спостережливе око автора не упустило ошатність одягу, наприклад грузинок, який подібний до турецького, а також те, що вони фарбують не тільки обличчя та брови, але й «вѣки вокруг очей»⁷⁶.

Похід проти шамхала завершився й російське військо, а разом із ним українські козаки, повернулися в укріплення Св. Хреста. Звідси Я.Маркович переїхав до Астрахані, де разом з іншими бунчуковими товаришами, які були хворими (прізвища їх указав у щоденнику), пройшов лікарський огляд. Хто був визнаний недужим одержав дозвіл виїхати в Гетьманщину, за винятком самого Я.Марковича. Щодо нього, то його від'їзд слід було узгодити з губернатором князем Долгоруковим, «того ради, что меня за первѣйшаго и знатнѣйшаго въ компанії почитаютъ». Але далі образно зазначає: «Сей крючокъ не съ такой связанъ причинъ»⁷⁷. Імовірно, за цим було щось інше, про що він не бажав писати. Усе ж Я.Марковичу разом із двадцятьма вісьмома бунчуковими товаришами вдалося через хворобу (а також завдяки різним «подарункам») виїхати додому на початку 1727 р.⁷⁸ Я.Маркович, як зазначав В.Дубровський, був у поході між Кумою – Сулаком – Дербентом, про що писав у своєму щоденнику, але не брав участі у другій кампанії в Гілянні, яка була дуже виснажливою – чимало козаків затрималися там на п'ять років⁷⁹. Перед від'їздом він доручив слугам, котрі залишалися в Астрахані, ще купити «за моремъ мальчиковъ», кальянів, хутра, перлів, шовку, перського тютюну, шафрану, міді, а також різних «диковинныхъ рѣчей накупить», а «часть провіанту на убогихъ раздать»⁸⁰. Виїхав Я.Маркович з Астрахані наприкінці січня 1727 р., а в Ромни прибув 16 березня. Зустрічали його дружина, діти, матір, брат, також приходила старшина. За його відсутності помер син, «и по тому радость пополамъ съ плачемъ растворенную имѣлъ»⁸¹. Коли в кінці квітня прибув до свого маєтку у с. Сварків, то привітати його прийшли піддані, яким він поставив «цеберъ горѣлки, которымъ и половину осенщины (продуктового податку – *О.Д.*) подарилъ»⁸².

Отже, аналіз щоденників М.Ханенка та Я.Марковича дає нам уявлення про сприйняття козацькою старшиною «інших» народів, зокрема населення Північного Кавказу та узбережжя Каспію. Автори виявляли зацікавленість не лише до подій, свідками яких були, але й до історії цих земель, побуту та звичаїв місцевої людності. Особливо це проявилось у щоденнику Я.Марковича. Опис завойовницького походу російської армії 1725 р. став по суті його історією.

⁷⁶ Дневные записки... – С.101.

⁷⁷ Там же. – С.211.

⁷⁸ Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 року. – С.227.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Дневные записки... – С.212.

⁸¹ Там же. – С.220.

⁸² Там же. – С.224.

Можна стверджувати, що автори сприймали «інший» народ без негативних оцінок, але водночас відчутне ставлення, зокрема в Я.Марковича, як до «іно-вірців», що відповідало імперській ідеології російської держави. Тут, імовірно, проявлялися вірнопідданські настрої козацької старшини, яка вже уявляла себе невід'ємною частиною російських політичних реалій. У щоденникових записах у чужій культурі насамперед виділяються або ж споріднені, або ж зовсім незвичні елементи (як «набоженство» калмиків), котрі не сприймалися й викликали якщо не осуд, то сміх і кпини. Усе інше описується неупереджено, відсутнє протиставлення «свого» – «чужого». Щоденники як приватне письмо не розраховувалися на публічне читання, але, не виключено, що і М.Ханенко, і Я.Маркович розповідали у своєму оточенні про бачене та пережите ними під час походів, що дозволяло, до певної міри, формувати образ «іншого» народу, зокрема населення Каспійського узбережжя та Північного Кавказу.

Based on M.Khanenko and Ya.Markovych diaries O.Dziuba researches authors' idea and information about North Caucasus and Caspian seaboard region population, which life was observed during the conquest of the Russian army of 1722, 1725–1727s. In the diaries the stories by witnesses about other nations and states.

Keywords: diary, Khanenko, Markovych, highlanders, Russian Empire.

В.С.ШАНДРА *

СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.

З'ясовуються конкретні заходи верховної влади Російської імперії, до яких вона вдалася після придушення Січневого повстання 1863 р. та які було спрямовано на подолання польської присутності в Україні, найперше у землеволодінні. Визначаються їх наслідки у соціально-економічній, політичній, націєтворчій та культурно-освітній площинах.

Ключові слова: Січневе повстання, Російська імперія, Правобережна Україна, генерал-губернаторство, польське землеволодіння, бюрократія, політика російщення.

Правобережна Україна опинилася у складі Російської імперії за часів Катерини II, набувши статусу особливого регіону. Цьому сприяла відмінна ставово-представницька форма суспільного життя, соціальна структура з етнічним розмаїттям, розвинуте законодавство, із чим верховна влада мала рахуватися, аби втримати край. Поширення Жалуваної грамоти дворянству на місцеву еліту з правом на душе- і землеволодіння гарантувало певну стабільність, котра протрималася до Листопадового повстання 1830 р. Однак після його придушення російська держава переглянула політику щодо чисельності дворянства, позбавляючи його привілеїв переведенням до категорії платників податків. Проте найрадикальніші соціальні зміни відбулися після Січневого повстання 1863 р.

Часова відстань у півтора століття від цієї історичної події сприяє неупередженому з'ясуванню її наслідків. Тим більше, що сьогодення українська історіографія практично обходить її стороною. Польське повстання стало небезпечно-дражливим, починаючи з М. Драгоманова, якого за пояснення, чому селяни підтримали російську армію, а не повстанців, розкритикував В. Ленін, вважаючи, нібито той не зрозумів «революційного значення» події¹. Відтак декілька поколінь українців були позбавлені драгоманівської інтелектуальної спадщини. Дослідження українського радянського історика Г. Марахова, здійснене у 1960-х рр. за традиційним для тодішньої історіографії негативним щодо Російської імперії шаблоном, узгоджувалося з ленінською оцінкою повстання². Сьогодні ця тема завдяки дослідженням

* Шандра Валентина Степанівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст. E-mail: ValShandra@gmail.com

¹ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // *Його ж. Повне зібрання творів.* – Т.25. – К., 1972. – С.283. Посилаючись на позицію К.Маркса та Ф.Енгельса, які вважали обов'язковим для всієї західноєвропейської демократії активно підтримувати вимоги незалежної Польщі, В.Ленін назвав М.Драгоманова «українським міщанином», який, мовляв, висловлює погляди «дикого» селянина, котрий через законну ненависть до польського пана не міг зрозуміти значення повстання для всеросійської демократії.

² Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – 260 с. В основі цієї монографії – однойменна докторська дисертація, захищена в Ленінградському університеті 1965 р. Як розповідав автор, під час попереднього обговорення її положень висувалися

Д.Бовуа³ набула відкритості, проте було б перебільшенням говорити, що наслідки Січневого повстання добре з'ясовано.

Вплив події на Україну доцільно розглядати не в одній, а в кількох площинах одночасно. Ще М.Драгоманов стверджував, що повстання насамперед відбулося на заходах російської держави у соціально-економічній сфері, змусивши верховну владу більш радикально, порівняно з внутрішніми губерніями, здійснити у Правобережній Україні селянську реформу⁴. Збіг у часі перетворень і повстання створив сприятливу для влади атмосферу, адже селяни вважали, що поміщики, переважно польського походження, піднялися «проти царя», який звільнив їх від рабства, а відтак кинулися допомагати російським військам⁵. Імперія віддячила селянам за допомогу у придушенні повстання. Тим, хто брав участь у сільській сторожі, виплачувалося грошове відшкодування, а час зараховувався як відбування рекрутської повинності⁶. Та головне, що звільнення селянства тут здійснювалося оперативніше. Упродовж двох років воно практично викупило значну частину землі, наділи якої за реформою було збільшено, а плата понижена на 20% порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Цим було досягнуто таку бажану підтримку влади з боку селянства, «російськість» та православ'я якого вона плідно використовувалося для власної легітимації у «споляченому» краї. Натомість ті самі селяни, але католицького віросповідання та з іншою формою залежності («вольные люди») не потрапили до категорії тих, на кого поширювалася реформа 1861 р. і можливості наділення їх землею вирішувалася впродовж кількох десятиліть поспіль⁷.

Можна стверджувати, що з часу придушення повстання 1863 р. влада почала формувати нову політику на Правобережжі щодо користування землею, яка ще надовго залишалася основним багатством правобережної знаті польського походження. Боротьба за землю сконцентрувалася не лише в конфіскації маєтків повстанців чи продажу їх за борги, а й у правовій сфері, шляхом узаконення вимог держави. Цілою серією указів верховна влада намагалася якщо не ліквідувати, то принаймні зменшити польське землеволодіння, створюючи пільгові умови для придбання поміщиками російського й «малоросійського» походження конфіскованих маєтків. Детальна інструкція

претензії до назви праці та суті проблеми, унаслідок чого йому довелося постійно їх змінювати, наближаючи до ленінської вимоги «класової оцінки» повстання.

³ Див.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011.

⁴ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С.63.

⁵ Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания. – Санкт-Петербург, 1906. – С.14. Спогади цього сучасника, який спостерігав за перебігом подій у дідовому маєтку Лука-Барська Літинського повіту Подільської губернії, збігаються зі свідченнями інших очевидців (див.: [Чалый М.]. Записка украинца из времени польского восстания 1861–1864 года. – К., 1869. – 61 с.).

⁶ Селянська сторожа поділялася на охоронну та рухому, з яких перша перебувала в кожному пункті, а друга пересувалася по місцевості. Під керівництвом офіцерів штабу Київського військового округу селянам видавалася зброя. За участь у сторожі сотники, наприклад, просили сплатити по 20 коп. добових. Євреї, які не входили до селянських загонів, робили в казну благодійні внески. У Київській губернії вони склали 204 руб. 50 коп. сріблом (див.: Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.179. – Спр.1398. – Арк.22, 147).

⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.162. Закон «Про поземельний устрій вільних людей...» набув чинності лише 1888 р. (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.8: 1888. – Санкт-Петербург, 1890. – №5079).

про їх продаж набула сили законодавчого акту, надаючи росіянам право купівлі земель без завдатку, без публічних торгів та з розстрочкою виплат на 20–37 років. Регуляторне втручання держави знайшло відображення в указах від 10 грудня 1865, 10 жовтня 1869, 3 травня 1882, 27 грудня 1884 рр.⁸

Поляки позбавлялися права вільного продажу й купівлі землі, а успадкування здійснювалося лише по прямій лінії. Тож не випадково зміна землевласників спричинила у краї атмосферу репресій, недовіри, шахрайства, а подеколи насилля та ворожнечі, які надовго стали ознаками російської держави та її інституцій. Давні «родинні гнізда» втрачали свою інфраструктуру з культурною традицією господарювання, адже нові власники практично не мешкали в новопроданих маєтках, здаючи їх в оренду в надії на швидке збагачення, не приділяли належної уваги їх розвитку.

Про підвищення зацікавленості земельним питанням свідчила вимога Петербурга інформувати щорічними звітами та оглядами про кількість земель, які перейшли до осіб непольського походження. Таку інформацію губернатори та генерал-губернатори подавали височайше ім'я практично до 1914 р.⁹ Персональний перелік нових власників варто розпочати з генерал-губернатора О.Безака, ініціатора та співавтора закону від 10 грудня 1865 р., який уважав, що збільшення російського землеволодіння зміцнить зв'язки краю з імперією. Після невдалих спроб купити весь маєток, він обмежився 2,5 тис. дес. землі¹⁰. Доповнюють список і землі, набуті київським губернатором, а також управляючим державними маєтностями¹¹, не кажучи вже про самого імператора Олександра II, якому один із Браницьких продав за чверть вартості 100 тис. дес. землі, аби зберегти за собою решту¹². За право російських військових придбавати маєтки на пільгових умовах клопоталися як самодержець, так і великий князь Микола Миколайович (старший). Ішлося, зокрема, про генерал-майора В.Ползикова, який брав участь у Кримській війні, а вийшовши у відставку обійняв посаду мирного посередника в Київській губернії, де став також повітовим предводителем дворянства¹³.

Серед нових власників чимало було й поміщиків місцевого походження, проте їхні надбання були куди меншими. Звернімо увагу на такі колоритні постаті, як П.Селецький – уродженець Полтавщини, київський віце-губернатор в 1858–1866 рр. і губерньський предводитель дворянства в 1866–1880 рр., який спершу придбав в Ю.Абрамовича конфіскований Юзефовський маєток (Бердичівський повіт) площею 1 тис. дес., а потім ще 979 дес. у Руській Полянці на Черкащині¹⁴. М.Тулов – помічник попечителя Київського навчального

⁸ *Никотин И.А.* Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях. – Т.1. – Вильна, 1886. – С.93, 342; Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – Вильна, 1870. – С.11, 33, 35.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.56. – Спр.330. – Арк.3.

¹⁰ *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О.П.Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.103.

¹¹ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1994. – Т.1 (1874–1879). – С.230.

¹² *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – С.586.

¹³ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.180. – Спр.950. – Арк.260.

¹⁴ Там само. – Арк.153; ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.377. – Арк.27, 52.

округу, який вивчав «малоросійський» правопис і співпрацював у кулішевій «Основі», – став власником 133 дес. у Ситниках Радомишльського повіту Київської губернії. Саме тоді голова мирового з'їзду Новоград-Волинського повіту на Волині П.Косач (батько Лесі Українки) придбав у Колодяжному 471 дес. М.Сніжко – завідуючий відділом, а згодом чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, став власником 504 дес.¹⁵

Із 1880-х рр. землю масово почали скуповувати селяни, які могли набувати її в колективну власність, а також міщани та священики. Цьому сприяло відкриття державного Селянського поземельного банку, який видавав довготермінові позики селянам. Саме тому подільський губернатор у своєму звіті навів досить переконливі дані: 1883 р. землю придбали лише 14 селян і розміри купівлі становили 423 дес., а вже 1890 р. власниками ділянок стало 1808 осіб, котрі разом набули у приватну власність 968 дес.¹⁶ Аби такою можливістю не змогли скористатися селяни польського походження, особливо тоді, коли землю набували гуртом, київський губернатор провадив спеціальні перевірки. Так, було виявлено, що, наприклад, при купівлі 1009 дес. у княгині О.Щербатової (с. Гута-Потієвська Радомишльського повіту) серед 22 колективних покупців були й поляки. Критерієм з'ясування етнічного походження виступала мова спілкування – серед більшості побутувала українська («малоросійська») і лише 8 осіб зазначили, що послуговуються польською¹⁷.

Саме через збільшення охочих набути землю видача свідоцтв на купівлю перемістилася з Петербурга до Києва. Уже з 1867 р. міністерство державних маєтностей передало ці функції київському генерал-губернаторові, у канцелярії котрого (а згодом і канцеляріях київського, подільського та волинського губернаторів) засновувалися спеціальні столи з контролю видачі посвідчень-підтверджень особам непольського походження на право придбання землі. Причому видані до 1886 р. документи втрачали чинність, відтепер їх слід було поновлювати¹⁸. Видача свідоцтв супроводжувалася засвідченням, що власник не перебував під судом і слідством. Етнічне походження зазначалося такою словесною формулою: «У домашньому побуті засвоєна національність малоросійська». Обов'язково вказувалася належність до «штунди»¹⁹. Підрахувати кількість придбаної селянами землі складно через відсутність підсумкових відомостей про купівлю. Що їх було немало свідчить хоча б кількість свідоцтв, виданих лише впродовж одного місяця 1890 р. у трьох правобережних губерніях – 438²⁰. Навіть якщо припустити, що не всі селяни, отримавши посвідчення, змогли купити землю, то за рік їх мало б бути видано понад 5 тис.

Оскільки перші та й наступні спроби зміни землевласників не давали бажаного результату у плані швидкого російщення краю, було вирішено сконцентрувати його у сфері державного управління, зокрема в кадровій політиці

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.674. – Арк.5–10.

¹⁶ Там само. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.32.

¹⁷ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.62. – Спр.336. – Арк.9.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.6: 1886. – Санкт-Петербург, 1888. – №3985; Т.7: 1887. – Санкт-Петербург, 1889. – №44729.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.671. – Спр.1 ш. – Арк.93.

²⁰ Підрах. за: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.602. – Спр.137–139.

шляхом повного усунення поляків з керівних посад на місцях. Розрив співпраці з регіональними елітами засвідчив ініційований генерал-губернаторами указ від 23 вересня 1864 р., за яким усі без винятку особи, несхвалені у дворянському званні, при невідбуванні державної служби автоматично поповнювали непривілейовану, податну, частину населення²¹.

Цілеспрямовано заборонялися дворянські зібрання, адже ці інституції брали участь у формуванні місцевих органів влади, зокрема через виборну процедуру призначали начальника повіту, земського справника та різні категорії суддів. Аби після відновлення діяльності вони не потрапили під управління поляків, предводителями дворянських зібрань та їх депутатами призначали росіян, котрі вважали виборну службу за державну й почали отримувати за неї жалування.

Відразу ж після придушення повстання актуалізувалося питання про звільнення поляків із державної цивільної служби, за що взявся спеціальний Західний комітет. Аби з'ясувати чисельність таких осіб за розпорядженням генерал-губернатора М.Анненкова було укладено списки чиновників усіх трьох правобережних губерній окремо для різних установ і відомств, а також за категоріями – класні чиновники та канцелярські службовці, православні чи католики. Як виявилось, серед класних чиновників поляки становили майже половину, а серед канцеляристів – навіть більше половини. Найретельніше до справи підійшли в Київській губернії, де крім чиновників і канцелярських службовців до переліку додали чини поліції. Відтак з'ясувалося, що православних на державній службі тут перебуває вдвічі більше, ніж католиків: 1290 проти 580²².

Підготовка списків дала регіональній владі не лише знання про чисельність поляків на державних посадах, а й іншу інформацію. Так, з'ясувалося, що чимало росіян-чиновників, опинившись у польському середовищі, одружилися з польками, переймаючи їхню культуру. А серед чиновників-поляків були добрі управлінці, котрі сприяли владі у втіленні ліберальних реформ. Прикладом першого київський губернатор назвав секретаря місцевої палати карного суду І.Тарнавського – спадкового дворянина, щоправда, безземельного, який за бездоганну службу неодноразово отримував подяки та нагороди. Ілюстрацією іншої моделі поведінки чиновника в екстремальних умовах став виконувач обов'язків судового слідчого Кременецького повіту Волинської губернії Пархоменко, який, беручи шлюб із донькою повітового скарбника поляка Добровольського, відразу погодився на зміну служби, переїзд у південні губернії, аби лише його одруження не завадило кар'єрі. Були й інші випадки, коли чиновники доводили, що вони «росіяни та служать російській справі». Хтось видавав себе за французів, а дехто, стурбований, як би не втратити посаду, звертався по протекцію до впливових петербурзьких посадовців²³.

Незважаючи на слабкі голоси губернаторів про бажаність поступових, не таких швидких змін, генерал-губернаторська влада та офіційний Петербург

²¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.2. – Т.39. – Отд.1: 1864. – Санкт-Петербург, 1867. – №41299.

²² Підраховано на основі донесень повітових справників Київської губернії: Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.145. – Спр.723.

²³ ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.141. – Арк.19, 21; Спр.61. – Арк.7; Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.179. – Спр.189. – Арк.2, 4.

продовжували покvapливо усувати поляків від місцевого управління. І все ж заперечення вплинули на деяку корекцію кадрової політики: «благонадійні» чиновники-поляки могли розраховувати на службу, проте у віддалених губерніях імперії²⁴. Звільнення розпочалося зі стратегічних державних установ міністерства фінансів, зокрема Радзивилівської та Гусятинської митниць, акцизних управлінь, казенних палат під тим приводом, що їх чиновники постійно роз'їжджають у службових справах, а відтак стають потенційно небезпечними зв'язковими, можуть гуртувати поляків²⁵. Потім було звільнено чиновників-поляків з адміністративних та судових установ. Найменшої заміни особового складу потребувала поліція, яка ще з бібіковських часів комплектувалася етнічними росіянами²⁶. Навіть коли після повстання минуло понад 20 років, недопущення поляків до урядування тривало – їм було заборонено утримувати державні оброчні статті, за винятком селян-католиків²⁷.

Імперська влада матеріально заохочувала чиновників із внутрішніх російських губерній переїжджати у Правобережну Україну. Найперше прибульцям православного віросповідання на 50% було збільшено розмір жалування. Початок цій кампанії поклало міністерство внутрішніх справ, розпочавши з тих, хто впроваджував селянську реформу. Мирових посередників першого призову, котрі формувалися з дворянства і, природно, були поляками, почали звільняти зі служби та замінювати відставними російськими офіцерами та генералами. Історик К.Мацузато назвав їх «комісарами боротьби з полонізмом». Тодішній очільник МВС П.Валуев допускав можливість переміщення їх на посади предводителів дворянства²⁸, які традиційно, ще з катерининських часів, обіймали місцеві дворяни. Так, мировими посередниками були О.Русов, М.Ковалевський, М.Зібер²⁹, а також П.Косач – старогромадівці й українофіли, які прагнули використати державні механізми, аби посприяти українським селянам у набутті земель польських панів.

Розмір жалування практично для всіх новоприбулих чиновників (із внутрішніх губерній або з українських лівобережних) було збільшено на ті самі 50%. Така щедрість верховної влади пояснювалася легко. Джерелом фінансування чиновництва служили надходження від польських маєтків, кількість котрих була чималою, і на які накладалися податки, своерідна контрибуція. Спершу це було 10%, а потім податок зменшили до 5%³⁰.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.141. – Арк.1.

²⁵ Так уважав подільський губернатор, який до того ж передбачав, що розмір жалування звільнених сприятиме швидкому зайняттю цих місць приїжджими чиновниками (див.: Там само. – Спр.11. – Арк.3).

²⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.284.

²⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.5: 1885. – Санкт-Петербург, 1887. – №3173.

²⁸ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв.: Сб. ст. – Саргого; Москва, 2005. – С.191–193.

²⁹ Щербина В.І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.23.

³⁰ Див.: Epsztein T. Polska własność ziemiska na Ukrainie (gubernia Kijowska, Podolska i Wolyńska) w 1890 r. – Warszawa 2008.

Крім окладу, чиновники отримали право на пільгових умовах набувати у власність маєтки, а то й отримувати їх як пожалування за службу. Курс на додаткові пільги державним службовцям не за якість служби, а просто за належність до російського етносу продовжив акт 1886 р., згідно з яким вимоги до соціального походження чиновників значно знижувалися, зате збільшувалися пільги на отримання жалування тими з них, хто служив у духовному православному відомстві, поліції та школах³¹ – місцевих установах, від яких найбільше залежала політика російщення краю. На чиновника, котрий прибував на службу, покладалися набагато масштабніші й триваліші імперські завдання, ніж просто питання управління. Він повинен був не лише насаджувати, а й стати творцем «російської справи» у таких сферах, як законодавство, освіта, наука, культура, мова, релігія, література. Інакше кажучи, він мав творити широкий, не лише соціальний чи господарський, а й культурний ландшафт російського змісту.

Пільги російським православним чиновникам протрималися практично до 1914 р., тобто часу скасування Київського генерал-губернаторства. Ця ситуація та як нею скористалося місцеве населення з часом набула кумедного відтінку, описаного В.Щербинюю. Так, оскільки привілейоване становище чиновника міцно ввійшло в місцевий побут, деякі меткі київські жінки, аби їхня дитина могла скористатися в майбутньому пільгами, виїжджали народжувати, скажімо, до Микільської Слобідки – київського передмістя на лівому березі Дніпра³².

Зміна етнічного складу влади виявила таке нове явище, як повернення у православ'я частини чиновників, котрі сповідували католицизм. Оскільки польське походження визначалося за віросповіданням, серед дворян виявилося чимало таких, хто, задля втримання на службі, переходив на офіційне православ'я, рідше – у протестантизм³³. Приміром, 1867 р. волинський губернатор назвав 48 таких осіб, київський – 45, подільський – 63³⁴. Усе це вказувало на хибність визначення етнічної належності лише за віросповіданням. Напевно, саме тому київський губернатор, складаючи списки чиновників, до релігії додавав походження – «малоросіяни»³⁵.

Після придушення повстання суттєво змінилася політика Російської імперії у ставленні до католицької церкви на Правобережжі, що стало особливо помітним внаслідок розриву стосунків зі Святим престолом. Січневе повстання 1863 р. стало приводом для широкої соціальної трансформації, влада намагалася скористатися ним для якнайширшого російщення краю. Приміром, генерал-губернатор звертав особливу увагу на тих, хто залишив духовну службу,

³¹ За «Правилами про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях західних і Царства Польського» службовці цих установ отримували 50% додаткового жалування, в інших губернських установах – 20% (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.6: 1886. – №3817).

³² Щербина В.І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914). – С.25. Підвищення жалування супроводжувалося обов'язковим наданням метричної виписки про місце народження.

³³ Це ставить під сумнів твердження про переплетення в імперіях релігійної ідентичності з національною ідеологією як про універсальне явище (див.: Рибер А. Сравнительная континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. ст. – Москва, 2004. – С.37).

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.208. – Арк.6, 19. Див. докл.: Богда Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – С.92.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.370. – Спр.11. – Арк.114–222.

цікавлячись, чим займається, скажімо, вікарій Пулинської парафії на Волині Ю.Жебравський, або вікарій костелу в Ржищеві Й.Сікорський³⁶.

Суть нової політики зводилася до того, що російська держава почала самостійно вирішувати питання функціонування католицької церкви, на власний розсуд регулюючи церковно-територіальний поділ, кількість парафій і монастирів, чисельність духовництва, втручаючись у навчальний процес римсько-католицьких духовних семінарій. Перекроювання адміністративно-територіальних меж «для протидії» польському і католицькому впливам ініціював О.Безак, котрий ліквідував Кам'янець-Подільську єпархію. Цей захід знайшов підтримку серед вищої бюрократії Росії³⁷. Ішлося навіть про те, щоб запровадити не лише викладання російської мови та історії, а й проводити служби Божі державною мовою. Ідею зросійщити костел через запровадження російської мови в богослужіння пропонували практично всі очільники губерній. Відповідні спроби подільський губернатор назвав невдалими та вважав, що заборону варто продовжувати, з огляду на те, що місцеве населення, хоча й сповідує католицизм, але не має нічого спільного з «польською національністю». Турбувало його усвідомлення відсталості православної церкви, в якій священниками часто служать особи з невідповідними моральними рисами³⁸. Саме через це, напевно, О.Безак навіть намагався узгодити з Петербургом переведення на Правобережжя священників із внутрішніх російських губерній, як це відбулося з чиновниками. Його ініціативу, передану Комітетом міністрів на розгляд Синоду, не було схвалено на найвищому рівні. При цьому наводилася картина освіченості священників Київської губернії, де 34 особи мали академічну духовну освіту і 1135 – закінчили семінарії. А вживання польської мови в побуті було названо лише «залишковим явищем»³⁹.

Усі ці заходи вживалися задля ослаблення католицької церкви, обмеження її впливу на місцеве населення. Зверталася увага навіть на архітектуру католицьких монастирів, церков і каплиць, котрі, як зауважив подільський губернатор, надають краєві «польського вигляду», особливо в містах⁴⁰. Можливість їх закриття розглядалося на найвищому рівні – рекомендувалося почати з тих, чий священнослужителі безпосередньо брали участь у допомозі повстанцям. У цьому разі ченцям дозволявся виїзд за кордон, переселення до інших монастирів або призначення утримання в розмірі 40 руб. В інших випадках спостерігалося прагнення впорядкувати їх кількість відповідно до чисельності католицького населення зі зменшенням різниці щодо співвідношення для православних і

³⁶ Перший мешкав у Житомирі на «жалюгідні» засоби, переписуючи папери у присутствених місцях, інший улаштувався краще, адже служив роз'їзним наглядачем при липовецькому акцизному наглядачі (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.378. – Спр.19, 119).

³⁷ Долбилев М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва, 2010. – С.603–604.

³⁸ Див. докл.: Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – Санкт-Петербург, 2008; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.37, 40; Спр.499. – Арк.10.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.372. – Спр.122. – Арк.19.

⁴⁰ У доповіді очільника губернії на ім'я генерал-губернатора йшлося про обставини закриття чоловічого кармелітського й жіночого домініканського монастирів у Кам'янці-Подільському (див.: Там само. – Спр.109. – Арк.19).

поступове припинення діяльності через незаміщення вакансій у «зайвих» парафіях. За підрахунками, здійсненими на вимогу губернатора, у Подільській губернії кількість католицьких храмів удвічі переважала православні⁴¹. Частина культових споруд потрапила під знесення, як Теофіпольський тринітарський монастир, інші самі поволі руйнувалися, деякі передавали у православне відомство, а їх майно опинялося в розпорядженні місцевих палат державних маєтностей⁴². У Волинській губернії католицькі храми було передано під розміщення повітових присутствених місць, а також пожежних частин⁴³.

Російська бюрократія з підозрою ставилася до масових проявів релігійності, особливо до такої форми самоорганізації, як католицькі братства. Відтак пропонувалося відтиснути духівництво від початкової народної освіти з припиненням викладання закону Божого за католицькою доктриною в парафіяльних школах, незважаючи на те, що більшість із них утримувалася коштом батьків-католиків⁴⁴. Заборонялися церемоніальні зустрічі католицьких єпископів та вищого духівництва⁴⁵. Широкий наступ на польськість досяг певного результату. Так, коли 1910 р. сенатор Д.Нейдгардт ревізував державні установи Привіслянського краю, він звернув увагу на відмову ксьондзів використовувати російську мову в діловому листуванні – нічого подібного у Правобережній Україні вже давно не фіксувалося, а як доповідав радомишльський поліцеймейстер, усі духовні особи католицької віри спілкуються «винятково на російському наріччі»⁴⁶.

Спрямовані на російщення краю заходи сприймалися в Україні неоднозначно. У середовищі лівобережних інтелектуалів з'явилося пояснення цієї досить своєрідної нової політики. За ідеєю «обрусить край» тут убачали приховане прагнення збагатитися коштом польських маєтків, відтак з'явилася фраза – «обтрусить край»⁴⁷. Правник, старогромадівець О.Кістяківський не сумнівався, що задум «орусить» край був «прекрасным», але здійснювався він не в інтересах загального блага та місцевої людності, яка зберегла й винесла на власних плечах «російську ідею», перетворивши в ніщо польську «витівку» – вигравав тільки «жадібний чиновник». На його переконання, кошти від конфіскованих маєтків слід було використати для розвитку освіти й надання соціальних послуг народу, створивши для цього спеціальний фонд⁴⁸.

І все ж найголовніше полягало в іншому. Відомо, що ліберальні реформи Олександра II у своїй основі спиралися на нові принципи формування влади, відмову від методів поліцейської держави, а також на всестановість, виборність і самоврядність. Нововведення у Правобережній Україні запроваджувалися з великим запізненням, із відмовою від виборності та дозованою

⁴¹ За підрахунками 1892 р., на 1 церкву припадало 945 православних, тоді як на 1 костел – 434 католика (див.: ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.842. – Спр.481. – Арк.103).

⁴² Там само. – Оп.371. – Спр.152. – Арк.14.

⁴³ Там само. – Оп.372. – Спр.63. – Арк.17.

⁴⁴ Там само. – Оп.371. – Спр.61.

⁴⁵ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.147. – Спр.137. – Арк.1.

⁴⁶ Там само. – Спр.76. – Спр.286. – Арк.26.

⁴⁷ Таку гру слів запропонував М.Судієнко в листі до М.Максимовича від 9 травня 1867 р. (див.: Листи М.Судієнка до М.Максимовича (1837–1867 рр.) // Сіверянський архів. – Вип.2. – Чернівці, 2008. – С.74).

⁴⁸ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т.1 (1874–1879). – К., 1994. – С.230.

самоврядністю. Більшість соціально важливих проблем тут продовжували розв'язуватися бюрократичним способом, для чого створювалися все нові й нові державні установи. А самоврядність якщо й дозволялася, то здебільшого під щільним контролем держави, до того ж її апріорі позбавлялися дві великі етнічні групи місцевого населення – поляки та євреї. Саме через бажання не допустити поляків до влади тут не запроваджувалися земства, міська реформа 1870 р. була спрощеною, а судова не передбачала виборності мирових суддів. Їх призначали, узгоджуючи кандидатури на всіх рівнях влади. Унаслідок цього на посади прийшли фахівці з юридичною освітою, на відміну від виборних, які часто не мали фахових знань. Та й мережа мирових судових установ була густішою не в останню чергу, аби задовольнити зростаючі потреби місцевого населення, що само собою сприяло зміцненню російської присутності у краї⁴⁹.

З іншого боку, адміністративна обачність змушувала владу долати кадровий дефіцит, призначаючи на посади в державному управлінні лояльних до влади чиновників місцевого походження, українців, а також відставних офіцерів і генералів, які вважалися кращими виконавцями розпоряджень. Усунення поляків із державної служби дало непередбачуваний результат. Вони змогли реалізуватися в інших галузях, таких, як аптечна справа, адвокатура, ставали управителями маєтками, інженерами й техніками на заводах, а також зосередили свої зусилля на підприємливій діяльності, про що зауважив свого часу навіть М.Вебер⁵⁰.

Аби підтримувати потрібну для влади атмосферу активізувалася історизація минулої українсько-польської ворожнечі, в якій Російська імперія відвела собі роль «відновлювачки справедливості» та нібито «законності повернення російського краю» з православним населенням у власне володіння. Реалізацію цієї ідеї взяла на себе газета «Киевлянин», випуск якої на державні кошти відразу після придушення повстання розпочав професор київського Університету св. Володимира В.Шульгін. Він же підібрав слова для програми видання: «Цей край російський, російський, російський». У переліку дописувачів – прізвища багатьох знаних осіб: В.Авсієнко, О.Андріяшев, В.Антонович, Г.Галаган, М.Гатцук, В.Гнилоширов, М.Драгоманов, П.Житецький, О.Кістяківський, М.Лисенко, І.Рудченко, О.Русов та ін.

На позицію «загальноросійського патріотизму» тоді перейшло чимало українців, проте найколеритнішою постаттю все таки був П.Куліш, який став чиновником утвореного М.Мілютіним 19 лютого 1864 р. Установчого комітету – надзвичайної інституції у Варшаві. Створена для запобігання повстанню та ліквідації автономного устрою Царства Польського, вона потребувала фахівців зі знанням польської мови. Спершу П.Куліш спробував влаштуватися на службу до Варшавської дирекції училищ, наслідуючи, напевно, приклад професора Київської духовної академії Ф.Лебединцева, який очолив Холмську дирекцію училищ. Однак усе ж віддав перевагу Установчому комітету, протекцію куди йому влаштував художник Л.Жемчужников, чий зять, В.Арцимович, очолював

⁴⁹ Згідно з рішенням Державної ради від 17 березня 1887 р., запроваджувалися нові судові посади, що втілювалися й у назві законодавчого акту: «Про посилення особового складу мирових судових установ деяких округів західних губерній» (див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3. – Т.7: 1887. – Санкт-Петербург, 1887. – №4295).

⁵⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С.41.

тут юридичний відділ. Упродовж чотирьох років П.Куліш кодифікував нові закони, відредагувавши 63 томи «Збірника адміністративних постанов Царства Польського». Служба у Варшаві була для нього втіхою, адже він переймався справою, якою займався, а також вигідною справою (завдяки пристойному жалуванню зумів залагодити свої матеріальні проблеми). Спершу він мав оклад 600 руб., трохи згодом – понад 5 тис. руб. щорічно, а в 1866 р. отримував уже 6562 руб. Тут вислужив чин колезького секретаря (Х клас). У 1865 р. отримав посаду чиновника з особливих доручень, а наступного року його призначено директором відділу духовних справ. Крім цього, П.Куліша було нагороджено медаллю «За упокорення польського заколоту» та медаллю «За впорядкування селянського побуту», присвоєно чин надвірного радника. Як указував О.Кониський, П.Куліш пояснював свій перехід на адміністративну посаду у Варшаві прагненням «революційної польської партії» відновити Польщу у старих кордонах, а у цьому разі «така Польща навіки погубила б Україну»⁵¹. Більш відверто він висловлювався в листах до О.Вересаєв, написаних 1865 р., стверджуючи, що на його прикладі відбулося уособлення історичної справедливості, коли козацька Україна має можливість «помститися» за колишні образи польському панству⁵².

Водночас перебування в такій державній установі позбавило його ілюзій щодо імперської політики Росії. За задумом влади, приклад П.Куліша повинні були наслідувати (і наслідували) інші українці. Так, саме за кулішевого сприяння у Варшаві служив військово-дільничним начальником чоловік однієї з сестер Білозерських⁵³. Тепер уже він склав протекцію для свояка – В.Білозерського – аби той обійняв посаду директора канцелярії Установчого комітету⁵⁴.

Прагнення верховної влади якнайшвидше зробити край російським спричинило інтенсивне поширення тут освіти, густа мережа котрої значно сприяла російщенню, доповнюючи інші заходи влади. Значення освіти набувало тут неабиякої політичної ваги. Як висловився подільський губернатор, народна школа не лише дає освіту, а й служить «провідником російської громадянськості». Відтак у населених пунктах, де переважали поляки, відкривалися міністерські училища, які краще забезпечувалися державою й давали якісну російську початкову освіту⁵⁵. Її значення проявилось відразу, коли освіту масово почали надавати

⁵¹ Цит. за: *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. У 2 т. – Т.1. – К., 2007. – С.215.

⁵² У листі від 16 листопада 1865 р. П.Куліш пояснював О.Вересаєві, що він працює над поліпшення добробуту польських селян:

«Судилося, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили. А ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали. А ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи. А нахилиємо їх під закон».

У листі 1866 р. він знову зауважував, що «діждалися козацькі діти панувати над ляхами» (див.: *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцький.* – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С.183–186).

⁵³ *Глушко С.* Листування П.О.Куліша з Л.М.Жемчужниковим (1854–1877) // Україна. – 1926. – Кн.2/3. – С.163–179.

⁵⁴ *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т.1. – С.236.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.498. – Арк.15.

вчорашньому звільненому селянству, яке за інерцією продовжувало бути чи не єдиним носієм природної української мови й культури. Питання ускладнювалося тим, що польське Січневе повстання 1863 р. практично стало каталізатором формування націй – як польської, російської, так і української. На освіту поклали великі сподівання різного роду діячі, прагнучи надавати її селянству польською, російською та місцевою – українською мовою. Ще напередодні повстання у Правобережній Україні заявило про себе знову ж таки під впливом польських маніфестацій так зване хлопоманство – народницько-культурницька течія місцевих інтелектуалів, яка зародилася наприкінці 1850-х рр. і протрималася до придушення польського руху. Хлопоманство проявився спочатку серед освіченої молоді, зокрема студентів Університету св. Володимира в Києві, які належали до польських або давно сполонізованих українських родин. Його носії почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом, намагаючись зблизитися з місцевим селянством. Усвідомивши, що варто служити тому народові, серед якого живеш, вони переходили на православ'я, відмовлялися від підтримки польського руху, відійшли від польських студентських організацій. Почали говорити й писати українською, брати участь у селянських святах, носили народний одяг, уживали селянську їжу, вели селянський спосіб життя, навіть одружувалися з селянками. Так вони підкреслювали, що на відміну від російської держави, визнають свою ідентичність з українським народом.

Хлопоманство знайшло також відгук серед молоді Лівобережжя, зокрема в Полтаві, Чернігові, перекинулося до Харкова, Одеси й інших міст. Серед його основоположників були Т.Рильський, Б.Познанський, К.Михальчук, П.Житецький, П.Чубинський. Ідеологом виступив В.Антонович, який також окреслив програму хлопоманства. Відповідаючи на закиди з польського боку у «зраді» та «ренеґатстві», В.Антонович закликав повернутися до народності, колись покинутої предками, активно працювати для неї, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед народом. Спростовуючи звинувачення, що українці співпрацюють із російськими революціонерами, хлопомани за підписом 21 особи опублікували у «Современной летописи» матеріал «Відгук із Києва» (перша назва «Суспільні питання»), в якому відмовлялися від радикальних методів боротьби, вважаючи за єдину свою мету турботу про народну освіту. Спростовували також закиди у сепаратизмі, стверджуючи, що ставити питання про відокремлення України від Росії для непідготовленого та в більшості неосвіченого народу нереально. Вони не визнали польських «історичних претензій» щодо українських територій та оголосили діяльність польських повстанців в Україні безглуздою. Підкреслена аполітичність впливала з переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру народу. Тому хлопомани діяли легально, щоб не наражатися на закиди в революційній діяльності.

Через свої погляди хлопомани викликали підозри як у поляків, так і російської влади. Патріотично налаштовані представники польської громадськості вважали їх зрадниками «польської справи» та помстилися їм, надавши інформацію про них властям. Російська адміністрація та її місцеві прихильники у Правобережній Україні також ставилися до хлопоманів із підозрою, вважаючи, що в такий спосіб ті намагаються прив'язати простий люд до польської

національності, провокують його незадоволення російською владою («москалями»), користуючись незнанням народу російської літературної мови. При Київському генерал-губернаторстві було створено слідчу комісію з питань хлопоманського руху. Один з авторів статті, уміщеної в офіційному виданні, назвав їх «істинними дітьми Польщі, які тягнуть народ до залятого ворога» та звинуватив, що вони першими почали називати «малоросів» українцями для того, аби, мовляв, відібрати в народі таке нелюбиме ними слово «Русь», зменшивши перед обличчям «польської небезпеки» чисельність «російського народу»⁵⁶.

Після Січневого повстання хлопомани припинили свою діяльність, приєднавшись без організаційного оформлення до Київської громади й розпочавши формування української ідентичності шляхом дослідження історії, культури народу та художньої літератури на основі народної мови. Своїми діями вони заклали чіткі світоглядні орієнтири щодо української нації для майбутніх поколінь. Їх діяльність засвідчила штучність універсального стандарту «російськості». Офіційний Петербург відреагував заборонаю української мови та літератури (Валуєвський циркуляр 1863 р.).

Ситуація, що склалася після придушення повстання, спровокувала ще одне цікаве явище, продемонстроване на цей раз католицьким духівництвом. На прагнення влади його зросійшити, священники відповіли підвищеною увагою до мови, якою спілкувалася їхня паства в повсякденному житті. Так, ксьондз Сцеславський із Мурафи (Подільська губернія) промовляв до парафіян, пояснюючи таїнство миропомазання та католицькі обряди, українською мовою. Причому незважаючи на те, що тоді в костелі перебували здебільшого не місцеві українські селяни, а поміщики й офіціалісти⁵⁷.

Польське повстання прискорило творення групової ідентичності не лише серед інтелектуальної еліти, а й призвело також до втрати шляхетської солідарності, поділивши польське панство на дві частини, одна з яких почала заявляти про свої «вірнопідданські почуття» російському імператорові. Так, 1864 р. до верховної влади звернулися дворяни римо-католицького віросповідання Васильківського (265), Звенигородського (148), Таращанського (99) і Канівського (111 осіб) повітів Київської губернії, а також міста Києва (12 осіб), заявивши про свою непричетність до повстання та прохаючи вважати їх такими ж вірнопідданими, як і раніше. Після того, як Олександр II висловив київському губернському предводителю дворянства, статському радникові О.Горвату «височайше благовоління», до таких звернень почали вдаватися дворяни інших повітів як Київської, так і Волинської та Подільської губерній. Крім спеціальних адресів, вони виряджали до Петербурга депутації від дворянства⁵⁸. І все ж масового поширення це явище не набуло. Як зауважував київський

⁵⁶ Что такое хлопомания и кто такие хлопоманы // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Кн.1. – К., 1862. – С.145.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.373. – Спр.91. – Арк.2.

⁵⁸ Там само. – Оп.371. – Спр.81. – Арк.3, 8, 10, 16, 34, 44. Від Київської губернії заявляти про своє «вірнопідданство» в Петербурзі поїхали О.Горват, граф Браницький, О.Ярошинський і Б.Мощенський; від Волинської – граф А.Потоцький, статський радник Вл.Свейковський, граф М.Чапський та колезький реєстратор М.Тржецяк; від Подільської – А.Граб'янка, граф Вл.Стадницький, М.Пшездзецький і відставний поручик О.Орловський.

генерал-губернатор, байдужими залишилися дворяни Чигиринського повіту, та й серед дворян-поляків Подільської губернії відповідний адрес підписало лише 103 особи, переважно дрібномаєткові власники.

Загалом наукове розв'язання задекларованої в назві статті проблеми полягає у площині оцінки Росії як імперії та потрактуванні її державної політики. Скориставшись повстанням для посиленого російщення краю, Петербург зміг мобілізувати для досягнення мети такі фактори, як православ'я та тривала участь українців у розбудові російської державності. Місцеве православне населення розглядалося як різновид росіян і ця ідея досить довго та успішно обслуговувала імперію. Польське Січневе повстання 1863 р., попри те, що його воєнна фаза не набула розмаху на території України, верховна влада повною мірою використала для перерозподілу земельних ресурсів, котрі перебували у власності місцевих поляків. Законодавчим шляхом, через конфіскації та запровадження податку кошти від маєтностей ішли на зміцнення державних механізмів та кадрове забезпечення заходів Російської імперії. Масштабність цієї акції вимагала від держави мобілізації внутрішніх ресурсів, а тому у багатьох питаннях регіонального управління вона спиралася на бюрократично-чиновницький апарат, для якого створювалися пільгові умови щодо служби та земельного збагачення. Цим скористалися не лише чиновники з внутрішніх російських губерній, а й українських лівобережних регіонів, для яких служба на Правобережжі була прийнятною – тут вони ставали успішними землевласниками, будівничими російської державності, витісняючи поляків з установ та зменшуючи їх монопольне землеволодіння. Здатність Російської імперії використати минулу ворожнечу між поляками й українцями, що на час повстання найбільше проявлялася у соціальному протистоянні, спровокувала ситуацію, коли значна частина місцевих інтелектуалів опинилася в одному таборі з державою, ведучи тривалу боротьбу проти польської присутності у краї, що суттєво сповільнювало формування української національної ідентичності.

In the article examined the specific measures of supreme power of the Russian Empire, applied after the January uprising of 1863 and directed to reduction of the polish landownership in Ukraine, as well as on expulsiing of Poland from a local government. It was found out the facilities mobilized by the Empire to be supported by Ukrainians. Among them the lowering of redemption payments for land for the peasants and the possibilities for the local officials to acquire it on the favorable conditions, and also the attracting them to government service. There are also marked the russification in the spheres of public resources policy, in education, limitation of liberal reforms' distribution. It is also indicated on appearance of the sociocultural movement of khlopomania under pressing of polish movement and public policy, with which the forming of Ukrainian language and culture and also its prohibition in 1863 were connected. It is defined that the created situation substantially slowed the formation of ukrainian national identity.

Keywords: January uprising, Russian Empire, Right-Bank Ukraine, governor-general, polish landownership, bureaucracy, policy of russification.

Г.Г.ЄФІМЕНКО *

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА АВТЕНТИЧНИЙ ЗМІСТ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ» МІЖ УСРР ТА РСФРР (березень – червень 1919 р.)

Аналізуються відносини між УСРР та РСФРР у перші місяці комуністичного будівництва в Україні. Залучаються до наукового обігу автентичні, але з погляду компартійних діячів «ідеологічно невитримані» документи, один з яких – резолюція пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р. Ставиться під сумнів усталена в історіографії схема розвитку таких відносин. виправляються фактологічні помилки, характерні для деяких праць та збірників документів із цієї тематики. Особливу увагу приділено аналізу «об'єднавчої» постанови Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р., котра у сучасній історіографії традиційно означається як угода про «воєнно-політичний союз».

Ключові слова: УСРР, РСФРР, ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б), ВЦВК, воєнно-політичний союз, федералізм, централізм.

Неупереджений аналіз відносин між радянськими Україною та Росією в «досоюзний» період є ключем до розуміння обставин створення СРСР та з'ясування сутності національної політики Кремля в міжвоєнні роки. Особливе місце у цьому періоді займає 1919 р., коли переможний і, як тоді здавалося, усеосяжний поступ комунізму змінився його болючими поразками, причому «українське питання» відіграло тут провідну роль.

Стратегічне бачення керівництвом РКП(б) шляхів розв'язання «українського питання» протягом усього періоду створення радянського ладу (1918–1938 рр.) було доволі сталим. Однак у 1919 р., в умовах «запаморочення від успіху», викликаного стрімким опануванням України та небезпідставними очікуваннями «світової революції», більшовицький центр нерідко виявляв централізаційну нетерплячість, не розмежовуючи тактику і стратегію своїх дій. Інакше кажучи – намагався створити таку модель державного устрою, яка не видозмінювалася б під впливом тактичних потреб. Такого не міг собі дозволити український субцентр радянської влади, який зважав на місцеві обставини і тому нерідко діяв усупереч волі центру.

Відмінність поглядів виразно виявилася у питанні про створення «воєнно-політичного союзу». Термін узятो в лапки невипадково, оскільки він не автентичний. Таке означення не фігурувало у жодному з документів тієї доби. Воно було винайдене пізніше від самої події (як, приміром, поняття «Київська Русь» чи «воєнний комунізм»), але стало невід'ємною складовою історичної пам'яті про неї. Навіть фінал «об'єднавчого процесу» зразка 1919 р., який, начебто, і дав підстави для вживання словосполучення «воєнно-політичний союз», – декларація Всеросійського ЦВК про об'єднання від 1 червня – сталої назви не має.

* Єфіменко Геннадій Григорійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.
E-mail: efimenko2002@ukr.net

У змісті законодавчого збірника її викладено так: «Про об'єднання *військових сил* радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії», а в тексті – «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії *для боротьби зі світовим імперіалізмом*»¹ (курсивом виділено розбіжності – Г.Є.). Тобто з поширеного нині словосполучення «воєнно-політичний союз» не вжито жодного слова.

У газеті «Правда» від 3 червня 1919 р, де цей документ і було вперше розміщено, назва взагалі не зазначалася, а текст «об'єднавчої» декларації починався після слів «під бурхливі оплески зібрання ухвалюється наступна резолюція». Щоправда у супровідному тексті йшлося про те, що «до ВЦВК надійшла низка пропозицій про *військове та матеріальне об'єднання*»². Не існує одноманітності в назві цього акта й у першоджерелах. Так, у протоколі засідання політбюро ЦК РКП(б), де й було ухвалено принципове рішення з цього питання, ідеться про «воєнно-економічний союз із радянськими республіками»³, а у стенограмі Всеросійського ЦВК – «об'єднання *військових сил* радянської республіки: Росії й України, Латвії та Білорусії з Литвою»⁴. Тож цілком закономірно, що у виданих пізніше численних збірниках документів стала назва також відсутня. Може йтися і про «військовий союз» для боротьби «проти імперіалістів»⁵, і про «об'єднання радянських республік [...] у боротьбі зі збройною інтервенцією»⁶ чи «світовим імперіалізмом»⁷ тощо. З огляду на те, що саме об'єднання *військових сил* було головним меседжем цієї постанови, її трактування як «військово-політичного союзу» ми теж не вважаємо помилкою, але в тексті вживаємо більш усталене словосполучення, яке, з огляду на все вказане вище, беремо в лапки.

Об'єднавча резолюція ВЦВК, як і стан та перспективи відносин між УСРР та РСФРР напередодні її ухвалення, по-різному тлумачилися представниками владного центру та українського субцентру. Досі ці суперечності залишалися поза увагою дослідників. Наявні сьогодні пояснення тих подій по суті не змінилися з пізньорадянських часів. Як у науковому, так і в навчальному

¹ «Об объединении военных сил советских республик России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии» та «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы и Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» (див.: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі – СУ РСФСР). – 1919. – Ст.264).

² Заседание Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Правда. – 1919. – 3 июня. У словосполученні «о военном и материальном объединении» слово «военное» ми переклали як «військове». – Оскільки йшлося про об'єднання армій, військ.

³ Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня заседаний: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – Москва, 2000. – С.35.

⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.1235. – Оп.21. – Д.17. – Л.1.

⁵ Декрет Всероссийского Центрального Виконавчого Комітету про *військовий союз* радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994. – С.94.

⁶ Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета об объединении советских республик России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с вооружённой интервенцией. 1 июня 1919 г. // Документы внешней политики СССР. – Т.2. – Москва, 1958. – С.179.

⁷ Декрет Всероссийского Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і мат. – К., 1963. – С.122.

дискурсі історії України важливе місце посідає твердження про укладення 1 червня 1919 р. «воєнно-політичного союзу». Приміром, у новітньому підручнику з історії України для 10-го класу наголошується: «1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК спільно з представниками УСРР, Білорусії, Латвії, Литви проголосив резолюцію про утворення військово-політичного союзу республік»⁸.

Приблизно так само висвітлюється вказана подія й у навчальних матеріалах для вищої школи. У популярному (побачило світ уже четверте видання) підручнику з історії України О.Бойка відзначається: «1 червня утворюється “воєнно-політичний союз” формально незалежних України, Латвії, Литви, Білорусії та Російської Федерації. [...] було об'єднання під керівництвом вищих органів РСФРР збройних сил, промислового потенціалу, фінансів, залізниць, комісаріатів праці»⁹. Те саме бачимо й у спеціалізованому підручнику для історичних факультетів В.Калініченка¹⁰.

Характеристика рішення Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. як формальної угоди про об'єднання/союз радянських республік узгоджується з сучасними оцінками українських істориків. В узагальненому вигляді ставлення вітчизняної історіографії до цього питання подане у відповідній статті «Енциклопедії історії України» (автор – О.Щусь), де стверджується про «формально “міждержавне” об'єднання воєнних, політичних та економічних ресурсів самостійних національних республік упродовж 1919 – на початку 1920-х рр.»¹¹. Такий висновок по суті тотожний із тим, якого дійшли автори підсумкової колективної праці української радянської історіографії, де це рішення ВЦВК означалося як таке, «що законодавчо оформило воєнно-політичний союз республік»¹².

У тематичній літературі радянського періоду погляд на «воєнно-політичний союз» не був таким однозначним. Приміром, ще задовго до розпаду СРСР Вс.Курицин підкреслював, що «воєнний союз, передбачений постановами ВЦВК від 1 червня та ВУЦВК від 18 травня, не був оформлений у вигляді договору»¹³. Як такий, що «фактично був багатостороннім договором, але юридично все ж таки ним не був», оцінював резолюцію від 1 червня О.Чистяков¹⁴. Неоднозначність названого рішення ВЦВК відзначалася і у спільній із Д.Златопольським праці: «Своєрідність цього важливого документа

⁸ Історія України: Підруч. для 10 кл. загальноосв. навч. закл. / О.Рєєнт. – О.Малій. – К., 2010. – С.183.

⁹ Бойко О.Д. Історія України: Підруч., 4-те вид., доп. – К., 2012. – С.336–337.

¹⁰ Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України: Підруч. для іст. фак. вищих навч. закл. – Ч.ІІІ: 1917–2003 рр. – Х., 2004. – 628 с. [Електронний ресурс]: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/e-library/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_2.6.htm

¹¹ Щусь О. Воєнно-політичний союз радянський республік // Енциклопедія історії України: У 5 т. – Т.1. – К., 2003. – С.598.

¹² История Украинской ССР: В 10 т. – Т.6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – К., 1984. – С.448.

¹³ Курицын В.М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917–1922 гг. – Москва, 1957. – С.68. З огляду на те, що у цитованому тексті неодноразово йдеться про військово єдність («воєнне єдинство») є певні підстави і для перекладу словосполучення «воєнний союз» як «військовий союз». У контексті аналізованої проблеми поняття «воєнний» та «військовий» рівнозначні.

¹⁴ Чистяков О.И. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. – Москва, 1955. – С.149.

полягала в тому, що, будучи за формою актом вищого органу державної влади РСФРР – Всеросійського ЦВК, він по суті своїй становив немовби міжреспубліканську угоду»¹⁵.

Доволі суперечливо резолюція ВЦВК від 1 червня подавалася і в одній з останніх спеціалізованих студій радянської доби – праці українського дослідника В.Чеховича. З одного боку, він відзначав, що для того, аби здійснити заплановане об'єднання, «ВЦВК повинен був створити комісію, якій доручалося негайно вступити в перемовини з представниками відповідних Центральних Виконавчих Комітетів і разом із ними виробити конкретні заходи з об'єднання»¹⁶. Інакше кажучи, рішення від 1 червня начебто не розглядалося як формальна угода, оскільки її (угоду) потрібно було ще напрацювати. А з іншого боку, В.Чехович наголошував: «Декрет ВЦВК [...] юридично зафіксував та закріпив ті державно-правові відносини радянських республік, котрі фактично існували на даному етапі їх розвитку»¹⁷. Тобто у цьому випадку йдеться саме про декрет як формальну угоду.

Зазначимо, що всі згадані автори періоду існування СРСР були кандидатами чи докторами юридичних наук. Відповідно їхні праці відзначалися більш пильною увагою до юридичних формальностей. Це зумовило відсутність однозначних тверджень про те, що 1 червня було створено «воєнно-політичний союз» та спонукало дослідників якимось чином відзначати відмінність між формою та змістом відносин Кремля з республіками. Зверталася увага й на невідповідність уживаних для характеристики радянського державного ладу термінів їх загальноновизнаному тлумаченню. Зокрема, О.Чистяков ще в роки хрущовської «відлиги» поставив під сумнів федеративний характер РСФРР у 1918–1922 рр., цілком слушно зауваживши: «Слово “федерація” в наш час вже не відповідає своєму початковому значенню, стало терміном умовним, більш широким»¹⁸. Відзначав він і відмінність між юридичним та загальнополітичним тлумаченням тих визначень (у тому числі словосполучення «воєнно-політичний союз»), якими радянські історики зазвичай користувалися при характеристиці відносин РСФРР із «незалежними» радянськими республіками, наголосивши, що ця термінологія «має не юридичне, а загальнополітичне, умовне значення»¹⁹.

Сучасні українські історики зазвичай звертають увагу на відмінність між формою та змістом національної політики Кремля. Зокрема, указується на прагнення центру «злити» Україну з Росією, що мало узгоджувалося з «правом націй на самовизначення». Але при аналізі сюжетів, пов'язаних із політикою Кремля щодо України, переважно не враховується та важлива деталь, що керівництво УСРР було суб'єктом політичного процесу й, відповідно, мало власний погляд на відносини з радянською Росією. Як правило, оминають увагою дослідники й ту обставину, що керівництво КП(б)У проявляли відмінне

¹⁵ Златопольский Д.Л., Чистяков О.И. Образование Союза ССР. – Москва, 1972. – С.109–110.

¹⁶ Чехович В.А. Победа Великого Октября и становление государственного Союза Советских Республик (1917–1922 гг.). – К., 1986. – С.53.

¹⁷ Там же. – С.56.

¹⁸ Чистяков О.И. Становление Российской Федерации (1917–1922). – Москва, 1966. – С.19.

¹⁹ Там же. – С.298.

від кремлівського центру розуміння ключових гасел, насамперед тези про федеративний устрій.

Автор звертається до аналізу відносин між УСРР та РСФРР упродовж того часу, коли серед кремлівських керівників набула популярності ідея «злити» УСРР та відбулася попередня формальна відмова від таких намірів, тобто з березня до 1 червня 1919 р. (рішення про «союз»). Під поняттями «злиття» («злити УСРР») слід розуміти органічне для комуністично-централістичного світогляду керманічів РКП(б) прагнення приєднати Україну до РСФРР, тобто позбавити її ознак державного цілого, ліквідувати всеукраїнські управлінські центри в усіх сферах державного будівництва та підпорядкувати їх безпосередньо Кремлю.

Це не виключало можливості й доцільності надання українцям, як відзначав ще в 1917 р. Й.Сталін, *територіальної автономії*, що могла бути оформлена «в рамках єдиної (зливої) держави з єдиними нормами конституції для областей, котрі відзначаються певним національним складом і залишаються в рамках цілого»²⁰. По суті йшлося про дозвіл на відкриття шкіл із рідною для місцевого населення мовою навчання та використання цієї мови в повсякденному житті, у тому числі у спілкуванні з державними органами. Щоправда, це були лише теоретичні напрацювання. Практика переможного, як видавалося спочатку, для комунізму 1919 р. суперечила таким настановам: нарком юстиції УСРР О.Хмельницький у березні 1919 р. доволі відверто охарактеризував можливу турботу «про культуру кожної нації» як «нездорову національну відрижку»²¹. А М.Скрипник, характеризуючи за свіжими враженнями мовну ситуацію в УСРР 1919 р., узагалі зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919 р. – Г.Є.) з боку різних спеців, радбурів (від “радянська буржуазія” – Г.Є.) і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»²².

Нині не існує ідеологічних заборон на дослідження планів більшовицьких керманічів «злити» Україну та реакції на ці наміри республіканського субцентру влади. Виявлених матеріалів виявилось достатньо, щоб зробити обґрунтовані висновки, які багато у чому не узгоджуються з існуючим історіографічним каноном. Для з'ясування змісту відносини між УСРР та РСФРР і співвідношення їх із проголошеною формою слід вирішити низку дослідницьких завдань. По-перше, щоб зрозуміти ставлення Кремля до «українського питання» в 1919 р. слід коротко охарактеризувати його передісторію. По-друге, визначити, коли та за яких обставин актуалізувалося завдання «злиття». По-третє, з'ясувати й уточнити дії Кремля у цьому напрямі, реакцію на них української влади. По-четверте, проаналізувати форму та зміст рішення ВЦВК від 1 червня й тодішнє тлумачення цієї події українською радянською стороною як у публічному, так і внутріпартійному дискурсі.

²⁰ Сталін Й.В. Проти федералізму // *Його ж.* Твори. – Т.4: Листопад 1917 – 1920. – К., 1948. – С.29.

²¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С.212.

²² Скрипник М.О. Донбас і Україна // *Його ж.* Статті і промови з національного питання / Упор. І.Кошелівець. – Б.м., 1974. – С.17. Статтю написано в 1920 р.

Вимушена увага до національної форми державності

Більшовицьке керівництво завжди було прихильником великої централізованої держави. Однак поширення на початку ХХ ст. національно-визвольного руху змусило його якимось чином реагувати на національний чинник. Ініціативу взяв на себе їхній лідер – В.Ленін. Чехословацький історик Ф.Сильницький ще в 1970-х рр. відзначав:

«Ленін був одним із небагатьох керівних діячів, котрий розумів делікатність даного питання, і як політик він проголосував встановлення рівноправних відносин між народами. Фактично Ленін був автором концепції більшовицької національної політики і основоположником тактики її здійснення»²³.

У липні (червні за ст.ст.) 1913 р. В.Ленін написав «Тези з національного питання», ключовим в яких було таке положення: «§ нашої програми (про самовизначення націй) не можна тлумачити ніяк інакше як у розумінні *політичного* самовизначення, тобто права на відокремлення і утворення самостійної держави»²⁴. Потребу розширеного тлумачення цього пункту зумовив, за словами В.Леніна, як «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», так і «пожвавлення *буржуазного* націоналізму – і великоруського (п. Струве, “Русская молва”, “прогрессисты” і т.д.), і українського, і польського (антисемітизм народовой “демократії”), і грузинського, і вірменського і т.д.»²⁵. Інакше кажучи, теза про «право на відокремлення» з'явилася через усвідомлення В.Ленінінм потреби належним чином відреагувати на втягування дедалі ширших верств суспільства в національно-визвольний рух та на спроби влади силовими методами запобігти його розвитку. Цю ленінську пропозицію було реалізовано на так званій «Серпневій (літній) 1913 р. нараді ЦК РСРП з партійними робітниками» (названа так для конспірації, оскільки реально відбулася 6–14 жовтня (23 вересня – 1 жовтня) 1913 р. у с. Пороніно, де на той час мешкав В.Ленін).

Визнання більшовиками «права на відокремлення» не означало бодай нейтрального ставлення до можливості його втілення у життя. У резолюції тієї ж Поронінської наради 1913 р. відзначалося, що політичні, професійні, кооперативно-просвітницькі та інші організації в інтересах «пролетаріату» мають бути єдиними для всієї держави, тобто Російської імперії. Інакше кажучи, заперечувалося право на існування таких об'єднань, які, власне кажучи, гіпотетично й могли б стати організуючою силою в реалізації начебто визнаного «права на відокремлення». У тій самій резолюції відверто наголошувалося:

²³ Сильницький Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. – Б.м., 1978. – С.13.

²⁴ Ленін В.І. Тези по національному питанню // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.23. – К., 1972. – С.300.

²⁵ Там само. – С.307.

«Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»²⁶.

У датованому 6 грудня 1913 р. листі до С.Шаумяна В.Ленін так роз'яснив причини появи цього пункту у програмі:

«Право на самовизначення є виняток з нашої загальної настанови централізму. Виняток цей безумовно необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму, [...] Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно»²⁷.

Тобто, як цілком слушно зауважував російський історик В.Журавльов, право на відокремлення стало не метою, а лише засобом зміцнення своїх позицій у політичних баталіях, стимулятором революційного процесу у країні, інструментом боротьби з правими, шовіністичними силами²⁸.

Обґрунтовуючи згодом гасло про право націй на самовизначення, В.Ленін підкреслював: «Із погляду демократії [...] визнання права на відокремлення зменшує небезпеку “розпаду держави”»²⁹. «Право на відокремлення» він бачив як одне із загальнодемократичних прав «буржуазної» республіки. Наявність (але не реалізацію!) його називав необхідною передумовою такої бажаної для більшовиків централізації:

«Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, тобто свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, *немислимій* без свободи відокремлення»³⁰.

Щоправда, за В.Леніним, такого права мали вимагати лише «соціал-демократи гноблячої нації, особливо так званих великих держав»³¹. У лютому 1919 р. В.Шахрай, проаналізувавши теорію та наявну на той час практику втілення гасла про «право націй на самовизначення», відзначив особливості підходу керівництва РКП(б) до цього питання такими словами: «“Право” визнається, а щоб се “право” не було “переведене в життя”, то тут на допомогу являється “літераторська видумка” про неможливість для пролетаріату мати “позитивний”, “практичний” програм»³².

²⁶ Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня. – 1 жовтня (6–14 жовтня) 1913 // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1: 1898–1917. – К., 1978. – С.375.

²⁷ Ленін В.І. С.Г.Шаумяну, 6 грудня 1913 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.48. – С.231.

²⁸ Журавльов В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX в. // История национальных политических партий России: Мат. междунар. конф., Москва, 21–22 мая 1996 г. – Москва, 1997. – С.88.

²⁹ Ленін В.І. Про право націй на самовизначення // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.25. – С.271.

³⁰ Ленін В.І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення // Там само. – Т.27. – С.60.

³¹ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення» // Там само. – С.414.

³² Шах-Рай В. Передмова // *Н.Ленін (В.Льїн).* Статті по національному питанні / Пер. з рос.

Гасло про право націй на самовизначення більшовицькі керівники використали в боротьбі з Тимчасовим урядом у 1917 р. Після захоплення влади вони були змушені демонструвати прихильність до цього лозунгу, адже потрібно було зміцнювати своє становище. «Українського питання» це стосувалося в першу чергу. До середини 1918 р. проблема, здавалося, утратила актуальність. Однак восени 1918 р. ситуація змінилася. Доволі несподівано для Кремля виявилось, що національні гасла в повстанському русі, котрий розгорівся в «національних окраїнах», і насамперед Україні, відігравали важливу роль. Тому після революції в Німеччині та її виходу з війни більшовицьке керівництво знову вирішило використати «національні козири» своїх дореволюційних лозунгів. Кремль повернувся до апробованого (на прикладі України) досвіду створення радянських урядів у національній оболонці.

Активация ідеї «злиття» України з Росією

За обставин, що склалися наприкінці 1918 р., ідею «злиття» довелося відкласти – владу в національних регіонах спочатку треба було здобути. Завдання вдалося виконати «малою кров'ю», оскільки значна частина повстанських загонів, які заповнили Україну, під впливом національних та соціальних гасел більшовиків перейшла на їхній бік. Тим більше, що перед очима був яскравий приклад – у Росії відбувся переділ землі. Та вже перші кроки нової влади на опанованій території свідчили про те, що від централізації вона відмовлятися не збиралася. Формально не відкидаючи привабливих гасел, більшовики проводили протилежну політику. Це змусило одного з керівників боротьбистів – М.Полоза – у середині лютого звернутися з листом до наркома у справах національностей РСФРР Й.Сталіна:

«Політика на Україні здійснюється врозріз усьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити “комуністичний” з'їзд Рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією»³³.

Головне побоювання М.Полоза не справдилося – III Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 6–10 березня 1919 р. у Харкові, питання про «злиття» не порушував. Натомість в ухваленій ним 10 березня та затвердженій 14 березня ВУЦВК Конституції УСРР (ст.4) відзначалася «тверда рішучість увійти до складу єдиної міжнародної соціалістичної радянської республіки, як тільки створяться умови для її появи», наголошувалося на «цілковитій солідарності» УСРР «з нині існуючими вже радянськими республіками» та підкреслювалося «вирішення вступити з ними в найміцніше об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції та в найміцніше співробітництво в царині комуністичного будівництва, можливого тільки в міжнародному

на укр. з передмовою В.Шах-Рая. – Саратов, 1919. – С. XXVIII.

³³ Див: Документи трагічної історії України (1917–1927) / Ред.-упор. П.П.Бачинський. – К., 1999. – С.114.

масштабі»³⁴. Із цих рядків можна зробити висновок, що українські радянські керманічі вбачали централізацію не у «приєднанні» до РСФРР чи «злитті» України, а в її «об'єднанні», тобто бачили себе тією чи іншою мірою рівноправною з РСФРР частиною майбутнього цілого.

На відміну від владного проводу республіки, у Кремлі національна форма радянської державності в Україні сприймалася лише як ширма, за якою немає жодного змісту. Зокрема В.Ленін у заключній промові на VIII з'їзді РКП(б) (18–23 березня 1919 р) з приводу програми партії двічі проговорився, що нині «існує одна Радянська республіка»³⁵. Ще більш чітко ставлення Кремля до УСРР віддзеркалилося у промові члена Президії Всеросійського ЦВК Л.Сосновського, яку він виголосив на засіданні ВЦВК 9 квітня 1919 р:

«Товариші, ЦВК до цього часу доводилося працювати як єдиному законодавчому органу робітників і селян в усьому світі. Сьогоднішнє засідання ми щасливі відкрити, знаючи, що поряд з нами в Європі є два таких вогнища робітничої й селянської революції – в Угорщині та Баварії»³⁶.

Як бачимо, що ані Україну, ані інші радянські республіки (Естонія, Литва, Білорусія, Латвія), щодо визнання незалежності яких, на відміну від України, було навіть ухвалено спеціальні юридичні акти³⁷, за якесь окреме, і тим більше – незалежне ціле у Кремлі не вважали.

Національна ширма певний час улаштовувала Кремль, оскільки допомогла опанувати Україну та деякі інші «окраїни». Додамо, що економічним завданням більшовицького центру наявність такої ширми на перших порах нічим не заважала. Адже Українською радою народного господарства (УРНГ), яка й була головним економічним органом УСРР, керувала надіслана з Москви та підпорядкована (включно з особистим грошовим забезпеченням) безпосередньо ВРНГ РСФРР комісія на чолі з А.Нікітіним³⁸. Результати її роботи станом на березень 1919 р. влучно охарактеризував відряджений до України з перевіркою член президії ВРНГ В.Чубар: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно й ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де не втомно працював тов. Ландау»³⁹. Тобто на той час викачувати промислові ресурси можна було й без формальної централізації управління економікою.

Отже, таке становище задовольняло Кремль. Однак воно не могло тривати постійно: економічні ресурси України швидко вичерпувалися, а їх подальше викачування призводило до виникнення та посилення спротиву

³⁴ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Ст.4 // Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Х., 1932. – С.58.

³⁵ Восьмой съезд РКП(б), март 1919 года: Протоколы. – Москва, 1959. – С.100, 102.

³⁶ ГАРФ. – Ф.1235. – Оп.21. – Д.13. – Л.46.

³⁷ Див.: Документы внешней политики СССР. – Т.1: 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. – Москва, 1959; Т.2: 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. – Москва, 1958. – 778 с.; Т.3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – Москва, 1959. – 702 с.

³⁸ Детальніше про повну узгодженість роботи цієї комісії з московським керівництвом див: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919). – К., 2008. – С.142–143.

³⁹ Российский государственный архив экономики. – Ф.3429. – Оп.1. – Д.1066. – Л.116 об.

місцевих управлінців. Та й члени вказаної комісії, які серед своїх обов'язків мали завдання налагоджувати економіку, із часом «українізувалися», тобто почали дбати про економічні інтереси УСРР. Після опанування більшовиками України, яке в основному завершилося в березні 1919 р., почали активніше відстоювати українські інтереси й керманічі УСРР. За часом це збіглося із затвердженням III Всеукраїнським з'їздом рад рішення про переїзд урядових структур із Харкова до Києва.

Додав штрихів до створюваного у Кремлі образу України й уже згаданий звіт В.Чубаря, в якому цей діяч, на той час непохитний централіст, із неприхованим обуренням відзначав:

«Працівники, які тут є, надзвичайно міцно просякнуті невідворотністю дотримання формальностей “Самостійної Республіки” (в оригіналі – “Самостійной Республіки” – Г.Є.)... Не вдаючись до оцінки такого становища з боку доцільності здійснюваної тут політики, із міркувань міжнародного характеру, вважаю, що шлях цей слизький. Подальше ознайомлення зі становищем речей в Україні приводить мене до переконання, що необхідно намагатися з нього зійти якомога швидше, що може бути можливим лише при поставчанні України новими силами, як для праці у царині політики, так і для праці в економічних установах і робітничих організаціях»⁴⁰.

Серед рядових комуністів в Україні набували популярності ідеї, висловлені в маніфесті В.Шахрая та С.Мазлаха «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919 р.). Один із його авторів – С.Мазлах – у листі до дружини охарактеризував становище такими словами:

«Україна повинна бути самостійною радянською республікою. Цього вимагають інтереси українських трудящих й успіх світової революції. І це усвідомлюють робітники. Усвідомлюють навіть національно знеособлені елементи, що випередили історію»⁴¹.

У Кремлі були вкрай стурбовані таким меседжем і поширенням цих ідей в Україні. Тож книгу заборонили, а авторів виключили з лав КП(б)У.

Усе назване вище, – прагнення керівництва УСРР до економічної та політичної самостійності, поширення у прокомуністичному сегменті українського суспільства ідеї існуванні реально окремішньої республіки, до чого додалося бажання центру створити міцний «військовий кулак» для зміцнення своєї влади та експансії в Європу, – спричинило активацію ідеї «злиття». Її імпульс ішов із більшовицького центру. 8 квітня 1919 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову про необхідність єдності дій України та Росії як директиву для ЦК КП(б)У⁴². У цьому документі мовилося насамперед про військові справи, транспорт та органи постачання. Формальне існування відповідних народних комісаріатів у

⁴⁰ Там же. – Л.116.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.39. – Оп.4. – Спр.128. – Арк.6.

⁴² Директива ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії, 8 квітня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР. – С.108–109.

республіках уважалось можливим лише через «поступки самостійним (в оригіналі – «самостийным» – Г.Є.) тенденціям»⁴³. Однак реально названі наркомати повинні були виконувати директиви, «які надаються з відповідних комісаріатів РСФРР», тобто Україна не розглядалася як скільки-небудь рівноправне з РСФРР утворення. Так, щодо залізниць наголошувалося: «Українські залізниці становлять нерозривну частину російської залізничної мережі й керуються народним комісаріатом шляхів із Москви»⁴⁴. Бачимо, що в уявленнях Кремля РНК УСРР не мав права регулювати цю сферу. Згідно з цією постановою, наркомат державного контролю РСФРР мав поширити свою діяльність на всі установи УСРР⁴⁵. В.Ленін особисто наполіг на ухваленні та прискоренні передачі цієї директиви в Україну: «Пропоную зібрати підписи членів політбюро ЦК і затвердити ці директиви Українській комуністичній партії і її ЦК для України. *Дуже терміново*». Та ймовірно вже після отримання необхідних підписів: «В оргбюро ЦК. Негайно переслати в Український ЦК»⁴⁶.

Надсилаючи такі централізаційні директиви, Кремль водночас наполягав на демонстрації національної толерантності, підтвердженням якої вважав введення боротьбистів до уряду УСРР. Відповідну пряму, безапеляційну директиву Київ отримав під час роботи пленуму ЦК КП(б)У (6–9 квітня 1919 р.):

«Цека партії вважає обов'язковою угоду з у.с.р. у сенсі входження представників укр. есерів до українського радянського уряду. Цека партії зобов'язує Цека українських комуністів провести ці директиви в терміновому порядку. Про результат доповісти негайно. За дорученням ЦК Сталін»⁴⁷.

Про те, як таку настанову сприйняли в Києві, свідчать рядки з листа В.Затонського до ЦК РКП(б) від 1 грудня 1919 р., в якому було зазначено ще й обставини отримання цієї директиви:

«Згадайте той час, коли одночасно всі комісаріати, якими керували в більшості члени ЦК (ідеться про російські наркомати, очолювані членами ЦК РКП(б) – Г.Є.), надсилали накази й розпорядження на Україну, котрі під корінь знищували ту політику, що її проводив у незайманому вигляді (в оригіналі – “в девственной чистоте” – Г.Є.) один лише Чичерін (нарком закордонних справ РСФРР – Г.Є.), коли одночасно Невський (нарком шляхів сполучення РСФРР – Г.Є.) приєднував до себе без нашого відома телеграмою по лінії українські залізниці до Воронежського, Курського та інших округів (у січні 1919 р., уряд УСРР не погодився з цим – Г.Є.), тов. Троцький давав накази по, на той час ще самостійній, українській армії і навіть Анатолій Васильович (Луначарський, нарком освіти

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.

⁴⁴ Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій радянської України і радянської Росії, 8 квітня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. – С.109.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Ленін В.І. Пропозиція про затвердження проекту постанови ЦК РКП(б) з директивами для ЦК КП(б) України // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.237.

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.3.

РСФРР – Г.Є.), чи, у крайньому разі, його комісаріат, надсилав своїх ревізорів-комісарів безпосередньо до Кубеляк. Ми, зрозуміло, в амбіції не вдавалися, хоча не так уже й зручно працювати, коли установи отримують одночасно накази з Москви та Києва. Але в установах часто-густо усери перебували. Скільки скандалів через це було... Ледей не побилися з усесерами... А у цей час наказ від ЦК РКП: включити усерів до складу уряду. [...] На Україні нам довелося не те, щоб спостерігати, а на своїй шпії переписувати українську оперету зі співами та танцями в постановці одночасно і під Невського, і під Троцького, і під Чичеріна, і під Леніна, і все це під режисерством, урешті-решт, ЦК РКП»⁴⁸.

Важливою спонукою до активації ідеї про «злиття» стали продовольчі труднощі в Росії. 13 квітня 1919 р. на засіданні ЦК РКП(б) В.Ленін наголосив на тому, що «необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає ніякого продовольчого апарату». У Кремлі вважали за неможливе провести в достатній кількості ревізицію українського хліба без наявності такого апарату, який був би продовженням і частиною російського. Було ухвалено «персонально з ЦК» відправити в Україну Л.Каменєва та М.Муранова, у допомогу яким «на Україну відряджаються також тт. Йоффе, Ройзман, Максимов, Зорін, Дудкін, М'ясков та Геллер»⁴⁹. Уже 19 квітня Л.Каменєв прибув до Харкова, а за два дні – до Києва⁵⁰, де 23 квітня виступив із доповіддю на засіданні ВУЦВК⁵¹. Саме він став головним централізатором у складі політбюро ЦК РКП(б) у цей період.

23 квітня політбюро ЦК РКП(б) знову звернулося до «українського питання». Другим пунктом порядку денного у протоколі зазначено лаконічно: «Україна»⁵². Нова ухвала вже не містила будь-якої можливості тлумачити її по-різному: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з радянською Росією»⁵³. Це остаточно визнавалося нагальним завданням. Постало питання про методи його виконання.

Ідеологічна та організаційна підготовка «злиття»

Одну з головних передумов та складових частин такого злиття В.Ленін убачав у жорсткій військовій єдності. 24 квітня 1919 р. він писав Е.Скляньському, заступникові Л.Троцького в Реввійськраді РСФРР: «Т. Скляньський! Це, до речі, якраз до того, що вчора вирішено. Треба **спішно, негайно**: 1) скласти текст директиви від ЦК до всіх “націоналів” про єдність (злиття) військову»⁵⁴. Завдання було швидко виконане. Уже 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив

⁴⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.5. – Оп.2. – Д.134. – Л.14.

⁴⁹ Протокол заседания ЦК, 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.144.

⁵⁰ Экспедиция Л.Б.Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролетарская революция (Москва). – 1926. – №5 (41). – С.124.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.9.

⁵² Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня заседаний: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – С.32.

⁵³ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.3. – Л.2.

⁵⁴ *Ленін В.І.* Е.М.Скляньському // В.І.Ленін про Україну. – Ч. II: 1917–1922. – С.261.

«проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для всіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії, і України та ін.»⁵⁵.

У зв'язку з цим дорученням слід звернути увагу на одну важливу деталь. Указаний у протоколі пленуму (і надзвичайно важливий, з огляду на його цілковите схвалення) «проект тов. Троцького» від 4 травня у збірниках документів не публікувався. Натомість за радянських часів неодноразово друкувався інший документ – «Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність», який подавався як «ленінсько-сталінський» і вперше побачив світ 1941 р.⁵⁶ Відсутність точного датування («травень 1919 р.»), аналіз листування В.Леніна, ленінської біографічної хроніки, протоколів політбюро та пленумів РКП(б), чітко усвідомлення того факту, що подібна директива мала бути ухвалена до 19 травня, тобто до прийняття відповідного рішення українськими владними органами, – усе це дає підстави стверджувати, що насправді названий як «ленінсько-сталінський» документ і є ухвалений пленумом ЦК РКП(б) «проект тов. Троцького». Звідси логічний висновок про те, що «Проект директиви про військову єдність» було написано в Реввійськраді в період з 25 квітня по 3 травня, а автором чи одним із його авторів був Л.Троцький, очільник РВС.

Радянські історики, навіть якщо розуміли, хто був автором цього проекту, з політико-ідеологічних міркувань не могли на це вказувати. Як, утім, після розвінчання «культу особи» вже й не наполягали на подвійному, «ленінсько-сталінському», варіанті авторства. Показовий приклад – книга Б.Бабія, який писав:

«У травні [...], коли необхідно було ще більше посилити єдність радянських республік, особливо у воєнному відношенні, В.І.Ленін виробив “Проект директиви ЦК про військову єдність”. Цей проєкт було покладено в основу рішення Пленуму ЦК РКП(б) від 4 травня 1919 р., в якому говорилося про необхідність встановити “в галузі військового управління і командування найсуворіше начало єдності організації і суворого централізму”»⁵⁷.

Тобто Б.Бабій зазначав, що цей проєкт було затверджено саме пленумом ЦК РКП(б) від 4 травня (уже визначив більш точні хронологічні рамки), але через ідеологічні перепони не міг вказати на авторство Л.Троцького.

У Кремля існували цілком обґрунтовані сумніви щодо спроможності української радянської верхівки ініціювати «злиття». Відтак її керівний склад було вирішено оптимізувати. На засіданні ЦК РКП(б) 13 квітня 1919 р. Х.Раковському було доручено «разом із цекістами з'ясувати питання про можливість відрядження тт. П'ятакова і Бубнова»⁵⁸ з Києва. Саме ці діячі були найбільш авторитетними опонентами вказівок, які надсилало до України керівництво РКП(б). Щоб попередити можливий спротив, у цьому ж пункті резолюції

⁵⁵ Протокол засідання пленума ЦК РКП(б), 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.156.

⁵⁶ Див: *Ленін В.І.* Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.298.

⁵⁷ *Бабій Б.М.* Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С.80–81.

⁵⁸ Протокол засідання ЦК, 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.144.

ЦК РКП(б) нагадувалося, що «національні ЦК є обласними організаціями, які користуються відповідними правами й несуть відповідні обов'язки»⁵⁹. А вже 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) затвердило таку ухвалу: «Товариша Йоффе відповідно до постанови пленуму направити до складу українського уряду для посилення там централістських елементів»⁶⁰.

Питання централізації було нагальним. Тож політбюро ЦК РКП(б) ще раз підкреслило важливість надання реальних повноважень своєму посланцеві:

«Направити Йоффе на Україну з призначенням його народним комісаром державного контролю, або, якщо ця посада зайнята серйозним працівником, з наданням йому іншого народного комісаріату. Понад це, Йоффе призначається членом Ради оборони України»⁶¹.

Оскільки наркомат держконтролю очолював такий «серйозний працівник», як М.Скрипник, який не був всеросійським централістом, то для А.Йоффе створили нове відомство з дещо схожими контрольними функціями – наркомат радянської інспекції⁶². До нього незабаром було передано частину функцій, що їх мав до того скрипниківський Наркомдержконтроль. Принагідно відзначимо, що у складі РНК РСФРР окремого наркомату радянської інспекції не було.

Навіть за стрімкого прямування до злиття, Кремль не забував, що публічна ініціатива мала виходити з України. У «радянському порядку» саме «ЦВК рад України» першим ухвалив постанову, в якій було задекларовано потребу «спільності боротьби та єдності керівництва» перед обличчям єдиного ворога⁶³. Датою ухвалення такого рішення в більшості історичних праць та збірників документів називається 18 травня 1919 р.⁶⁴ Однак архівні джерела (йдеться про протоколи засідань ВУЦВК та політбюро ЦК КП(б)У, де й зафіксовано обговорення питання про об'єднання) свідчать про 19 травня⁶⁵. Ця ж дата згадується у спеціалізованих («військовому» та «дипломатичному») збірниках документів⁶⁶, до неї апелюють і деякі історики⁶⁷. Про те ж свідчать і дописи в датованій 20 травня періодиці. Так, в армійській газеті з'явилася замітка «Вчерашнее заседание ЦИК», в якій відзначалося, що «це було найбільш урочисте з усіх

⁵⁹ Там же. – С.148.

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.3. – Л.2.

⁶¹ Там же. – Д.5. – Л.1.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.15.

⁶³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік, 18 травня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. – С.118.

⁶⁴ Див., напр.: Там само. – С.118–119; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і мат.: Довідник: У 2 ч. – Ч.1. – К., 1997. – С.53.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17–18; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

⁶⁶ Докладная записка главного командования председателю Реввоенсовета республики об организации войск Украинского фронта // Директивы главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.234, 798; Постановление Центрального Исполнительного Комитета УССР об объединении военных сил советских республик, 19 мая 1919 г. // Документы внешней политики СССР. – Т.2. – С.168.

⁶⁷ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – К., 1996. – С.88; *Щусь О.* Воєнно-політичний союз радянських республік. – С.598.

засідань, мітингів і зборів, які лише відбувалися в Києві до вчорашнього дня»⁶⁸. Розповідалося про це й у партійному часопису, де серед іншого вказувалося, що Л.Троцький (найголовніший учасник засідання, один із «вождів світової революції») прибув до Києва 19 травня о 8-й год.⁶⁹ Про те, що «вчора в театрі ім. Лібкнехта (нині – Національна опера України ім. Т.Шевченка – Г.С.) відбулося об'єднане засідання Центрального виконавчого комітету» повідомлялося і в головній радянській газеті України⁷⁰.

Та незважаючи на всі наведені аргументи саме дата 18 травня до цього часу залишається «канонічною». Аналіз першоджерел дозволяє зробити висновок, що її появу зумовив збіг обставин. З якихось причин, імовірно через опіску або технічну помилку, у постанові політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня при згадці української об'єднаної «ініціативи» йшлося саме про рішення ВУЦВК від 18 травня⁷¹. Ця ж дата згадувалася й у промові Л.Каменева на засіданні ВЦВК⁷² та в ухваленій «об'єднаної» декларації ВЦВК від 1 червня⁷³. Та головним штрихом до надання «канонічності» даті 18 травня стала, на наш погляд, резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», що 29 листопада 1919 р. була схвалена пленумом ЦК РКП(б) та затверджена без змін VIII конференцією РКП(б), котра відбулася 2–4 грудня 1919 р. У ній декларації «ЦВКУ від 18 травня 1919 р.»⁷⁴ було надано ознаки юридичного акту. Автором цієї резолюції став В.Ленін, а висловлене ним сумнівам серед радянських істориків не підлягало. Натомість уже після розпаду СРСР це питання детально не аналізувалося.

Причиною звернення до проблеми «18/19 травня» у цій статті стало насамперед намагання автора підтвердити нагальну потребу нового осмислення теми відносин між УСРР та РСФРР на основі аналізу першоджерел. Утім, попри розбіжність у датуванні, в усіх випадках текст резолюції ЦВК рад України ідентичний. У ньому, зокрема, проголошувалося: «Всі матеріальні засоби [...] мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»⁷⁵. Щоб продемонструвати суспільну підтримку цієї об'єднаної ініціативи, ВУЦВК ухвалював її спільно з «Київською радою Робітничих депутатів, Повітовим з'їздом селянських депутатів і представниками Київських професійних спілок та фабрично-заводських комітетів»⁷⁶. Утім, говорити про те, що це було ініціативою українського владного субцентру, не доводиться.

Указану постанову ВУЦВК було ухвалено як резолюцію на доповідь голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького «Оборона Радянської Республіки та міжнародне становище»⁷⁷. У доповіді неодноразово зазначалося – Україна

⁶⁸ Вчерашнее заседание ЦИК // Красная армия (Київ). – 1919. – 20 мая.

⁶⁹ Приезд тов. Троцкого // Коммунист (Київ). – 1919. – 20 мая.

⁷⁰ Вождь Красной армии в Киеве // Известия ВУЦИК. – 1919. – 20 мая.

⁷¹ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

⁷² ГАРФ. – Ф.1235. – Оп.21. – Д.17. – Л.4.

⁷³ Заседание Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // Правда. – 1919. – 3 июня.

⁷⁴ Резолюция ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.359.

⁷⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. – Ч.1. – С.535.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.17.

та «Великоросія» становлять єдину радянську республіку, і такі твердження переривалися оплесками. Зокрема, після зауваги про те, що, на відміну від попереднього року, у 1919 р. встановлення радянської влади відбулося за значно меншого військового сприяння півночі, Л.Троцький відзначив, що українські партизанські загони та «нашвидкуруч створені загони робітників і селян [...] протягом декількох тижнів, двох – трьох місяців очистили величезну територію та приєднали мільйони трудящих до радянської Росії»⁷⁸. Щоправда, далі він дещо уточнив формулювання, зауваживши «наша країна (я кажу “наша країна” не лише про Великоросію, але й про Україну), оскільки це звільнена радянська країна, є озброєним табором»⁷⁹. Далі, відзначаючи військові завдання України та Росії, промовець ужив термін «федеративна республіка» як характеристику такого утворення, що вже існує⁸⁰. Таким чином, у цих випадках ішлося вже начебто не про «російську, а про «радянську країну» та «радянську» федерацію. Закінчив свою промову Л.Троцький закликком, виголошеним українською мовою: «Хай живуть українські робітники та всі чесні селяни!»⁸¹.

Після доповіді Л.Троцького почалося обговорення. Представник УПСР (комуністів) О.Шумський «застеріг від великоросійських патріотів, що мріють про відновлення старої Росії й, підтримуючи резолюцію, пропонує поширити об'єднання і на радянську Угорщину»⁸². Така пропозиція цілкоміто відповідала духові схвалюваних раніше звернень та декларацій, ураховувала сподівання на «світову революцію». Однак того дня змінювати нічого вже не стали, адже «об'єднавча» декларація ВУЦВК була лише легалізацією партійного рішення й відтак унесення коректив до неї не передбачалося. Та й формально для такого уточнення не було підстав, оскільки у запропонованій резолюції конкретні радянські республіки не називалися.

Не менш промовистим штрихом, що характеризував цю начебто «ініціативу» української сторони, був той факт, що того ж таки 19 травня, перед засіданням ВУЦВК, відбулася «нарада членів Центрального комітету РКП із членами Центрального комітету КПУ та деякими відповідальними працівниками», на якій, власне, і ухвалювалися до виконання ініційовані центром «об'єднавчі» завдання⁸³. У нараді взяли участь два (з п'яти наявних на той час) члени політбюро ЦК РКП(б) – Л.Троцький та Л.Каменев, а також заступник голови ВРНГ РСФРР І.Ломов. Таке представництво яскраво свідчило про важливу роль України у планах Кремля. Ураховуючи централізм РКП(б), можна впевнено стверджувати, що йшлося про необхідність виконувати директиву центру, затверджену пленумом ЦК РКП(б) від 4 травня. Така теза підтверджується змістом ухваленної постанови. Ті рядки резолюції, в яких ішлося про рішення «погодитися з постановою ЦК РКП про ліквідацію українського фронту й безпосереднє підпорядкування військових округів Реввійськраді республіки» та про потребу «провести через ЦВК рад України сьогодні ж директивну

⁷⁸ Там само. – Спр.10. – Арк.172.

⁷⁹ Там само. – Арк.172 зв.

⁸⁰ Там само. – Арк.177.

⁸¹ Там само. – Арк.180.

⁸² Там само. – Спр.9. – Арк.22.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

резольоцію про єдність фронту та єдність військової боротьби»⁸⁴, виразно підтверджують нашу тезу про те, що згадана резолюція ЦВК рад України, поперше, була ухвалена 19 травня, а по-друге – робилося це за наказом Кремля.

Останнім штрихом для розуміння обставин затвердження українською владою «об'єднавчої» резолюції було попереднє схвалення планів Л.Троцького (а не В.Леніна чи Й.Сталіна!) всіма членами політбюро ЦК РКП(б). 17 травня Л.Троцький надіслав телеграму до ЦК РКП(б) із пропозицією відсторонити від військової роботи В.Антонова-Овсієнка, М.Подвойського та А.Бубнова (останній – голова Реввійськради УСРР). З огляду на те, що вказаних осіб Л.Троцький фактично звинувачував у «партизанстві», він запропонував створити нову Реввійськграду України або взагалі ліквідувати Український фронт та підкреслив, що його у цьому підтримує Л.Каменев⁸⁵. Після схвалення цих намірів В.Леніним Л.Троцький надіслав до Кремля телеграму, в якій повідомляв остаточне рішення: «Прибув т. Йоффе. Він вважає, як і ми, неможливим подальше збереження Антонова та Бубнова в Реввійськраді України. Найбільш правильним рішенням уявляється нам ліквідація фронту шляхом виділення Західної армії й зосередження всіх сил Донбасу. Троцький»⁸⁶. Ті члени політбюро ЦК РКП(б), які перебували в Москві (В.Ленін, Й.Сталін, М.Крестинський), відповіли на цю пропозицію цілковитою згодою⁸⁷. Л.Троцький та Л.Каменев отримали карт-бланш на проведення свого рішення через ЦК КП(б)У та ВУЦВК.

Той факт, що українські радянські владні органи затвердили «об'єднавчу» директиву Кремля лише за присутності членів політбюро ЦК РКП(б), свідчив про її, скажімо так, недостатню популярність в УСРР. До того ж ЦК КП(б)У таки запропонував деякі доповнення до директиви центру, в яких ішлося про потребу формального збереження національної специфіки військових сил. Ішлося, зокрема, про такі рядки:

«2. Усі військові частини, що формуються на території України, формуються як українська армія з відповідною назвою частин. [...] 4. Головнокомандування має відповідно (після остаточного затвердження рішення про “єдність” – Г.Є.) змінити свою назву, щоб вийшло приблизно наступне: “Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік”. Довести про цю постанову через тт. Троцького та Каменева до відома ЦК РКП із проханням ужити заходів (стосується п.2 та 4)»⁸⁸.

Ці пропозиції, що вже справді були ініціативою українських радянських керманічів і втілення яких могло б свідчити про намір надати майбутньому об'єднанню форми «радянської» (а не «російської») федерації, було проігноровано Кремлем. На відміну від позиції керівництва УСРР, яке, приміром, навіть в об'єднавчій декларації від 19 травня 1919 р. наголошувало на потребі

⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

⁸⁵ В.И.Ленин: Неизвестные документы 1891–1922. – Москва, 2000. – С.228.

⁸⁶ Цит. за: Там же.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.14.

об'єднання збройної боротьби «в усіх існуючих радянських республіках» та необхідності зосередження всіх матеріальних засобів «навколо спільного для всіх республік центру»⁸⁹, у центрі мислили у форматі двосторонніх «відносин», а якщо точніше – входження України до складу РСФРР.

Яскравим віддзеркаленням позиції Кремля стало інтерв'ю Л.Каменева газеті «Правда», яке він дав після повернення з України. Зазначивши гостру потребу ліквідувати «партизанство» в республіці, Л.Каменев сказав:

«Як їх ліквідувати? **Об'єднати всіх у регулярну армію.** [...] Питання про об'єднання всіх українських партизанських загонів і про створення регулярної армії потрібно поставити **якмога ширше**. Йдеться не про створення української армії, а про те, щоб залучити всі українські партизанські загони в єдину Червону армію. Узагалі, потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. Це питання про повне злиття вже поставлене й уже вжито заходів до практичного його вирішення (виділення – так в оригіналі, курсив – наш – Г.С.). [...] Крим, як і Україна, має ввійти до складу єдиної радянської Росії»⁹⁰.

Із виділеними у цитаті курсивом твердженнями не могло погодитися керівництво УСРР. У Києві таке «злиття» на той час убачалося політично недоцільним кроком. Урешті, у схвалюваних доти резолюціях, як і в уже згаданій ст.4 Конституції УСРР, ішлося про потребу створення «міжнародної соціалістичної радянської республіки», а не розширення «російської».

Позицію керівництва УСРР щодо відносин із РСФРР було чітко зафіксовано в резолюції пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня. Її текст не можна відшукати у численних збірниках документів, немає його й у ґрунтовному виданні резолюцій і рішень з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КПУ, де мало б бути вміщено всі такі документи. Щоправда, у цьому збірнику згадується, що пленум ЦК КП(б)У від 27 травня «розглянув питання про відносини РСФРР і УСРР»⁹¹, але через невідповідність ухваленій з цього приводу резолюції ідеологічному курсу 1960–1980-х рр. опубліковано її не було. Аналіз цього документа дає змогу визначити особливості «українського погляду» на перспективи розвитку відносин України з Росією та державного статусу УСРР. Наводимо це рішення повністю:

- «1. Формальна самостійність УСРР має ще залишитися.
2. Діям деяких занадто старанних агентів РСФРР (особливо військових і продовольчих), що не зважають на національні особливості українського селянства, потрібно покласти край найрішучішим чином.

⁸⁹ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік, 18 травня 1919 р. // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. – С.119.

⁹⁰ На Украине и в Крыму (Беседа с тов. Каменевым) // Правда. – 1919. – 24 мая.

⁹¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.56.

3. Та необхідна централізація, рішення про яку ухвалено постановою політбюро ЦК КПУ за пропозицією ЦК РКП, має здійснюватися відкрито, у вигляді формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР (ЦВК). Зокрема, питання про централізацію військового командування, залізничної справи, Раднаргоспу та фінансів потрібно вирішити саме таким чином.
4. Безпосереднє розпорядження на місцях, минаючи центр.[альні] устан.[ови] Українських Республік (так у тексті, очевидно – Української Республіки – Г.С.) безумовно неприпустиме.
5. Означені рішення довести до відома ЦК РКП, для чого делегувати до Москви т. Раковського, якому одночасно доручається провести перемовини про форми об'єднання обох республік»⁹².

Указаним рішенням розгляд резолюції з питання про відносини не обмежився. Пунктом 9-м порядку денного пленуму було питання «Про Раднаргосп». Його вирішення також свідчило про несприйняття централізаторської нетерплячки центру:

«Запропонувати ЦК РКП суворо підтвердити всім економічним організаціям в Україні, що вони є органами УСРР, і що вони зобов'язані підкорятися центральним та місцевим органам УСРР. Резолюцію Всеукраїнського з'їзду професійної спілки про ліквідацію Уккранаргоспу визнати неправильною (курсив наш – Г.С.)»⁹³.

Виділене курсивом особливо важливо, адже йшлося про той з'їзд, який, як похвалявся відповідальний за його проведення нарком праці УСРР Б.Магідов, «пройшов під прапором комуністів», і неодноразово «свідомо підкреслював необхідність об'єднання з Російською республікою»⁹⁴.

Резолюція пленуму свідчила про те, що в керівництві КП(б)У до прагнення центру «злити» Україну поставилися вкрай критично. Українські радянські керманічі не заперечували потреби тісного об'єднання, але категорично наполягали на тому, що єдиним розпорядником у республіці мають бути саме центральні органи влади УСРР. Це прямо суперечило намірам Кремля.

Формально позиція ЦК КП(б)У обумовлювалася відповідними настановами затвердженої VIII з'їздом РКП(б) (18–23 березня 1919 р.) нової програми партії. У пункті 9.3 відзначалося: «Як одну з перехідних форм до повної єдності, партія висуває федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»⁹⁵. От тільки існувала істотна відмінність в оцінках поточної ситуації між більшовицьким центром влади та його українським субцентром.

Для Кремля згаданий пункт програми став теоретичним обґрунтуванням того «винятку із загальної настанови централізму», який уже було допущено на практиці фактом утворення радянських республік у національній оболонці. Там уважали, що всі утворені на теренах колишньої Російської імперії

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

⁹³ Там само. – Арк.5.

⁹⁴ Беседа с тов. Магидовым // Коммунист (Киев). – 1919. – 10 мая.

⁹⁵ Программа Российской коммунистической партии (большевиков) // Восьмой съезд РКП(б): Март 1919 года: Протоколы. – С.398.

«окремішні» радянські республіки вже входили до складу федерації, існування якої, власне, і було тим «винятком». Звідси – згадані вказівки на вже наявну радянську федерацію, які ми наводили вище. Наступним кроком мало бути «злиття» – тоді комуністичне будівництво набуло б цілісних та органічних для нього форм.

В Україні «федеративне об'єднання держав» сприймалася інакше. Тут це вбачалося й публічно пропагувалося як майбутній крок. Керманічі УСРР не вважали за доцільне, щоб республіка стала, як ішлося у вже цитованому інтерв'ю Л.Каменева, «частиною єдиної радянської Росії». Натомість у них були плани стосовно розширення власного впливу на Галичину, про що свідчить відповідна резолюція з рішень того ж таки пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р.: «1. Визнати формальну самостійність партійної організації Галичини, радянський уряд Галичини (рад, ревкомів та ін.). 2. Партійну організацію Галичини вважати обласною організацією КПУ. [...] 4. Підпорядкувати галичанську армію впливу командування УСРР»⁹⁶.

У резолюції пленуму від 27 травня 1919 р. було означене практичне ставлення ЦК КП(б)У до проблеми. Натомість в опублікованій 1 травня в партійній газеті статті головуючого на тому пленумі І.П'ятакова давалося теоретичне обґрунтування українського підходу. Посилаючись на процитований вище пункт із програми РКП(б), І.П'ятаков підкреслював: «Роз'єднані радянські республіки рухаються одна одній назустріч. Одним із перших кроків у цьому розумінні і є **федерація** або договірне об'єднання двох чи декількох республік в одну республіку, зі збереженням відносної політичної самостійності кожної із них»⁹⁷. Окремо він наголошував на тому, що «національні вимоги [...] нерідко утруднюють проведення швидкого й послідовного об'єднання. Приходиться, доводячи й роз'яснюючи народним масам необхідність об'єднання, вичікувати того моменту, коли ця **необхідність** буде усвідомлена **трудящими** масами... Централізація здійснюється не методами насилля, а методами добровільної згоди» (виділено в оригіналі – Г.Є.)⁹⁸. Різницю в оцінках як поточної ситуації, так і перспектив розвитку відносин між Кремлем та Києвом видно неозброєним оком.

Після згаданого інтерв'ю Л.Каменева газеті «Правда» за намірами якомога швидше ліквідувати українську державність закріпилася назва «курс Каменева» або «каменевський курс». Сам факт виходу такого інтерв'ю було сприйнято в Києві як офіційне підтвердження позиції Кремля. Реакцію ЦК КП(б)У ми розглянули. Але не всі члени ЦК були присутні на тому пленумі. Зокрема, В.Затонський у той час намагався залагодити галицькі справи. У датованій 31 травня 1919 р. (о 23-й год.) телефонограмі з Проскурова він зазначив ще один чинник, котрий мав спонукати до бодай тимчасової відмови від курсу на «злиття»:

«Тепер великою перепоною в роботі є поспішність москвичів, що квапляться приєднати Україну. Галичани-українці бажають

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4.

⁹⁷ П'ятаков Г. Проблемы национального освобождения // Коммунист. (Київ). – 1919. – 1 мая.

⁹⁸ Там же.

об'єднуватися з нами, але з підозрою ставлять до русифікації, особливо коли читають "Правду", московські "Известия" й особливо останні номери "Боротьби". [...] Чи справді взято каменевський курс, яке ставлення нині до боротьбистів?»⁹⁹.

Цю телефонограму негайно було передано Х.Раковському, який у Москві за дорученням пленуму ЦК КП(б)У вів перемовини про об'єднання. У Кремлі були змушені рахуватися з доволі категоричною позицією КП(б)У, тому вирішили не форсувати оформлення «злиття». Це було враховано у відповіді Х.Раковського: «Заяви Каменєва, що передані в інтерв'ю, не є думкою ані української, ані російської радянської влади»¹⁰⁰. Здавалося б, перемогла позиція Києва. Виглядало так, що Кремль визнав потребу створення міжнародної, а не розширення російської «федерації» радянських соціалістичних республік. Це знайшло відображення в публічному акті, що підсумував стан відносин між УСРР та РСФРР – об'єднавчій резолюції Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р.

Першочервнева резолюція ВЦВК: міждержавна угода чи декларація про наміри?

Щоб охарактеризувати зміст резолюції ВЦВК від 1 червня 1919 р. потрібно проаналізувати механізм її ухвалення. 28 травня, тобто наступного дня після затвердження пленумом ЦК КП(б)У розглянутої вище резолюції про відносини між УСРР та РСФРР, відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б). Першим пунктом порядку денного стало «питання про воєнно-економічний союз з Україною»¹⁰¹. Було вирішено:

«А) Провести через ЦВК постанову про об'єднання: а) військового комісаріату та командування; б) ВРНГ; в) Наркомшлях; г) Наркомзем і Наркомпраця (так у протоколі, імовірно описка – в інших подібних документах йшлося про Наркомфін, а не Наркомзем – Г.Є.). Б) Затвердити як директиву для ЦК КПУ, що наркоми РСФРР стають союзними наркомми, а наркоми України – їх обласними»¹⁰².

Із тексту протоколу, здавалося б, випливає, що проведена через ВЦВК постанова й мала стати, власне кажучи, «угодою про союз». Натомість ознайомлення з наявним у матеріалах цього засідання політбюро ЦК проектом резолюції ВЦВК свідчить про односторонній («російський») характер запланованого рішення. У ньому не йшлося про формалізацію певних відносин між УСРР та РСФРР, це радше була декларація про наміри чи маніфест. Ось текст проекту:

⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.22.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Протокол засідання політбюро ЦК, 28 мая // Известия ЦК КПСС. – 1919. – №12. – С.163.

¹⁰² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.9. – Л.1. Див. також: Протокол засідання політбюро ЦК, 28 мая. – С.163.

«І. ВЦВК визнає за необхідне провести тісне об'єднання: 1) військової організації й військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) залізничного управління та господарства; 4) фінансів і 5) комісаріатів праці Російської й Української СРР із тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. II. Об'єднання повинно бути проведено шляхом угоди з УЦВК (тобто Українським ЦВК – Г.Є.) та РНК України. III. Для здійснення вказаних шляхів обирає комісію у складі [...] (не зазначено – Г.Є.), якій доручає негайно вступити в переговори з відповідними представниками УЦВК та разом із ними напрацювати конкретні форми об'єднання»¹⁰³.

У наступні дні до проекту постанови ВЦВК внесли вагому корективу: вироблені на прикладі з Україною принципи об'єднання було вирішено поширити на інші радянські республіки, щоправда без Угорщини. Для цього обласним партійним органам Латвійської та Литовсько-Білоруської Республік було поставлене завдання організувати відповідні публічні звернення вищих радянських органів влади. Відтак за підписами членів Ради оборони Литовсько-Білоруської Республіки¹⁰⁴ та голови уряду радянської Латвії П.Стучки¹⁰⁵ відповідні телеграми з проханням включити ці утворення до військового союзу було надіслано 31 травня. Однак П.Стучка у примітці «не для друку» підкреслив: «Становище, що склалося, потребує деякої обережності у зламів», та відзначив, що уряд Латвії формально не має повноважень ухвалити рішення про зміну підпорядкування латвійської армії¹⁰⁶, що свідчить про те, що голова уряду радянської Латвії не мав права дати вказівку підписати яку-небудь угоду.

1 червня 1919 р. відбулося розширене засідання політбюро ЦК РКП(б), в якому, окрім його членів В.Леніна та Л.Каменева, узяли участь М.Калінін, Х.Раковський, Е.Скляньський, І.Смілга, В.Міцкевич (Капсукас) (останній – очільник уряду Литовсько-Білоруської Республіки)¹⁰⁷. У порядку денному значилося лише одне питання: «Про воєнно-економічний союз із радянськими республіками»¹⁰⁸.

Рішення політбюро ЦК РКП(б) містило три підпункти. Перший із них був таким: «1а) Прийняти *проект резолюції Каменева* (тут і нижче виділення наше – Г.Є.) про воєнно-економічний союз радянської Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії. Доручити йому запропонувати її до ЦВК»¹⁰⁹. Після процитованого наведено текст проекту рішення, яке й було затверджене на цьому засіданні. Для нас важливо підкреслити, що автором вказаного проекту був Л.Каменев. Сам факт того, що рішення «про союз» доручили готувати найбільш активному поборнику «злиття» навіть після того, як було начебто

¹⁰³ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.9. – Л.4.

¹⁰⁴ Там же. – Оп.65. – Д.47. – Л.34.

¹⁰⁵ Там же. – Д.45. – Л.38.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Там же. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

¹⁰⁸ Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б): Повестки дня засідань: 1919–1952: Каталог. – Т.1: 1919–1929. – С.35.

¹⁰⁹ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

визнано, що його думки не відповідають курсу ЦК РКП(б), свідчив про те, що ідея «злиття» для Кремля актуальності жодним чином не втратила.

Другий підпункт звучав так: «1б) Для **вироблення угоди** (на основі директиви ЦК) **обрати від ЦВК** комісію у складі Каменєва, Курського, Троцького, Красіна, Сталіна, Чичеріна, Рикова, Крестинського»¹¹⁰. У цьому підпункті автор виділив ті складові резолюції ЦК РКП(б), які свідчать про відсутність угоди як такої, тобто про те, що її ще треба було складати. І саме для цього й створювалася комісія ВЦВК, яка мала сформулювати пропозиції лише російської сторони (з інших республік у комісії ніхто представлений не був). Постановою ВЦВК декретувався, чи якщо бути точнішим – декларувався, – лише перший підпункт.

Того ж дня ухвалений на засіданні політбюро ЦК РКП(б) проект резолюції з деякими косметичними змінами було затверджено Всеросійським ЦВК у «радянському порядку». У резолюції йшлося про *наміри* створити «воєнний союз усіх згаданих радянських соціалістичних республік», що «повинен бути першою відповіддю на наступ спільних ворогів». Відзначалося: «Тому, стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи і самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму [...]» Всеросійський ЦВК

*«визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій. Об'єднання повинно бути проведене шляхом погодження з центральними виконавчими комітетами і радами народних комісарів усіх зазначених радянських республік» (курсив наш – Г.С.)*¹¹¹.

Виділені курсивом слова зайвий раз указують на те, що подібне об'єднання бачилося як майбутній крок, а сама ця постанова була декларацією про наміри, яка підтверджувала й узагальнювала подібні декларації України та інших радянських республік.

Після цього засідання Х.Раковський затримався в Москві ще на один день – 2 червня 1919 р. він наполегливо відстоював позицію ЦК КП(б)У на об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б), на якому розглядалися практичні проблеми у відносинах між РСФРР та радянськими республіками, насамперед з Україною. Уже 4 червня він доповідав у Києві на політбюро ЦК КП(б)У з питання про об'єднання. Рішення українського радянського керівного політичного органу зайвий раз свідчило про те, що постанова-декларація ВЦВК від 1 червня, а точніше – ухвали ЦК РКП(б), –

¹¹⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.10. – Л.1.

¹¹¹ Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік – Росії, України, Латвії і Литви, Білорусії – для боротьби з світовим імперіалізмом // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. – С.123.

сприймалися у ЦК КП(б)У як загальне керівництво до дії, а не наказ до безпосереднього застосування. Воно розпочиналося так: «Для складення проекту об'єднання [...]»¹¹².

Наступного дня Х.Раковський дав інтерв'ю кореспондентові газети Київського військового округу, в якому відзначив:

«Центральний виконавчий комітет у Москві у відповідь на постанову Центрального виконавчого комітету України від 17 травня (так у тексті, насправді – 19 травня. – Г.С.) вирішив ужити заходів до об'єднання тих комісаріатів, які обслуговують оборону радянських республік: військовий комісаріат, Рада народного господарства, комісаріати фінансів, шляхів сполучення і праці. Із цією метою Російським центральним виконавчим комітетом було обрано спеціальну комісію, куди входять товариші: Каменев, Курський, Троцький, Красін, Сталін, Чичерін, Риков та Крестинський. [...] В основі всіх цих об'єднань лежить два принципи: – з одного боку, визнання незалежності та свободи, а також самостійності України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму, а з іншого боку – єдність революційного фронту. [...] На найближчому своєму засіданні Центральный виконавчий комітет України обере зі свого боку комісію, котра разом з комісіями інших Центральных виконавчих комітетів радянських республік знайде форму такого об'єднання»¹¹³.

Схоже за змістом інтерв'ю він дав і головній радянській газеті – «Известиям ВУЦИК», зауваживши, що

«питання про створення федеральної конституції є питанням досить складним і потребує обговорення. Тому обраними центральними виконавчими комітетами комісіям доведеться, не перериваючи роботи над створенням кінцевих форм об'єднання всіх радянських республік, приступити зараз же до написання тимчасової угоди»¹¹⁴.

Зазначимо, що задекларовані у згаданих інтерв'ю принципи майбутнього об'єднання цілковито узгоджувалися як із рішенням пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р., так і з процитованою вище статтею І.П'ятакова про національне визволення.

Ці інтерв'ю ще раз підтверджують, що утворена 1 червня 1919 р. комісія ВЦВК, завданням якої було створити угоду про союз, мала односторонній («російський») характер. В Україні мала бути (і була!) створена аналогічна комісія ВУЦВК. Сама ж постанова ВЦВК від 1 червня стала декларацією про наміри, а не реальною угодою, котру – як постійну («федеральну конституцію»), так і тимчасову – потрібно було створити, і постановою ВЦВК така потреба визнавалася нагальним завданням.

¹¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.26.

¹¹³ Красная армия – 1919. – №60 – 6 июня. Матеріал газетної статті авторів люб'язно надав С.В.Кульчицький.

¹¹⁴ Неодолимый советский фронт (беседа с тов. Раковским) // Известия ВУЦИК. – 1919. – 6 июня.

Як в Україні, так і в Росії публічно відзначалося, що ініціатива об'єднання належала українській стороні. Щоправда, у республіці більше підкреслювалося те, що в основу такого об'єднання буде покладено визнання незалежності, свободи та самостійності України. Інакше кажучи, наголошувалося, що союз буде рівноправним. Однак кремлівські керманічі в такому майбутньому об'єднанні вбачали ліквідацію формальної української державності та входження республіки до складу РСФРР. І воліли зробити це якомога швидше. Але аналіз цих намірів та кроків з їх реалізації – тема для іншого дослідження.

Формальним визнанням права націй на відокремлення керманічі більшовиків сподівалися зцементувати централізовану державу. Спочатку можливість федералізації Росії вони категорично заперечували, сподіваючись, що в національно-визвольних рухів не вистачить сил для відокремлення, а централізована держава у зародку придушить такі прагнення. Однак розвиток революції в Росії продемонстрував, що національно-визвольний рух перебуває на тому етапі, коли заперечення федералізації посилює прагнення до відокремлення, тобто робить його цілком вірогідним варіантом. Відтак більшовицький провід діяв за обставинами. Політику партійного керівництва впродовж 1917 – лютого 1919 рр. у питанні про державний устрій влучно охарактеризував І.П'ятаков: «Зустрічаючись на практиці з цим питанням, наша партія ходила колом та довкола, то відверто негативно кажучи про федерацію, то “в крайньому випадку допускаючи і федерацію”, то погоджуючись з тим, що федерація – річ непогана. Твердого курсу не було»¹¹⁵.

Завдяки такій нечіткості Кремлю і вдавалося опанувати національні «окраїни». При цьому «загальної настанови централізму» ніхто не скасовував, адже ця ідея була засадничою для комуністичного світобачення. Але використання більшовиками національних гасел спричинило створення радянських республік у національній оболонці, що само по собі суперечило наявним настановам централізму. Щоб позбутися суперечності між практикою та принциповими положеннями комунізму до програми партії було внесено формулювання про федерацію як перехідний етап до цілковитого злиття. Оскільки про скільки-небудь реальну незалежність національних республік не йшлося, то у Кремлі цілком, здавалося б, закономірно визначали наявний зв'язок із такими республіками, насамперед з Україною, як федеративний і, відповідно, наступним кроком бачилося «злиття».

«Самостійницькі» («самостийнические») настрої, що в перші місяці 1919 р. поширювалися як серед рядових членів КП(б)У, так і керівництва УСРР, посилили у верхівки РКП(б) побоювання того, що Україна може стати реально незалежною. Водночас, з огляду на тріумф радянської влади в лютому – березні 1919 р., що сприймався як перемога комуністичних ідей, потреба у «відступі від настанови централізму» при вирішенні «українського питання» зникла

¹¹⁵ Пятаков Г. Проблемы национального освобождения // Коммунист (Киев). – 1919. – 1 мая.

як така: мети, здавалося б, було досягнуто. Відтак у Кремлі спробували форсувати «злиття».

Український субцентр більшовицької влади був ближчим до епіцентру подій і був змушений зважати на настрої суспільства. Тут добре розуміли, що актуальність національно-державного будівництва не зникла. Дозволену новою партійною програмою федерацію верхівка КП(б)У розтлумачила як майбутній крок, для здійснення котрого потрібно провести потужну агітаційну роботу. Тому, незважаючи на тиск, зі «злиттям» категорично не погодилися та змусили центр рахуватися з українською думкою. «Злиття» України, яке Кремлеві здавалося вже ледь не вирішеною справою, знову довелося (бодай частково) відкласти. Компроміс було формалізовано в об'єднавчій декларації ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. Цей документ не підпадає під визначення формальної міждержавної угоди чи навіть обов'язкового до виконання на території РСФРР декрету. Це була публічна декларація про наміри, в якій наголошувалося також і на національно-державних правах тих країн, об'єднання яких планувалося. Ухвалення цього документа не усунуло розбіжностей між Кремлем та Києвом в оцінці стану й перспектив розвитку відносин по лінії УСРР – РСФРР.

The author analyzes the relations between USSR and RSFSR during first months of communism development in Ukraine. Based on authentic (or in terms of Communism party "ideological uneven") documents, one of them is the plenum of resolution of Central Committee Communist Party of Ukraine from 27 May, 1919s, author discredits the established in the historiography development scheme of this kind of relations. The evidential mistakes, specific for collections and documents of this theme, are fixed. The main attention is paid for analysis of "unifying" resolution of All-Russian Central Executive Committee from 1 June 1919s, which in the modern historiography traditionally considered as the agreement about "military-political alliance".

Keywords: USSR, RSFSR, Central Committee Communist Party (bolsheviks) of Ukraine, Central Committee Russian Communist Party (bolsheviks), All-Russian Central Executive Committee, military-political alliance, federalism, centralism.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477) «15»

А.В.БЛАНУЦА *

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ СКЛАД КНИГИ ЗАПИСІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ №49 У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО СЕРЕДИНИ 1560 – ПОЧАТКУ 1570-х рр.

Аналізується документальний склад книги записів Литовської метрики №49 в контексті дослідження соціально-економічної історії Великого князівства Литовського середини 1560 – початку 1570-х рр. Відзначено високу інформативність джерела на предмет дослідження різних аспектів соціально-економічних реформ у Литві та на українських землях у складі цієї держави.

Ключові слова: Литовська метрика, книга записів №49, Велике князівство Литовське, соціально-економічні реформи, шляхта.

Період 1560–1570-х рр. в історії Великого князівства Литовського позначено масштабними перетвореннями у сфері суспільного та соціально-економічного життя. Дедалі більше введених до наукового обігу джерел дають можливість ґрунтовніше й детальніше розглянути колись маловідомі та непопулярні серед істориків теми й сюжети з соціально-економічної історії Литви, України ранньомодерного часу. На академічному рівні певним стимулом зростання інтересу до економічної проблематики в історичних студіях став вихід двотомної колективної праці¹, де по-новому окреслено роль економіки у житті як держави, так і соціальних страт і груп. Базовим джерелом з української історії в литовську добу до середини XVI ст. є Литовська метрика, активна едиційна робота над якою наприкінці XX – на початку XXI ст. різних груп дослідників із Литви, Польщі, Білорусі, Росії та України² розкриває нові перспективи у вивченні економічних процесів.

Соціально-економічні реформи, що впроваджувалися у Великому князівстві Литовському за польським зразком, стали не лише наслідком бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, а й необхідного «підтягування» країни

* Блануца Андрій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: an_blan@mail.ru

¹ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. – К., 2011. – Т.1. – 696 с.; Т.2. – 608 с.

² На сьогодні, за авторськими підрахунками, видано 54 книги, понад 10 готується до друку.

до управлінського рівня Корони Польської. Реформований повіт у Литві став не лише як у Польщі – судовою одиницею, а й адміністративною, військовою та сеймиковою³. Утім, говорити про раптовість реформ немає підстав, адже певні кроки мали місце ще в роки правління Сигізмунда I Старого. Зокрема, це видно з поступового поширення на литовських землях актових книг окремих адміністративних одиниць. Так, за даними В.Поліщука, перші провінційні замкові книги господарських урядників, що постали як продукт діяльності судово-адміністративних установ на локальному рівні, за аналогом метричних канцелярських книг, з'явилися в 1520-х рр. на території підляських повітів. Трохи згодом, не раніше 1522 р., актові книги було запроваджено на Волині: у господарських замках (Луцьк, Володимир, Кременець) – на підставі верховного, а в магнатських (Дубно, Заслав, Олика, Острог, Рівне та ін.) – домініального права власників⁴. До нашого часу такі ранні книги не збереглися, а факт їх існування доводиться перманентним згадуванням у пізніших документах або віднайденими в різних архівних фондах виписами з них.

Масово актові книги в Литві з'явилися внаслідок реформ – судової, адміністративної, правової. Актові книги земського суду відбивали документальну складову його діяльності, гродські книги – гродського суду, який реорганізувався з замкового. Тож документальний масив таких актових книг і дає підстави детально вивчати різні складові соціально-економічної історії ВКЛ та українських земель у його складі. Утім, важливо наголосити на тому, що в перші пореформені роки неабияке значення ще мали книги Литовської метрики, які виходили з великокнязівської канцелярії наприкінці 1560-х рр.

У розрізі задекларованої тематики нашу увагу привернула книга записів №49, оригінал якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів (інвентарний номер 49)⁵. До її складу ввійшли документи періоду, який нас цікавить – від березня 1566 по серпень 1570 рр. У рамках проекту з підготовки до видання, котрий провадиться спільно з дніпропетровською дослідницею Л.Жеребцовою, постало нагальне питання аналізу її складу. Книга містить 97 документів за вказаний хронологічний період. За сучасною класифікацією їх можна віднести до актів публічно-правового характеру⁶.

За тематикою та адресатами документи книги можна поділити на кілька груп. Так, уже перші записи стосувалися призначень окремих князів та шляхтичів на управлінські уряди. Такими діями великий князь литовський структурував адміністративну систему держави з огляду на впроваджені реформи, що потребувало потужного людського ресурсу. Розглянемо специфіку

³ *Zakrzewski A. Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): Prawo – ustrój – społeczeństwo.* – Warszawa, 2013. – S.59–60.

⁴ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Поліщук. – Луцьк, 2013. – С.15.

⁵ Одним із перших, хто описав Литовську метрику наприкінці XIX ст., а також склав інвентар книг, був С.Пташицький (див.: *Пташицький С. Описание книг и актов Литовской метрики.* – Санкт-Петербург, 1887. – 280 с.).

⁶ Історіографію питання та особливості класифікації документів публічно-правового характеру див.: *Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.195–209.

таких документів. Призначення на уряд оформлялося привілеєм. Таких у книзі записів №49 чотирнадцять.

Найперше, 18 березня 1566 р., Сигізмунд II Август своїм привілеєм призначив князя Стефана Андрійовича Збаразького на уряд троцького воеводи, який в управлінській ієрархії був одним із ключових. У привілеї вказувалися попередні заслуги князя перед державою, а також його успішне врядування у Вітебському воеводстві, що й послужило одним із факторів нового призначення. Диспозиційною частиною документа князь уповноважувався контролювати всі надходження до воеводської скарбниці, а також здобував функції відправлення правосуддя, як і попередні троцькі воеводи: «И тежь судити и рядити, и всякие sprawy, што ураду его м(и)л(о)сти воеводству Троцкому належыти, справовати, яко и продкове его м(и)л(о)сти панове воеводове троцкие до сего часу уживали и справовали»⁷. Разом із привілеєм на воеводство Сигізмунд II Август другим своїм листом наказував підскарбієві Миколаєві Нарушевичу щороку видавати з державних коштів по 700 кіп грошів князеві С.Збаразькому на потреби Троцького воеводства, причому перша виплата мала бути влітку 1567 р.⁸

У двадцятих числах березня 1566 р. вликокнязівський привілей на Брацлавське та Віницьке воеводства у Подільській землі отримав житомирський староста князь Роман Федорович Сангушкович. Аргументом до такого призначення став його досвід управляти староством на прикордонні та військовий хист:

«А бываючи многокrotь у великихъ битвах, мужне ся противко неприятеля н(а)шог(о) застановляючи, не литовал здоровья с пролитемъ крови своее, чиниль то, што правому а правдивому рыщерови, а народу княжататского особей належало, чим намъ, (го)с(по)д(а)ру, и Речи Посполитой земской верне ся а цнотливе заслужил, и в ынъших кождых, але меновите в службах рыщерских военных на него преложоных, добре ся намъ завжды по-добаль»⁹.

Відповідно князь Р.Сангушкович отримував низку повноважень, що закріплювалися за воеводським урядом. При цьому в документі їх зазначено нормою Литовського статуту 1566 р.: «Яко належыти ему, раде н(а)шой, воеводе оное земли Браславское и Веницкое, и яко в статуте, права земского (курсив наш – А.Б.) есть описано»¹⁰. Воеводи за свою діяльність часто отримували почесні титули. Зокрема, за вагомі заслуги перед державою, особливо за вдалі посольства до Орди, Москви, Швеції Сигізмунд II Август своїм привілеєм пожалував підляському воеводі Василеві Тишкевичу та його родині титул грабія¹¹.

⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.1–1 об.

⁸ Там же. – Л.1 об. – 2.

⁹ Там же. – Л.3 об. – 4.

¹⁰ Там же. – Л.4.

¹¹ Там же. – Л.47 об. – 48 об.

Кілька привілеїв стосувалися призначень на староства. Так, 25 березня 1566 р. Боркулаб Іванович Корсак отримав уряд Дисненського староства з прилеглими до нього селами в «доживотне» тримання¹². Того ж дня іншим листом-розпорядженням великий князь литовський наказав земському підскарбієві М.Нарушевичу сплатити Б.Корсаку 300 кіп грошів литовських, причому такі грошові виплати дисненський староста мав отримувати з великокнязівської скарбниці щороку¹³. Тоді ж привілей на уряд Кричевського староства отримав Костянтин Шолуха, успадкувавши по смерті свого батька, Андрія Шолухи, котрий урядовав за часів правління Сигізмунда I Старого¹⁴. За кілька днів (27 березня 1566 р.) з'явився привілей, адресований Григорієві Воловичу на староство Мельницьке та Лосяцьке з усіма старостинськими прибутками¹⁵.

13 квітня 1566 р. на «доживотний» термін уряд берестейського військового отримав господарський дворянин Рафал Прокулей, а після його смерті в 1570 р. великий князь литовський відразу призначив на цю вакансію Григорія Вагановського (привілей від 31 липня 1570 р.) з однаковим обсягом повноважень¹⁶. Литовський володар намагався якнайшвидше заповнювати й інші вакантні уряди в державі. Так, 30 травня 1566 р. у своєму листі він зазначав, призначаючи двірного хорунжого:

«Которое хоружство дворное панства нашего Великого князтва Литовского перво сего з ласки н(а)шое дерьжалъ хоружий нашъ дворный Григорийъ Рогоза, але ижъ есмо его за елекциею на судейство земское в повете Меньскомъ преложили, а в томъ часе тое хоружство дворное ваковало, ино мы, дознавши верныхъ а цнотливыхъ послугъ дворянина нашего Василья Рогозы, брата его, которыми он от немалого часу на дворе нашем будучи и в послугах н(а)ших г(о)с(по)д(а)рьских верне ся заховываючи, за-слуговал ласку нашу»¹⁷.

У привілеї від 22 червня 1570 р. великий князь литовський констатував:

«Которое хоружство уланское над татарми городеньского стягу перво сего держалъ, заведеал и справовал слуга нашъ г(о)с(по)д(а)рьский князь Магметъ Уланъ Юхновичъ. Ино ижъ тот Магметъ Уланъ тых часовъ вжо зъ сего света зшоль, а тое хоружство абы не вакувало и часу потреби никоторое ся омешканье в послугах нашихъ г(о)с(по)д(а)рьских и земских не деяло, тогда панъ виленьский, гетманъ найвысший Великого князтва Литовского, староста городеньский, державца могилевский панъ Григорей Алексанъдровичъ Ходкевича, бачачи на тот вряд хоружский годного и в томъ добре умеетного кн(я)зя Алинеча Улана Бенгимовича, слуги нашего г(о)с(по)д(а)рьского, тотъ, вышей помененый, вряд, хоружство уланское над татарьми стягу городеньского, тому кн(я)зю Олинечу Улану Бекгимови-

¹² Там же. – Л.2–2 об.

¹³ Там же. – Л.2 об. – 3.

¹⁴ Там же. – Л.3–3 об.

¹⁵ Там же. – Л.5 об.

¹⁶ Там же. – Л.11, 76–76 об.

¹⁷ Там же. – Л.6 об.

чу в заведеняе и въ справу даль и за нимъ до насъ листъ свой писалъ, жадаючи, абыхмо ласку нашу г(о)с(по)д(а)рьскую тому слуге нашому кн(я)зю Алинечу Улану Бегимовичу показали и тое хоружество в держанье и въ справу ему дали».

Зважаючи на прохання литовського гетьмана господар своїм привілеєм затвердив Оленича Улана Бегимовича на уряд татарського новгородського хорунжого¹⁸. Того ж дня було видано лист із повідомленням про нове призначення, адресований усім татарам Новгородського стягу¹⁹. Після смерті воїнського війта Гаврила Гричина вакантний уряд обійняв його старший син Яків, за привілеєм Сигізмунда II Августа від 20 липня 1568 р.²⁰ А по смерті вітебського конюшого Григорія Шапки відповідне призначення отримав Андрій Якубович Савицький (привілей від 29 травня 1572 р.)²¹.

У пореформені роки для забезпечення функціонування новостворених урядів великий князь литовський масово видавав привілеї на них, котрі збереглися у книгах Метрики, і які хронологічно припадають на середину 1560 – початок 1570-х рр. Окрім заявленої в назві на вказані роки приходиться більше десяти книг. Зокрема, до книги записів №44 ввійшов привілей Сигізмунда II Августа від 8 березня 1566 р., яким він із-поміж чотирьох запропонованих на писарський уряд шляхтичів²² Київського повіту затвердив Федора Балакиру²³. До складу книги записів №52 увійшло кілька привілеїв на уряди: Філіпові Кононовичу Дубинському – на островське війтівство (Книшин, 30 жовтня 1569 р.), Станіславові Трояновському – на більське лісництво (Книшин, листопад 1569 р.)²⁴. А у книзі записів №51 таких привілеїв відклалося вже понад десять. Так, динемонтський староста Ян Левонь отримав привілей на уряд віленського підкоморія (Книшин, 16 березня 1566 р.)²⁵, новгородський воеводич Микола Павлович Сапіга – на уряд двірного маршалка в Більському повіті (Воїнь, 3 квітня 1566 р.). У документі вказувалося, що пан М.Сапіга не раз своїм коштом споряджав роти та виступав супроти неприятеля, а також відзначився в битві з великим князем московським В.Шуйським²⁶. Його брат – Богдан Павлович Сапіга – того ж таки 1566 р. отримав призначення на уряд підкоморія в Більському повіті²⁷. Навесні 1566 р. ошмянський хорунжий та онікштенський державця Павло Каспорович Островицький як винагороду

¹⁸ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.69 об. – 70.

¹⁹ Там же. – Л.70 об.

²⁰ Там же. – Л.20 об. – 21.

²¹ Там же. – Л.79 об.

²² Тут уже діяла норма Литовського статуту редакції 1566 р., згідно з якою великий князь литовський мав сам обрати одного шляхтича з-поміж чотирьох на запропонований місцевою шляхтою повітовий уряд (див.: Статут Великого князства Литовського 1566 года / Издание Императорского Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1855. – Разд.4, арт.1).

²³ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566 гг.) / Падрыхтаваў А.І.Груша. – Мінск, 2001. – С.122.

²⁴ Lietuvos Metrika (далі – LM). – Knyga №52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius. – Vilnius, 2004. – №108. – P.85; №133. – P.102.

²⁵ Ibid. – Knyga №51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A.Baliulis, R.Ragauskienė, A.Ragauskas. – Vilnius, 2000. – №7. – P.33.

²⁶ Ibid. – №17. – P.41.

²⁷ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.267. – Л.48–48 об.

за службу при великокнязівському дворі отримав уряд ошмянського маршалка²⁸. Господарський дяк Михайло Васильович Дубницький восени 1566 р. був направлений Сигізмундом II Августом до міста Володимира на Волині для обіймання вакантного після звільнення попередника – Максима Івановича Лудовича – війтівського уряду²⁹. У грудні 1566 р. на зібранні панів ради у Городно великий князь литовський «умысливши есмо в земли Жомойтскоу тымъ же порядком, яко и у иных землях и у воеводствах, кашталяна подати и упривилевати онои земли вечными чась». Гідним посісти уряд жемайтійського каштеляна виявився бержанський тивун Малхер Шемета, який автоматично ввійшов до складу панів ради Великого князівства Литовського. Привілей на цей уряд було внесено до кількох книг Метрики³⁰. Після смерті М.Шемети (1570 р.) уряд жемайтійського каштеляна за відповідним господарським привілеєм обійняв мінський каштелян та динемборський староста Миколай Талвоша³¹, котрий заслужив довіру під час Інфлянтської війни та в посольствах до Московії³². Уряд троцького каштеляна 1566 р. отримав пан Юрій Ходкевич³³. У січні 1567 р. дорогицький писар Адам Косинський здобув великокнязівський привілей на уряд маршалка в Мельницькому повіті³⁴, упітський підкоморій та крєвський державця Ян Янович Волменський – на уряд маршалка в Ошмянському повіті (Варшава, 1 березня 1572 р.)³⁵, а господарський дворянин Богдан Іванович Стецкович – на уряд маршалка у Браславському повіті (Варшава, 19 червня 1572 р.)³⁶. У 1570 р. до книги №267 було внесено привілеї, якими великий князь литовський призначив шляхтичів на уряди у Браславській землі: Митка Путятича – на суддю, Григорія Мирського – на підкоморія, Матиса Нарбута – на хорунжого³⁷.

У книзі записів Литовської метрики №51 міститься привілей господарському дворянинові Андрієві Бобровницькому на уряд ковенського войскового (Книшин, 10 лютого 1567 р.)³⁸. Далі вкажемо лише уряди, які ввійшли до означеної книги: війтівство більське, кременецьке; староство берестейське, гомейське, крєвське, чичерське та пропойське; суддівство браславське, мінське; підкоморство віленське, упітське; браславське хоружство та бержанське тивунство³⁹. У 1566 р. уряд войскового в Луцькому повіті Волинського

²⁸ LM. – Книга №51. – №18. – Р.41.

²⁹ Ibid. – №25. – Р.47–50.

³⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.267. – Л.105–105 об.; Ед.хр.48. – Л.50–50 об.; LM. – Книга №51. – №41. – Р.63.

³¹ Привілей на мінське каштелянство 1566 р. див.: РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.48. – Л.52 об. – 53.

³² LM. – Книга №51. – №185. – Р.265.

³³ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.48. – Л.52–52 об.

³⁴ LM. – Книга №51. – №43. – Р.64.

³⁵ Ibid. – №216. – Р.303–304.

³⁶ Ibid. – №236. – Р.329–330.

³⁷ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.267. – Л.302 об. – 304.

³⁸ LM. – Книга №51. – №50. – Р.70.

³⁹ Ibid. – №69. – Р.79; №100. – Р.131–133; №75. – Р.83–86; №220. – Р.307–308; №221. – Р.308–309; №230. – Р.319–320; №173. – Р.253–254; №186. – Р.265–266; №194. – Р.277; №217. – Р.304; №174. – Р.254. Григорій Підберезький отримав привілей на оршанське підкоморство, Фідріх Гороїн – на волковийське земське суддівство, Михайло Мелешко – на городенське підсудство (див.: РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.267. – Л.134–134 об., 334 об. – 335, 269–269 об.).

воеводства окремих великокнязівським привілеєм отримав місцевий шляхтич Іван Чаплич Шпановський⁴⁰, а Война Матвійович Гречина – уряд підкоморія в Пінському повіті⁴¹. Окремими листами великий князь литовський наказував місцевій владі створювати умови для виконання новопризначеними урядниками своїх обов'язків. Зокрема, у 1567 р. господар наказував київському городничому у стислий термін коштом замку збудувати будинок місцевому каштелянові для «стояния»⁴².

Отже, привілеї на уряди, що ввійшли до зазначеної книги Литовської метрики, дають уявлення про механізми призначення на центральні й місцеві уряди, що мали стати запорукою проведення успішного реформування соціальної й економічної сфер життя держави.

Утім, левову частку документального комплексу книги становлять листи та привілеї на землю й маєтності. Їх тут кількадесят. Такі пожалування надавалися Сигізмундом II Августом шляхті на різних умовах та в різний спосіб. Головною ж умовою всіх надань було несення шляхтою певних служб, найпоширенішою з яких була земська⁴³. Наприклад, 21 серпня 1566 р. господар своїм листом повідомляв оршанського державцю – князя Андрія Семеновича Одинцевича – про пожалування оршанського зем'янина Богуша Олексійовича Сколка, як потерпілого за службу на прикордонні («за службы его, такъ же для знищенья, которое он яко человекъ украинъный отъ людей неприятельскихъ принялъ»), трьома незаселеними (порожніми) землями за Дніпром, у Світолках Мезелевською, Патахинською та Демешковською, до волі та ласки господарської⁴⁴ за умови несення земської служби («а намъ с того службу земскую военъную служатъ»)⁴⁵. Згодом, улітку 1568 р., на таких самих умовах на тій самій території через оршанського старосту пана Філона Кміту великий князь литовський пожалував шляхтича Войну Плотницького двома осілими землями за Дніпром: Полянчиною та Пашинською, де мешкали оршанські піддані Зачко й Кузьма зі своїми потужниками⁴⁶. Великокнязівським пожалуванням від 30 жовтня 1568 р. полоцький зем'янин Юрко Офанасович Волошин отримав у володіння село Котовичі – неподалік від Дисненського замку. Мотиваційну частину цього пожалування становили умови, котрі сталися внаслідок ув'язнення родичів Ю.Волошина московськими військами, після чого вказане село залишилося без власників⁴⁷. Відтак, щоб маєтність не пустувала, великий князь литовський зважив на звернення полоцького шляхтича і винагородив нею його родичів за правом близькості на умовах відбування земської

⁴⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.48. – Л.63 об. – 64 об.

⁴¹ Там же. – Ед.хр.47. – Л.6 об.

⁴² Там же. – Л.107.

⁴³ Див.: Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.456–467.

⁴⁴ Про умови земельних та маєткових пожалувань у Литві див.: Блануца А.В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С.194–207.

⁴⁵ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.10 об.

⁴⁶ Там же. – Л.16 об. – 17.

⁴⁷ Там же. – Л.34 об. – 35.

служби. В інших випадках господар також стежив за тим, аби земська служба йшла з володінь, які переходили до нових власників за правом близькості або у спадщину. Так, 12 листопада 1568 р. великий князь литовський пожалував мстиславського боярина Остафа Лєвоновича «пустою землею» Матинською після загибелі на війні його батька, про що повідомляв мстиславського старосту князя Івана Васильовича Соломерецького, наказуючи, щоб «его отъ тоє землицы не отдаляли, але тую землю пустовскую на службе земской к ему дали»⁴⁸. Цього ж дня з великокнязівської канцелярії вийшло три документа такого формату. За першим із них, згідно з правом близькості, три «пусті землі» у селі Пісковичах, належні до Кричевського замку, отримав кричевський боярин Степан Кабатович⁴⁹. За другим документом господар зобов'язував уже згадуваного нами мстиславського старосту повернути відібрану ним спадкову за чоловіком землю Дудчичі мстиславській зем'янці Людмилі Мизгайловіч, котра після смерті чоловіка та загибелі на війнах п'яти синів залишилася з чотирма неповнолітніми дітьми⁵⁰. Третім документом Сигізмунд II Август поклав на полоцького каштеляна та чичерського й пропойського старосту пана Юрія Зеновійовича обов'язок увести у володіння трьома службами землі у селі Липиничах Чичерського староства Яна Ленського, які каштелян підпорядкував староству після смерті його батька⁵¹.

У листопаді 1568 р. господар надіслав листа київському воеводі князеві Костянтинові Костянтиновичу Острозькому, яким сповіщав його про пожалування Яна Жилинського двома «пустими землями» на р. Зауші неподалік від Києва, Юрковщизною та Крупеневщизною на земській службі. У листі також указувалося, що з цих земель на Київський замок щороку надходить невеличкий прибуток: три кадї меду та 45 литовських грошів. Київському воеводі наказувалося, що

«если жъ тые земли в пусе лежать, а не будет ли то з шкодою того замку нашего, твоя бы м(и)л(о)сть тые, вышей помененье, две земли пустовские Юрковщизну а Крупеневщизну ему на службе земской держати подалъ и в то его увезалъ, што мы потомъ ему листомъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ потвердимъ»⁵².

Документи засвідчують, що шляхта отримувала землі як за умови несення земської служби, так і за результатом такої служби. Відтак формою певної подяки виступали великокнязівські пожалування «на хлібокормління». Зокрема, листом від 9 листопада 1569 р. Сигізмунд II Август наказував дисненському старості панові Боркулабові Івановичу Корсаку виділити королівському ротмістрові Павлові Рощині якусь осілість у Полоцькій землі «абы еси за то в земли нашей Полоцкой водле баченья своего якую оселость обралъ и в то его увязалъ и в держанье подалъ, и намъ, г(о)с(по)д(а)ру, то листомъ своимъ ознаймилъ, што мы потомъ листомъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ потвердили». Таку

⁴⁸ Там же. – Л.36 об.

⁴⁹ Там же. – Л.37.

⁵⁰ Там же. – Л.37 об. – 38.

⁵¹ Там же. – Л.38 об.

⁵² Там же. – Л.36.

господарську вдячність П.Рощина заслужив «на послугахъ нашихъ г(о)с(по)д(а)рских и земских на Украине будучи, яко того ведомость маемъ добре, цнотливе и верне намъ, г(о)с(по)д(а)ру, служилъ»⁵³.

Надання на умовах хлібокормління практикувалися також під час переходу на службу до великого князя литовського московських бояр. Такі випадки траплялися під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Наприклад, після еміграції до Московії князів Василя та Семена Масальських усі маєтності, якими ті володіли в Литві, відійшли до великокнязівського домену й були надані колишнім московським боярам⁵⁴. Так, 1534 р. Сигізмунд I Старий надав «на хлебокормление» боярському синові Іванові Поросукову чотири чоловіки й чотири землі «пустовских» під Василишками, якими раніше володів князь В.Масальський⁵⁵. Цього ж року господар у своєму листі до василишського та марківського державці пана Яна Миколайовича Радивиловича наказував надати «на хлебокормление» боярському синові Федорові Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василишках, що відійшли до короля після зради й утечі в Москву князя В.Масальського⁵⁶.

Результатом воєн із Московією стала втрата порубіжних литовських земель, шляхетських осіlostей. Це породило нову форму великокнязівських пожалувань, які документально зафіксовано як надання «до очищення имений». Один із таких документів, датований 10 листопада 1569 р., увійшов до книги записів №49⁵⁷. Ним Сигізмунд II Август пожалував господарського слугу Яцька Богдановича Бистрейського 33 волоками землі у селі Кульбаки Лідської волості «до очищення именій его в земли Полоцкой з рукъ неприятельских и тежъ за забранье маєтности его отъ того неприятеля нашего»⁵⁸. Утрачені землі так і не було відвойовано, тож у подальшому шляхтичі, які отримали маєтності на умовах «до очищення», намагалися виклопотати новий привілей на свої тимчасові володіння на інших умовах.

Відзначимо, що земська служба не завжди виступала головною умовою отримання землі чи маєтності. Зокрема, книга записів Литовської метрики №42 містить комплекс документів, якими фіксувалися пожалування литовським службовим людям певних земель, умовою тримання котрих була не земська служба, а стрілецька, кухарська та обрусна⁵⁹.

Однією з найбільш стійких форм землеволодіння у Литві виступало володіння землею чи маєтністю вічним правом. У такому разі шляхта отримувала великокнязівські привілеї, якими земля жалувалася «на вечность». Як правило, вічним пожалуванням передувало надання на інших формах володіння. Зокрема, перед тим, як ґродський писар Троцького воеводства Миколай Дешук отримав у вічне володіння село Довгостани в Курклевській волості, воно

⁵³ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.48 об.

⁵⁴ Див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануца, Д.Вашука. – К., 2007. – С.116.

⁵⁵ LM. – Knyga №227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylą knyga / I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999. – P.165.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.49–49 об.

⁵⁸ Там же. – Л.49.

⁵⁹ Там же. – Ед.хр.42. – Л.1–80 об.

було йому пожалуване через троцького воеводу князя Стефана Андрійовича Збараського на умовах володіння до волі й ласки господарської⁶⁰, тобто на конкретно невизначений термін. Отримавши село на таких умовах, М.Дешук 10 грудня 1569 р. звернувся до господаря з чолобитною, в якій за підтримки воеводи просив підтвердити попереднє пожалування на нових умовах – володіння вічним правом. Зважаючи на заслуги троцького шляхтича та прохання воеводи, Сигізмунд II Август видав відповідний привілей («мает онъ... держати и вжывати, будучи вольни то розширыти, прыбавити и людми осаживати, и всякие пожитки *от*толь себе розмножати вечными чась»⁶¹), до якого ввійшов текст попереднього пожалування від 7 червня 1568 р.⁶² Аналогічний випадок засвідчено в іншому привілеї, яким 1 травня 1569 р. Сигізмунд II Август пожалував князеві Балцерові Андрійовичу Лукомському двадцять волоків землі у селах Коревиці та Плотки Васишишської волості вічним правом, і котрі перед цим князь отримав на безтермінових умовах⁶³.

На умовах вічного володіння три волоки землі у селі Висоцьку Слонімського повіту отримав брацлавський і вінницький воевода князь Роман Федорович Сангушкович. Підставою пожалування стало звернення від 15 червня 1569 р. до великого князя литовського про те, що три волоки землі, котрі називаються Селиловичі, розташовані по сусідству з його землями в тому ж селі:

«Ижъ в селе замку нашего Слонимского у Высоцку межы бояры есть наши тры волоки земли, называемые Селиловичи, на которыхъ меновите тые люди наши седают и тыхъ земль уживают: Гринецъ Савъчичъ, Лукьянъ Тереховичъ, Антъонъ Сенютичъ, Васко Салъевичъ а Иванъ Рабъцевичъ, ку двору его Высоцкому ту жъ прилеггли»⁶⁴.

Кілька документів дають уявлення про механізм надання та отримання певних земель, які у привілеях подавалися без конкретної прив'язки до певного населеного пункту. Наприклад, 9 червня 1569 р. Сигізмунд II Август пожалував уже згаданому князеві Б.Лукомському 15 волоків землі в Ретовському тивунстві Жемайтійської землі «на вечность». Цим першим привілеєм господар сповіщав про своє рішення жемайтійського старосту пана Яна Ходкевича⁶⁵. Одночасно великий князь литовський направив лист ретовському тивуніві Маркові Внучку з наказом, що коли до тивунства прибуде призначений жемайтійським старостою урядник для виділення Б.Лукомському 15 волоків землі, він має сприяти виконанню волі господаря⁶⁶. Наступного дня з великокнязівської канцелярії вийшов привілей, яким королівського ротмістра Миколая Сологуба жалували 20 волоками землі в тому ж таки Ретовському тивунстві. Як і в попередньому випадку, це пожалування оформлялося двома

⁶⁰ Там же. – Ед.хр.49. – Л.40.

⁶¹ Там же. – Л.41.

⁶² Там же. – Л.40 об. – 41.

⁶³ Там же. – Л.41 об. – 42 об.

⁶⁴ Там же. – Л.42 об. – 43.

⁶⁵ Там же. – Л.44 об. – 45.

⁶⁶ Там же. – Л.45–45 об.

листами Сигізмунда II Августа: перший адресувався жемайтійському старості Я.Ходкевичу⁶⁷, а другий – ретовському тивуну М.Внучку⁶⁸. За такою самою процедурою відбулося надання королівському ротмістрові Станіславові Тарновському 30 волоків землі вічним правом у Ретовського тивунстві⁶⁹.

Механізм отримання господарським дворянином Мартином Палецьким у володіння вічним правом села Дойліді Єйшицької волості включав комплекс із семи доданих до привілею документів, якими шляхтич підкріплював свої права на маєтність. Найперше, 15 листопада 1569 р. М.Палецький отримав привілей Сигізмунда II Августа на село Дойліді. У тексті згадувалися всі акти, що підтверджували права попередніх власників, тобто так звана документальна історія села. Розглянувши прохання господарського дворянина та додані до нього документи, великий князь литовський наказав єйшицькому державцеві панові Григорієві Воловичу «тое, вышей помененое, село Долиды зо всеми людьми, на тых чотырнадцати волоках осельми, и з непринятыми волоками и в застенкахъ землями, вышей описаными, ему подати и в то его увезати»⁷⁰. Того ж дня господар видав окремий розпорядний лист єйшицькому державцеві з повідомленням про своє рішення надати вічним правом село Дойліді М.Палецькому, а також наказав указане село «безъ всякого омешканья и проволоки подал и поступилъ и в то ег(о) увязалъ, жадного затрудненья в томъ ему не чинячи»⁷¹. Далі до книги Литовської метрики було внесено записи шести документів, представлених М.Палецьким у великокнязівську канцелярію. Для розуміння їх сутності наведемо відповідний реєстр:

«[1] Вильно, 1542. 04. 27. Привилей короля Жикгимонта Старого, Стасю Мицейковичу даный, на некоторые люди и земли у волости Ейшиской; [2] Вильно, 1545. 01. Лист увязчий п(а) на Лва Чижка, державцы єйшиског(о), на тые ж люди и земли у волости Ейшиской Стасю Мицейковичу; [3] Вильно, 1542. 04. 27; 1540. 07. 26. Привилей короля Жикгимонта Старого Стасю Митейковичу на две земли в державе Волкиницкой etc; [4] Вильно, 1545. 09. 07. Лист тому ж Стасю Мицейковичу до державцы єйшиског(о) о люди и земли, жебы в него не отнимал etc; [5] Вильно, 1546. 10. 21. Потвержене тому ж Стасю Мицейковичу на тые ж люди и земли у волости Ейшиской; [6] Вильно, 1562. 10. 26. Лист тому ж Стасю Мицейковичу на 4 волоки земли в селе Поросты и на иншие земли, отменою даные»⁷².

Ще однією умовою володіння маєтностями, яку документально не засвідчено у книзі записів Литовської метрики №49, було ленне право, що в основному виходило з позитивних надань. У такому разі земля чи маєтність жалувалися

⁶⁷ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.45 об. – 46.

⁶⁸ Там же. – Л.46–46 об.

⁶⁹ 1) Лист Сигізмунда II Августа жемайтійському старості Янові Ходкевичу, Люблін, 10 червня 1569 р.; 2) лист Сигізмунда II Августа ретовському тивуну Маркові Внучкові, Люблін, 10 червня 1569 р. (див.: Там же. – Л.46 об. – 47).

⁷⁰ Там же. – Л.52 об.

⁷¹ Там же. – Л.53 об. – 54.

⁷² Там же. – Л.49 об. – 60.

тому чи іншому шляхтичеві за умови успадкування по чоловічій лінії родини⁷³. Низка листів-надань на ленному праві ввійшла, зокрема, до книги записів №35⁷⁴.

У книзі записів №49 відклалися три документа, які стосуються церков та церковного землеволодіння. Ці питання регулювалося винятково великим князем литовським. Про це яскраво свідчить привілей Сигізмунда II Августа від 16 серпня 1568 р., даний володимирському городничому Василеві Петровичу Загоровському на церкву Св.Іллі з ґрунтами при місті Володимирі. У тексті документа вказано, що попередній власник храму – Тишко Коняхович – через своє убожество та нездатність захистити землі від наїздів сусідів спустив усі церковні володіння володимирському городничому, «абы тая церквоў ку большому знищенью не пришла и хвала Божья не вменшивалася»⁷⁵. Утім Т.Коняхович не мав право самовільно, без дозволу господаря, розпоряджатися церковною маєтністю. Щоб урегулювати питання, В.Загоровський ініціював звернення до великого князя литовського з проханням підтвердити як виняток зміну власника храму. І своїм привілеєм Сигізмунд II Август, ідучи назустріч волинському городничому та піклуючись про збереження цілісності церковної маєтності, затвердив В.Загоровського новим власником Святоїллінської церкви з прилеглими до неї землями («Але мы з ласки нашею на прозбу пана Загоровского то чинечи, при оной церкви Светого Ильи водлугъ листу, отъ Тишка Коныховича ему даного, его зоставуемъ и симъ листомъ нашимъ ему то потвержаемъ на вечность»⁷⁶).

Листом від 10 листопада 1568 р. Сигізмунд II Август на підставі прохання кричевського попа Сави наказав кричевському державцеві Костянтинові Андійовичу Шолусі подати прохачеві й «ув'язати» його у володіння церквою Святого Іллі у Кричеві, перевіrivши перед цим слова попа, чи справді той храм у запустінні⁷⁷. Зі змісту привілея Сигізмунда II Августа від 24 липня 1569 р. мстиславському зем'янові Григорієві Ваильовичу Макаровському на Онофрієвський монастир у Мстиславлі також стає відомо, що підставою надання послужило запустіння церковної маєтності. Мстиславський зем'янин своє прохання підкріпив двома документами. Перший – це лист каштеляна та старости мстиславського князя Івана Васильовича Соломерецького про пожалування йому до волі й ласки господарської даного монастиря, який, утім «который манастыр по взятью архиманъдрыта нашег(о) тамошнего от людей неприятельских Москвы и татар в пусте зосталъ»⁷⁸, а другий – лист-фундуш Онофрієвського монастиря вже покійного князя Юрія

⁷³ Блануца А. Земельні надання на ленному праві у Великому князівстві Литовському // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: II Міжнар. наук. конф.: Тези доповідей. – К., 2011. – С.27–28; Його ж. Ленне землеволодіння у Великому князівстві Литовському: аналіз джерел // Український історичний збірник. – Вип.15. – К., 2012. – С.220–228.

⁷⁴ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.126 об. – 127 об., 184 об. – 186, 276 об. – 277 об.

⁷⁵ Там же. – Ед.хр.49. – Л.29 об.

⁷⁶ Там же. – Л.29–29 об.

⁷⁷ Там же. – Л.35 об.

⁷⁸ Там же. – Л.44.

Семеновича Лонгвиневича⁷⁹. Указана вище причина та підтвердні документи, пред'явлені великому князеві литовському, стали підґрунтям пожалування Г.Макаровському монастирських володінь доживотним правом⁸⁰.

Така політика традиційно була під пильним контролем й інших литовських правителів. Зокрема, питання церковного землеволодіння, як видно з документів книги записів №32, контролювала королева Бона, дружина Сигізмунда I Старого й мати Сигізмунда II Августа. Так, близько 10% актів цієї книги відображають питання, пов'язані з церквою й церковним землеволодінням у Литві, а більшість із них стосуються українських земель. Зокрема, після смерті пінського й турівського владика Варломія вона призначила нового владика – кобринського архімандрита Васяна, наказавши своєму господарському службовникові дворянинові Дашкові Романовичу Гладкому на місці «ув'язати» ієрарха в турово-пінські церковні земельні володіння. Для цього Бона спеціальним листом від 12 лютого 1549 р. зобов'язувала троцьку воеводину княгиню Олександрю Семенівну Острозьку (дружину князя Костянтина Івановича Острозького) подати владичі Васяну через господарського дворянина Турово-Пінське владичтво⁸¹.

У серпні 1549 р. Бона видала низку привілеїв на право тримання церков у Ковельському старостві місцевим священикам. Новими призначеннями або підтвердженнями старих королева таким чином упорядкувала систему церковних надань, у тому числі земельних володінь, належних до певних духовних осередків. Це – привілеї ієреям Олексієві Тришинцю Гайку на тримання ковельської міської Воскресенської церкви, Михайлові – ковельської городової церкви Благовіщення Пречистої Богородиці, Маркові Кузьмовичу Жабі – ковельської городової церкви Успіння Святої Пречистої, Кузьмі Васильовичу Жабі – монастиря Святої Трійці під Ковелем (попереднє надання князя Василя Сангушковича Ковельського) та привілеї попові Лаврентієві Івановичу – на тримання міської церкви Святого Спаса з приділом Святого Семена у Вижві⁸². Останнє надання цікаве тим, що його зміст яскраво репрезентує монастирське господарство. Священик Лаврентій Іванович тримав вижвівську церкву, пожалувану свого часу писарем Бони, її ковельським і вижвівським старостою паном Богданом Семашком у двох частинах церковного комплексу, а третьою частиною, розташованою у Старій Вижві, розпоряджався за другим привілеєм Б.Семашка піп Степан. Бона своїм привілеєм підтвердила надання ковельського й вижвівського старости й до того ж користування церковним фільварком у Вижві доручила винятково Лаврентієві Івановичу, не розділяючи його на три частини⁸³. Усі згадані церковні пожалування датовано одним днем – 17 серпня 1549 р. Це вказує на зважене рішення Бони щодо впорядкування церковного господарства в Ковельському старостві⁸⁴.

⁷⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.44 об.

⁸⁰ Там же. – Л.44–44 об.

⁸¹ Там же. – Ед.хр.32. – Л.57 об.

⁸² Там же. – Л.85–89 об. («доживотне» надання).

⁸³ Там же. – Л.89 об.

⁸⁴ Блануца А. Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. X Міжнар. наук. конф. (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С.58–63.

Чи не в кожній книзі Литовської метрики відклалися документи, пов'язані з євреями. У нашому випадку – це «наука» Сигізмунда II Августа городенському військовому Бенедиктові Васильовичу у справі по вбивство трьох євреїв підданими князів Заславських (лист від 30 травня 1566 р.)⁸⁵, а також великокнязівський лист від 28 жовтня 1568 р. всім берестейським міщанам про допущення місцевих євреїв користуватися четвертою частиною всіх міських «пожитків». У цьому випадку берестейські євреї апелювали й долучали до своїх прохань привілеї попередників Сигізмунда II Августа – Александра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого про надання їм таких прав⁸⁶.

Сигізмунд II Август реагував на скарги шляхтичів, які були пожалувані певними землями, однак «увестися» у володіння так і не змогли через свавілля місцевих урядників. Так, розглянувши одну зі скарг, великий князь литовський своїм розпорядним листом від 1 серпня 1570 р. гарантував королівському ротмістрові Ст.Тарновському повернення сіл Лиже, Липче та Облинське Ретовського тивунства у Жемайтійській землі, незаконно відібраних місцевим тивуном М.Внучком через кілька місяців після відповідного господарського надання⁸⁷. Іншим листом під тією ж датою господар наказував адміністраторові та гетьманові Інфлянтської землі й жемайтійському старості панові Янові Ходкевичу взяти під свій контроль справу про надання земель Ст.Тарновському та

«если же то Марько Внучко учинилъ, а по увязанью его тые села з моцы и владности того ротмистра н(а)шого Станислава Тарновского моцно кгвалтомъ отнял, хочемъ мети, абы твоя м(и) л(о)сть через служебника своего засе без всякого омешканья тые селы, вышей мененые, у волости н(а)шой Ретовской, в которых есть, кромя пустых волокъ, трыдцать волокъ, людми оселых, тому Станиславу Тарновскому в держанье подал, а шкоды тамъ поделаные, справедливость ему с тымъ тивуномъ н(а)шимъ Маркомъ Внучкомъ учинилъ»⁸⁸.

Литовський правитель розібрався й у справі про борг 100 кіп литовських грошів, який мав волинський зем'янин Іван Яцкович Борзобагатий Красенський перед волинським маршалком Петром Богдановичем Загоровським. Листом від 24 серпня 1566 р. Сигізмунд II Август гарантував останньому отримати взамін боргу право на володіння 10 волоками землі в маєтку І.Борзобогатого Красенського до часу сплати заборгованості⁸⁹. Іншим листом під тією ж датою господар інформував волинського зем'янина про своє рішення щодо його боргу, та наказував не чинити спротиву «ув'язанню» 10 волоками землі П.Загоровського⁹⁰.

У Великому князівстві Литовському широко практикувалося надання окремих пільг певним категоріям населення. У книзі №49 відклалося два

⁸⁵ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.7–7 об.

⁸⁶ Там же. – Л.34–34 об.

⁸⁷ Там же. – Л.76 об. – 77.

⁸⁸ Там же. – Л.77 об.

⁸⁹ Там же. – Л.9–9 об.

⁹⁰ Там же. – Л.9 об. – 10.

таких документа. Так, на прохання кричевських міщан, «абыхмо для упаду и знищенья их, которое они *от* людей неприятельскихъ приняли, дозволили имъ по паньству нашому Великому князству Литовскому сухимъ путемъ и воденымъ добровольне и безмытне торговати»⁹¹, 19 вересня 1568 р. Сигізмунд II Август видав привілей, яким

«мы з ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское для такового знищенья и шкоды ихъ, которую они *от* люей неприятельскихъ приняли, дозволили имъ. И симъ листомъ нашимъ дозволяемъ рекою Днепромъ, Сожомъ и Припетью, и иншими реками, которые суть межы тых рекъ, и сухимъ путемъ до замковъ нашихъ украинскихъ, то есть до Киева, Черкасъ и Канева, и тежъ до Могилева, идо инъшихъ замковъ надъ тыми и межы тыми реками ходити, и солью, рыбами, медомъ преснымъ, коньми, полотномъ и иными всякими жывностями, и иными товары торговати и в замкохъ нашихъ Чичерску, Пропойску, в Гомъле, Любечи, и в Чорънобыли, и в *ы*ншихъ замкохъ таковыя товары продавати и куповати, не даючи мыта звыклого и побору новоустановленого, и тежъ важчого, головщинъ, мостовог(о), и *от* пописованья товаровъ своихъ, которое вольности они уживати мають до воли и ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское»⁹².

Натомість привілеєм від 27 жовтня 1568 р. великий князь литовський надавав берестейським міщанам право на збір мостового мита⁹³.

Після набуття чинності Литовським статутом 1529 р., а особливо другої редакції 1566 р. на законодавчому рівні склалися сприятливі умови для зародження та подальшого розвитку ринку землі⁹⁴. Згідно з редакцією 1529 р., шляхті надавалося право відчужувати (продати, віддати, дарувати) не більше третини маєтності⁹⁵, а дві третини – віддати під заставу (артикул 16, розділ I) з обов'язковим викупом, оскільки на заставні володіння не розповсюджувалося право давності (артикул 5, розділ X). У редакції 1566 р. такі обмеження знімалися, що дало поштовх до часткового перерозподілу земельних володінь серед шляхетського стану⁹⁶. Особливості функціонування ринку землі в Литві документально засвідчено відповідними договорами купівлі-продажу, що їх вносили до книг Литовської метрики, починаючи з 1520-х рр.⁹⁷ У нашому випадку у

⁹¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.31 об.

⁹² Там же. – Л.32.

⁹³ Там же. – Л.33–33 об.

⁹⁴ Блануца А.В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.52–65.

⁹⁵ Про функціонування інституту «третини» у Великому князівстві Литовському див.: Bardach J. Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.120–139; Блануца А. Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському статуті та її рецепція до кінця XVI ст. // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2005. – P.99–106.

⁹⁶ Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.75, 183–185.

⁹⁷ LM. – Knyga №22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavičius. – Vilnius, 2010. – P.24, 29–37, 40–41; Ibid. – Knyga №32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavičius, E.Deveikytė. – Vilnius, 2012. – P.45,

книзі записів №49 бачимо чотири таких документа. Зокрема, їх тексти ввійшли до підтвердних листів Сигізмунда II Августа. Першим із них великий князь литовський підтвердив договір купівлі-продажу маєтку Бедровки в Лідському повіті, який було продано Беняшем та Іваном Воловичами за 2000 кіп литовських грошів Калістратові Шимковичу Мацковичу⁹⁸.

У травні 1569 р. Андрій Янович Юршич разом із дружиною Щасною Станіславівною Ґринопедівною продали Мартинові Палецькому двір Римовидіцизну в Ловкиниках за 150 кіп литовських грошів, а зміст відповідного договору на прохання нового власника також було внесено до книги Литовської метрики⁹⁹. Пізніше, 19 вересня, колишні власники двору внесли продажний договір до лідських ґродських книг¹⁰⁰. Згідно зі статутною нормою, усі транзакційні договори, укладені шляхтою певного повіту, мали вноситися до повітових земських книг. А оскільки земський суд засідав у визначений термін (судові «рочки»), то набула поширення практика спочатку реєструвати такі договори в постійних ґродських судах, а потім переносити до земських. Тому М.Палецький, як новий власник, звернувся до урядників Лідського земського суду під час його роботи (документ датовано 13 жовтня 1569 р.) з проханням внести до земських актових книг договір купівлі-продажу Римовидівського двору. Відповідний запис також представлено у книзі Литовської метрики, причому його текстова частина повністю повторюється¹⁰¹.

Разом із продажем двору подружжя Юршичів поступилося М.Палецькому і своїми неосілими землями, розрахувавшись перед ним таким чином за борг у 230 кіп литовських грошів: «Дала ему все листы и привилыя яко наше *отчизное*, такъ тежъ и выслугу, и на все земли пустовские его м(и)л(о)сти пану Мартину Палецкому, которые, *дей*, земли и пустовшчизны суть достаточне в привилыяхъ его королевское м(и)л(о)сти описанъ»¹⁰². Як і в попередньому випадку, цей договір Юршичі спочатку внесли до лідських ґродських¹⁰³, а згодом М.Палецький переніс його до земських книг¹⁰⁴.

Окрім перенесення транзакційних договорів до повітових актових книг, литовська шляхта прагнула отримати відповідне підтвердження в господаря. Так, у липні 1570 р. до нього звернувся князь Лев Олександрович Сангушко-Кошерський із проханням підтвердити продажний договір, яким він продав підканцлерові Великого князівства Литовського панові Остафієві Воловичу маєток Жировичі в Берестейському повіті за 1400 кіп литовських грошів¹⁰⁵.

48–49, 58–61; *Блануца А.* Транзакційні угоди шляхти Великого князівства Литовського у до-статутний період // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 196–202.

⁹⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 12–14 об.

⁹⁹ Там же. – Л. 60–61.

¹⁰⁰ Там же. – Л. 61–62 об.

¹⁰¹ Там же. – Л. 62 об. – 64 об.

¹⁰² «Лист Щасное Станиславоны и мужа ее Андрея Юршича, котрым, *отдавши* sprawy и привилея п(ану) Мартину Палецкому, позволяет доходить некоторых земл у его к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти etc.» (див.: Там же. – Л. 64 об. – 65).

¹⁰³ Там же. – Л. 65 об. – 66 об.

¹⁰⁴ Там же. – Л. 67–68 об.

¹⁰⁵ Там же. – Л. 72 об. – 73 об.

Утім, шляхта прагнула отримати не лише підтвердження на купівлю-продаж своїх маєтків, а також і засвідчені великокнязівською печаткою виписи таких договорів із книг канцелярії – Литовської метрики. Цікавий приклад отримання такого випису («видимусу») датується 29 липня 1568 р., коли господарський писар Матис Савицький звернувся до Сигізмунда II Августа з проханням отримати копії договорів купівлі-продажу на Лопеницький маєток, мотивуючи потребою пред'явлення їх до земського суду Волковийського повіту («ему того пильная потреба указывает до права, которое у суду земского повету Вольковскийского з некоторыми сутяжники своими мети маеть»), а також «тых самых листов наших паркгаменовых обавяючи се, абы в дорозе где пригодне не зъгинули або jako жъ кольвекъ не сопсовали ся, возити и посылати ку праву не смееть»¹⁰⁶. Господар зважив на прохання свого підданого та наказав зробити відповідні виписи з документів, які й відклалися у книзі Метрики. Це, по-перше, підтвердний лист договору купівлі-продажу Лопеницького маєтку князем Щасним Ключковичем Довойновичем віленському воеводі панові Миколаєві Юрійовичу Радивілу на суму 8000 кіп литовських грошів. Із цього договору можемо почерпнути цікаві деталі введення у практичну площину нових норм Литовського статуту 1566 р., зокрема зняття заборони на продаж третини маєтності, про що наголошено в тексті документа:

«Тамъ тые артыкулы в старомъ и новомъ Статуте около двух частей имения в пенезех только заводити на том-то Берестейскомъ сойме на сторону отложили, и праве его во всемъ моцью зезволения соймового постановивши, то вже отъ оногo часу на вечные часы скасовали, же каждому стану естъ и маеть быти вольно своимъ именемъ отъчизнымъ, матерыстымъ, спадковымъ, купнымъ и якимъ кольвекъ обычаемъ набытымъ, не менуючи ани одною, ани двема, ани третею частью, але огуломъ заразъ всеми имениями або порознь по одному людми и землями шафовати, отъдати, продати, даровати, записати, заменити и куды хотечи обернути безъ жадныхъ отъкладовъ п(е)н(е)жныхъ отъ детей и братьи, кривныхъ, близкихъ его, на што вси станы зезволивши одностаине намъ, г(о)с(по)д(а)ру, оповедили»¹⁰⁷.

Цей договір датовано 22 травня 1568 р., після чого відразу внесено текст іншого документа – підтвердного листа Сигізмунда II Августа від 10 червня 1568 р. на продаж цього ж Лопеницького маєтку вже віленським воеводою великокнязівському секретареві М.Савицькому за ту саму суму¹⁰⁸.

Поряд із привілеями на землі та маєтки литовський правитель жалував шляхту й нерухомістю в містах. Зокрема, такі надання найчастіше стосувалися незабудованих ділянок у міських межах. Так, 6 серпня 1570 р. Сигізмунд II Август видав привілей полоцькому зем'янинові Іванові Невельському, вічним правом пожалувавши «пляц» у Дисненському замку з дозволом на

¹⁰⁶ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.23 об.

¹⁰⁷ Там же. – Л.24 об.

¹⁰⁸ Там же. – Л.26–28.

збудувати на ньому дім. Власне, підставою такого надання стало переведення І.Невельського на уряд дисненського державці по смерті попереднього старости – Павла Єсмана¹⁰⁹. Отримавши в держання замок, полоцький зем'янин обрав для себе неосвоєну в місті ділянку землі та звів там будинок. Після цього він звернувся до господаря з проханням «узаконити» свою новобудову та землю, на якій вона стояла, на що й отримав відповідний великокнязівський привілей¹¹⁰. Цього ж дня до книги Литовської метрики було внесено другий привілей Сигізмунда II Августу, адресований тому ж таки І.Невельському. Ним господар пожалував нового дисненського державцю ще одним «пляцем» в іншій частині міста:

«Который пляц и домъ на нем в месте есть з одное стороны черезъ улицу напротивъ Яцъка Шелья, мешчанина диненьского, а з другое стороны подле дому Григоря Корсака, хоружича полоцкого, и подле дому ивановского служебника старосты дисненского пана Боркулаба Ивановича Корсака, с третее стороны напротивъ церкви руское Светого Воскресенья черезъ улицу, с четвертое стороны напротивъ рынку»¹¹¹.

Як і в першому пожалуванні, нова ділянка землі віддавалася шляхтичеві на правах вічного володіння з можливістю вільного розпорядження: «Маеть онъ самъ, жона, дети и потомки ихъ тот домъ, вышей описаный, с пляцомъ, в месте н(а)шомъ Дисненском лежачимъ, держати и уживати, будутъ вольни его отдати, продати, заменити и ку своему пожитку якъ хотечи оборочати»¹¹².

Подібні привілеї на міську нерухомість отримав і лепельський державця Оникей Корсак. Першим великокнязівським листом від 10 серпня 1570 р. він отримав підтвердження на два «пляці» вічним правом: один – у замку Леплі при замковій стіні, а другий – у місті Леплі на ринковій площі¹¹³. Другим привілеєм під тією ж датою О.Корсак отримав «пляц» із будинком у Дисненському місті, також вічним правом:

«Который пляц лежыть на улицы шляхетской одною стороною в тыле церкви Светого Воскресенья, а двема сторонами тотъ же пляцъ прилежъ ест ку горе за тую же церковь, а с четвертое стороны к улице противко пляцовъ п(а)на Дмитра Василевича, а п(а)на Григоря Ивановича Корсаковъ и тежъ противъ дому Сидора Ивановича, которого пляцу вдольжъ подле улицы сажень двадцать, а в поперокъ угору сажень шестьнадецъ»¹¹⁴.

У цей час підтвердження на володіння «пляцями» і «домами» у Дисненському замку та місті отримав і королівський ротмістр Ян Вербицький¹¹⁵. Такі

¹⁰⁹ Там же. – Л.77 об.

¹¹⁰ Там же. – Л.77 об. – 78.

¹¹¹ Там же. – Л.78.

¹¹² Там же. – Л.78–78 об.

¹¹³ Там же. – Л.78 об.

¹¹⁴ Там же. – Л.79.

¹¹⁵ Там же. – Ед.хр.48. – Л.403 об.

пожалування Сигізмунда II Августа були, вочевидь, наслідком упорядкування та наведення ладу з документами на міську нерухомість Дисни й Лепеля, про що свідчать листи господаря за 1565 р., адресовані вітебському підкомореві князеві Павлові Соколинському про «розделеие и поровняние кгрунты к широкостию личб подыных межи замками Лепельским и Дисненеским»¹¹⁶ та лепельському старості про вилучення в ротмістра Богдана Теплиці «немало кгрунтов и плацов в мeste Лепельском и о корчмах неслушных»¹¹⁷, якими той володів незаконно. Відповідний лист-повідомлення про вилучення нерухомості отримав і сам Б.Теплиця¹¹⁸.

Такі ж привілеї на міську нерухомість у 1560–1570-х рр. отримувала шляхта та міщани в усіх повітах Великого князівства Литовського. Для прикладу, у 1572 р. привілей на володіння «пляцом» у Вітебському замку «доживотним» правом отримав вітебський шляхтич Каспар Веломовський¹¹⁹, а в Бересті підтвердження на свої «пляць» з будівлями отримали місцеві міщани Гедрута Войтехова Порецька з братом Ленартом¹²⁰ та Грицько Пашкович Пеняжкович¹²¹ (обидва – на Ковальській вулиці). Згодом, як показує практика, міська нерухомість ставала об'єктом купівлі-продажу, особливо в містах, які були воеводськими чи повітовими центрами. Наприклад, у луцьких актових книгах 1560–1590-х рр. зафіксовано 57 угод купівлі-продажу будинків у межах цього міста. Упродовж першого пореформеного десятиріччя волинська шляхта продала або купила 7 будинків та дворів, у наступні десятиріччя – відповідно 22, 21 і 7 об'єктів міської нерухомості. Як правило, купували ті шляхтичі, які обіймали уряди у гродському та земському судах, або ж відігравали помітну роль у політичному житті повіту та регіону¹²².

До транзакційних договорів відносяться також застави – передача в користування/володіння на певний термін землі, маєтності за визначену суму. Існують застави без держання та застави з держанням маєтностей. Перший тип застав укладався у випадку, якщо одна особа позичила в іншій певні кошти й отримувала гарантії, що за несвоєчасного повернення їх боржник зобов'язувався передати своєму кредиторowi окреслену в контракті частину володінь. Застави з держанням володінь укладалися тоді, коли кредитор надавав боржникові певні кошти та відразу отримував у користування/володіння обумовлені в контракті маєтності¹²³. До книги записів Литовської метрики №49 внесено два договори застави, які відносяться до другого типу – із держанням маєтності. Так, у першому випадку Сигізмунд II Август своїм привілеєм від 2 грудня 1569 р. через неспроможність заплатити за службу 6000 польських

¹¹⁶ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.47. – Л.45–45 об.

¹¹⁷ Там же. – Л.46–46 об.

¹¹⁸ Там же. – Л.46 об.

¹¹⁹ Там же. – Ед.хр.48. – Л.419–419 об.

¹²⁰ Там же. – Л.358–358 об.

¹²¹ Там же. – Л.359–359 об.

¹²² Підрах. за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8–57, 459–460; Ф.26. – Оп.1. – Спр.1–13, 62; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти... – С.122.

¹²³ Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти... – С.93–94; Його ж. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005. – 129 с.

золотих заставив королівському ротмістрові Матіясові Дембинському господарський замок Руень із належними до нього землями. У договорі зазначався термін початку дії застави: «Маеть онъ в моць и держанье свое взяти на день нового лета м(е)с(я)ца генъваря первого дня на початку семьдесятюго року»¹²⁴. За рік великий князь литовський зобов'язувався сплатити кошти, а у протилежному випадку термін автоматично продовжувався ще на рік. За контактом М. Дембинський отримував право збирати всі податки із замку на свою користь та звільнявся від сплати лічби¹²⁵. У другому випадку господар своїм листом від 22 липня 1570 р. підтвердив контракт застави двох литовських можливо-владців¹²⁶. Так, згідно із заставним договором, сірадський воевода Ольбрахт Ласький позичив у князя Яроша Жижемського 3800 кіп литовських грошів терміном на три роки, віддаючи йому у тримання заставним правом маетки Глуськ, Гольшани та Пашнишки¹²⁷.

Вагому роль в економіці Великого князівства Литовського відіграло корчемне господарство, прибуток від якого становив суттєву частку загальнодержавного скарбу та окремих власників. Так, за даними книги записів №49, упродовж 1560-х рр. було надано дозволи великого князя литовського Сигізмунда II Августу на заснування корчем князям і шляхті, у тому числі й на українських землях. Реєстр таких пожалувань виглядає наступним чином: 1) Люблін, 1 червня 1566 р. Привілей Яцькові Сушку на побудову вільної корчми у його маєтку Туличові при Кобринському замку; 2) Люблін, 28 липня 1566 р. Князеві Романові Сангушковичу про корчму у Вінниці, побудовану при Кмітинському дворі; 3) Люблін, 27 липня 1566 р. Князеві Романові Сангушковичу про корчму у Вінниці при Кмітинському дворі; 4) Городно, 26 червня 1568 р. Привілей Андрієві Русину на побудову корчми в його маєтку Голешові Луцького повіту; 5) Городно, 10 липня 1568 р. Привілей Андрієві Яновичу Богдановичу на побудову корчми в його Непраському маєтку під Остриною; 6) Книшин, 16 серпня 1568 р. Привілей Василеві Рогозі на вільну корчму в його маєтку Крайську Мінського повіту; 7) Книшин, 16 серпня 1568 р. Привілей Василеві Рогозі на вільну корчму в його маєтку Хотенчичах Мінського повіту; 8) Варшава, 21 серпня 1570 р. Привілей Хотеневі Валуєву на вільну корчму в його маєтку Коптевичах¹²⁸.

Головною умовою великокнязівських пожалувань корчем приватним власникам (князям, шляхті) було надання ними гарантії не створювати конкуренцію тим корчмам, котрі перебували у віданні держави, а також забезпечувати порядок і перешкоджати розвитку злочинності, оскільки ці заклади, як видно з низки скарг, унесених до актових книг, були місцем підвищеної соціальної напруги¹²⁹. Облаштування нових корчем підлягало пильному

¹²⁴ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.69 об.

¹²⁵ Там же. – Л.69–69 об.

¹²⁶ Там же. – Л.73 об. – 76.

¹²⁷ Там же. – Л.74–76.

¹²⁸ Там же. – Л.6–9, 16, 18 об., 28–29, 79 об.

¹²⁹ *Блануца А.В.* Книга записів №49 Литовської метрики як джерело до вивчення впровадження соціально-економічних реформ у Великому князівстві Литовському (60-ті роки XVI ст.): регулювання надань на корчми // *Історія торгівлі, податків та мита: Сьома міжнар. наук. конф.: Тези доповідей.* – К., 2013. – С.22–23.

контролю з боку держави ще й тому, що вони були складовою митної системи Литви. У 1560-х рр., віддаючи євреям на відкуп митні збори та корчемне господарство (після тривалої перерви від середини 1530-х рр.), литовські правителі таким чином забезпечували стабільні надходження до великокнязівської скарбниці¹³⁰.

Окрему групу документів книги записів №49 становлять nobilitaційні привілеї й привілеї на звільнення від місцевого присуду та його зміни¹³¹. Цікавий випадок зміни такого присуду зафіксовано у привілеї Сигізмунда II Августа від 4 липня 1568 р., наданого господарському мулярові Антонієві Корнету Влоху. Підставою видачі привілею стала чолобитна того про звільнення його будинку на Віленському передмісті, купленого в муляра Жана Влоха, від міського присуду та віддання під присуд замковий, а також звільнення від «всих подачокъ, которые перед тымъ с того дому хоживали, вызволили» й надання дозволу «в нем шинкъ волный, медом, пивомъ и горелкою шинкующи, без даванья капъщизны, до скарбу нашего мети и держати допустили». Рішення великого князя литовського у справі А.Влоха було позитивним, хоча в документах не вказувалася, на підставі яких заслуг господарський муляр отримав такі привілеї. Термін їх дії визначався як «доживотний»¹³². Змінити міський присуд на замковий у Луцьку вдалося й господарському дворянинові Василеві Коляді. На свою чолобитну він отримав відповідний привілеї Сигізмунда II Августа від 8 серпня 1568 р. На відміну від попереднього документа, у цьому випадку пожалування було обґрунтоване заслугами В.Коляди: «Маючи ласкавий взгляд на службы его, которыми онъ мешкаючи при дворе нашомъ и бываючи посылалъ з росказанья нашего на розные местца для потребъ нашихъ г(о)с(по)д(а)рських и земскихъ ласку нашу нам заслуговалъ»¹³³. Господарський дворянин разом із переводом під замковий присуд також звільнявся від міських плат і, що важливо, господар акцентував увагу:

«Василей Коледа самъ, жона, дети и потомки его с того пляцу и дому помененого не мають и не будутъ повинъни николи и в которыхъ речахъ перед врадомъ местскимъ, то есть войтомъ, бурмистромъ и радцами онога места Луцкого, становити и никому в отъказе быти, и усправедливяти ся одно перед замковымъ врандомъ тамошнимъ, и то к онымъ только земскимъ шляхетскимъ врандомъ усправедливяти ся маеть» (курсив наш – А.Б.)¹³⁴.

Причиною зміни присуду стали певні трансформації меж територіально-адміністративних одиниць, проведені в результаті реформ. Такі зміни

¹³⁰ Жеребцова Л.Ю. Книга записів 49 Литовської метрики як джерело до історії митної справи на землях Великого князівства Литовського // Там само. – С.23–25.

¹³¹ Блануца А. Дипломатичний аналіз документів книги записів №49 Литовської метрики у контексті дослідження соціально-економічних реформ у Великому князівстві Литовському у 60-х роках XVI ст. // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей III Міжнар. наук. конф., 16–19 жовтня 2013 р., м. Кам'янець-Подільський. – К., 2013. – С.51–52.

¹³² РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.17–17 об.

¹³³ Там же. – Л.22.

¹³⁴ Там же. – Л.22–22 об.

безпосередньо торкнулися господарського зем'янина Богдана Григоровича Старунова та його маетку Гвозної, який до реформи був у структурі Більського повіту, а після реформи відійшов до Бранська на Підляшші. Відповідно на звернення Б.Старунова Сигізмунд II Август видав привілей від 14 серпня 1568 р., яким

«тое именье его, вышей мененое, все в томъ обрубе на Гвозной с права, присуду, послушеньства и всякое повинности замку нашего Бельского вынемши и вызволивши, под право подляшское и присудъ городовый и земский до Браньска вечно подали и симъ листомъ нашимъ подъяемъ»¹³⁵.

Два вміщених у книзі nobilitaційних привілеї дають уявлення про механізм отримання шляхетського титулу, теоретично описаний у Литовських статутах¹³⁶. У першому випадку Григорій Семенович Щит виводив своє шляхетство від діда та батька, які несли земську службу при Полоцькому замку й не практикували міські ремесла. Свої аргументи претендент підкріплював письмовими свідченнями двох шанованих у повіті шляхтичів – дисненського старости й ротмістра Боркулаба Івановича та воронецького державці Оникія Андрійовича Корсака. Такі докази задовольнили Сигізмунда II Августа, який своїм привілеєм від 5 серпня 1568 р. пожалував Г.Щита шляхетським титулом¹³⁷. У другому випадку своє шляхетство «виводили» слоніські бояри Леня Іванович, Марко Климівич, Василь Борисович та Петро Ходорович Проствиловичі. Великий князь литовський за їхньою чолобитною вповноважив троцького воеводу Миколая Юрійовича Радивілла здійснити перевірку доводів на отримання шляхетського титулу. У результаті відомості, надані слоніськими боярами, підтвердилися. Зваживши на всі аргументи, Сигізмунд II Август

«тых, вышей помененых, боярь нашихъ слонимьскихъ Леня Ивановича, Марка Климовича, Василя Борысовича а Петра Ходоровича, и всех потомковъ ихъ за таковымъ повнымъ, достаточнымъ а яснымъ выводомъ ихъ шляхетства своего з ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское отъ плаченья цынъшу до скарбу нашего земского вечно вызволили и симъ листомъ нашимъ вызволяемъ, и моцю звирхности наше г(о)с(по)д(а)рьское при шляхетстве ихъ зоставуючи, даем и даруемъ имъ то, ижъ оны сами и потомкове их права, свобод, волности, тытулу и заволанья почъстивого шляхетского заровно весполокъ з ыншою шляхтою и рыцерствомъ паньства нашего Великого князтва Литовского уживати и з них ся веселити мають вечными чась»¹³⁸.

¹³⁵ Там же. – Л.23.

¹³⁶ Окремі сюжети отримання шляхетських титулів у Литві див.: *Блануца А.В.* «Борьба за шляхетство» в Великом княжестве Литовском в середине XVI века // *Мининские чтения: Сборник научных трудов по истории Восточной Европы в XI–XVII вв.* – Нижний Новгород, 2011. – С.328–338.

¹³⁷ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.49. – Л.21–21 об.

¹³⁸ Там же. – Л.39 об. – 40.

Відзначимо, що не в усіх випадках аргументи претендентів на «вивід» свого шляхетства спрацьовували¹³⁹. Зокрема, у великокнязівському листі-підтвердженні від 20 липня 1561 р. господар із-поміж заявлених у чолобитній бояр Шукждиничів підтвердив шляхетський титул лише Янові Павловичу Тибору та його пасинкам Себастьянові й Матееві Шукждиничам¹⁴⁰. Якщо розглянути інші книги Литовської метрики на предмет фіксації в них привілеїв на шляхетство, то ми не знайдемо великої кількості таких нобілітацій. А це вказує на одиничний характер процесу «ушляхетнення» у середині XVI ст.

Підбиваючи підсумки, відзначимо високу інформативність книги записів №49 на предмет дослідження соціально-економічних реформ у Великому князівстві Литовському та на українських землях в його складі. Документальний зміст джерела цікавий і важливий ще й тим, що відбиває перехідний етап у веденні діловодства, розмежування повноважень у плані фіксації документів великокнязівською канцелярією та місцевими судово-адміністративними установами.

¹³⁹ Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.). – С.456–467.

¹⁴⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр.39. – Л.251 об. – 253 об.

The article highlights the documental Content of Recording Book 49 of Lithuanian Metrics in the researching context of social and economic history of Grand Duchy of Lithuania of middle 1560 – early 1570s. Author notes the high information value concerning the different aspects of social and economic reforms in Lithuania and on the Ukrainian lands.

Keywords: *Lithuanian Metrica, recording book 49, Grand Duchy of Lithuania, social and economic reforms, gentry.*

О.М.ЗАХАРЧУК *

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО СТАВЛЕННЯ НАПОЛЕОНА І ДО ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ОКРАЇН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1812 Р.

Аналізуються погляди сучасної української історіографії на плани наполеонівської Франції відносно південно-західних губерній Російської імперії. Зазначено, що за останні роки вітчизняна історіографія збагатилася студіями, в яких повному розкриваються різноманітні аспекти війни 1812 р.

Ключові слова: *Наполеон Бонапарт, меморандум, Російська імперія, південно-західні окраїни, Борщак, Сокольницький, сучасна українська історіографія.*

Першими, хто звернув увагу на місце південно-західних окраїн Російської імперії в політиці Наполеона, були польські історики. Як зауважує сучасний український дослідник В.Ададуrow, вони назвали свої головні праці «Наполеон і Польща», аби таким чином привернути увагу світової громадськості до проблеми державного існування своєї Батьківщини в кордонах до її першого поділу (1772 р.)¹. Польські дослідники доводили зацікавленість французького володаря проблемою Польщі. Невдовзі, під враженням праць польських істориків, представники інших «молодих націй» почали стверджувати, що інтерес Наполеона до Східної Європи був не тільки пропольським. Відтак з'явилися праці «Наполеон і Литва»², «Наполеон і Україна»³.

Після того, як відомий радянський наполеонознавець Є.Тарле вказав на те, що імператор французів розглядав можливість наступу не лише на Москву, але й на Санкт-Петербург і Київ⁴ – почали з'являтися праці українських радянських дослідників, які стверджували, що особливе місце в планах французів займали південно-західні окраїни Російської імперії, тобто територія сучасної України⁵. Зокрема, ці плани вони розглядали як

* *Захарчук Олег Миколайович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (Київ)

E-mail: korsika1769@gmail.com

¹ *Ададуrow В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії. – Л., 2007. – С.20. Див. також: *Handelsman M.* Napoléon et la Pologne 1806–1807 d'après les documents des Archives Nationales et les Archives du ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909; *Askenazi S.* Napoleon a Polska. – Warszawa; Kraków, 1919. – Т.1–3.

² *Dundulis B.* Napoleon et Liuanie. – Paris, 1940.

³ *Borschak E.* Napoléon et L'Ukraine // *Revue des Etudes Napoléoniennes.* – Т.2. – Paris, 1922. – Р.24–40; *Борщак І.* Наполеон і Україна: З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. – Л., 1937.

⁴ *Тарле Е.В.* Нашествие Наполеона на Россию: 1812 год. – Москва, 1938. – С.24.

⁵ *Гербильський Г.Ю.* Українські козаці полки. – Москва, 1943. – С.2; *Котов В.Н.* Україна в завоювальних планах Наполеона І: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1945. – С.76–87; *Сміян П.М.* Україна у Вітчизняній війні 1812 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1946. – С.79–91; *Стрельський В.И.* Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года // *Історичний збірник Київського*

один із важливих доказів існування в Наполеона агресивних намірів щодо Росії⁶.

Сучасні українські вчені продовжили працювати у цьому напрямі. Слід зауважити, що значний вплив на дослідження даної проблеми справили праці випускника юридичного факультету Новоросійського університету, відомого українського громадсько-політичного діяча, історика-аматора Ілька Борщака (Баршак Ілля Львович, 1892–1959 рр.)⁷. Важливе місце у колі його інтересів займала тема «Україна в політиці великих держав», зокрема Франції. В її рамках він один із перших почав досліджувати проблему «Наполеон і Україна». Зокрема, у 1912 р. І.Борщак під псевдонімом «Сергій Подолянин» опублікував статтю, в якій зробив безпідставну заяву, що нібито під час кампанії 1812 р. Наполеон виявив інтерес до України⁸. Так, автор доводив, що в імператора французів під час відступу з Москви існував план відходу на українську територію, де він нібито сподівався на підтримку місцевого населення⁹.

У 1922 р. відомий фахівець із питань зовнішньої політики Наполеона І професор Е.Дрію не тільки допоміг І.Борщакowi опублікувати розширений варіант цієї статті в редакційному ним паризькому «Часописі наполеонівських досліджень», але й написав коротку передмову до неї¹⁰. В основу своєї гіпотези І.Борщак, головним чином, поклав знайдені ним в архіві міністерства закордонних справ Франції невідомі дослідникам матеріали, які свідчили про зацікавленість уряду Наполеона південно-західними окраїнами Російської імперії. Зокрема, він виявив меморандум, в якому Наполеонові пропонувалося утворити «незалежну державу», що мала складатися «з Полтавського та Чернігівського князівств вздовж течії Дніпра». Козаки разом із кримськими татарами ввійшли б до нової держави – Наполеоніди. Вона складалася б з «Дніпровської частини Катеринославщини, Таврії, всієї долини Донця, аж до Дону, що разом з Азовським та Чорним морями буде утворювати кордон цієї

державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – Вип. №3. – К., 1952. – С.128–129; Некрасов П.А. Участь українського народу проти наполеонівської навали в 1812 році // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова: Серія історичних наук. – Вип.5. – Одеса, 1956. – С.122; Буцук А.К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. – Т.2. – К., 1960. – С.505; Кудрицький А.В. Наполеон І // Там само. – Т.9. – К., 1961. – С.501; Гербицький Г.Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С.24–25; Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – С.7–10; Его же. Боевое содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 г.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1964. – С.58–68; Котов В.Н. Завойовницькі плани Наполеона І щодо України та їх крах // Вісник Київського університету: Серія «Історія і право». – Вип.7. – К., 1965. – С.75–88; Ястребов Ф.О. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Історія Української РСР. – К., 1967. – С.368; Буцук А.К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-ге. – Т.2. – К., 1978. – С.329; Кудрицький А.В. Наполеон І // Там само. – Т.7. – К., 1982. – С.221.

⁶ Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.228.

⁷ Ададуров В.В. Боршак Ілько // Заграничные походы русской армии 1813–1815 годы: Энциклопедия: В 2 т. / Отв. ред. В.М.Безотосный, А.А.Смирнов. – Т.1. – Москва, 2011. – С.162–163.

⁸ Ададуров В.В. Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона (Историографический аспект) // Эпоха 1812 года: Исследования: Источники: Историография: Сб. мат. // Труды ГИМ. – Вып.183. – Москва, 2010. – С.369.

⁹ Подолянин С. Наполеон і Україна // Рада. – 1912. – Ч.141. – С.2–3.

¹⁰ Borschak E. Napoléon et L'Ukraine. – P.24–40.

держави на півдні». Ця нова держава, «маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, відповідатиме звичаям народів, що тут проживають, із можливою перспективою політичної незалежності, і буде міцним бар'єром проти амбітних планів Росії та її претензій на Чорне море»¹¹. Отже, «відкинута від берегів Балтійського та Чорного морів, відділена від великої Французької імперії могутньою низкою держав, які завжди озброєні і готові відбити напад – Росія змушена буде назавжди відмовитися від своїх намірів завоювання та різного роду зазіхань»¹².

За твердженням В.В.Ададурова, віднайдення цього меморандуму і публікація його стислому змісту у частині, котра стосувалася українських земель, належить до найважливіших заслуг І.Борщака¹³. Попри вищезгаданий документ, хоч він і не був підписаний, а прізвище автора було невідоме, І.Борщак зауважив, що його укладено графом А.-М. д'Отривом, який тоді відповідав за розшук для Наполеона архівних матеріалів про Росію¹⁴. Для солідності, дослідник приписав йому посаду «політичного директора» міністерства закордонних справ наполеонівської Франції¹⁵.

Проте завдяки розвідкам наполеонознавця, керівника приватного Центру наполеонівських досліджень та засновника його журналу Ф.Бокура, а також уже згаданого В.Ададурова, зрештою вдалося встановити й справжнього автора цього меморандуму¹⁶. Обидва науковці в різний час працювали в Архіві історичної служби сухопутних військ Франції (Париж), де і знайшли оригінал цього документа. Автором його був не д'Отрив, як стверджував І.Борщак, а один із відомих діячів польського патріотичного руху початку ХІХ ст., котрий устиг послужити як у польській, так і французькій арміях – дивізійний генерал М.Сокольницький, кавалер ордена Почесного легіону, командор польського ордена «За військові заслуги»¹⁷.

Слід зазначити, що авторитет І.Борщака настільки великий, що не тільки радянські, але й сучасні українські та російські дослідники¹⁸ часто використовували й продовжують використовувати його твердження, не піддаючи їх сумнівам. На певному (ранньому) етапі своєї наукової діяльності автор цієї статті також не уникнув спокуси довіритися словам І.Борщака, стверджуючи, що

¹¹ Борщак І. Наполеон і Україна... – С.71–72.

¹² Там само. – С.72.

¹³ Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.27.

¹⁴ Там само. – С.28.

¹⁵ Борщак І. Наполеон і Україна... – С.70.

¹⁶ Див.: Бокур Ф., Яновский О.А. Российская империя в оценках польского генерала армии Наполеона // Французская революция и судьбы мира: Мат. междунар. науч.-практ. конф., посвящённой годовщине Французской революции (1789–1799 гг.), 21–22 апреля 1999 г. – Минск, 1999. – С.126–129; Яноўскі А. Цікавыя знаходкі французскага даследчыка Фернанда Бокура // Беларускі гістарычны часопыс. – 1999. – №2. – С.28; Бокур Ф. Михал Сокольницький і яго записки імператору Франції // Там жа. – С.29–36; Ададуров В.В. Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди» // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.39/40. – Л., 2005. – С.595–596; Його же. Народження одного історичного міту: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. – К.; Л., 2005. – С.224–226; Його же. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.26–44, 281–288.

¹⁷ Див.: Sokolnicki M. General Michał Sokolnicki: 1760–1815. – Kraków; Warszawa, 1912.

¹⁸ Див., напр.: Абалихин Б.С. Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.2. – К., 1993. – С.53–54.

напередодні війни з Росією 1812 р. Наполеон багато часу присвятив вивченню історії України¹⁹. У результаті недоступності західних архівів із довірою поставилися до наведеної у працях І.Борщака інформації й інші сучасні вітчизняні дослідники²⁰. Утім, після публікації документа, віднайденого Ф.Бокурром, що стосувався планів, запропонованих М.Сокольніцьким Наполеонові на майбутню війну з Росією²¹, та студій із цієї проблематики В.Ададурова²² довелося змінити погляди на ставлення французького імператора до південно-західних країн Росії²³.

Серед одинадцяти відомих на сьогодні меморандумів М.Сокольніцького, які він подав французькому урядові, дев'ять увійшли як окремі частини в документ, що його Ф.Бокур знайшов і передав у 1998 р. для перекладу та публікації своєму білоруському колезі О.Яновському. Із-поміж них особливої уваги, на наш погляд, заслуговує меморандум «Огляд готових до активних дій сил, котрі здатна виставити Польща, як у цілісності територій, так

¹⁹ Захарчук О.М. Наполеон і Україна // Київська старовина. – 1995. – №3. – С.73–74, 76; *Його ж.* «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.154–155; *Його ж.* Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна // Україна дипломатична. – Вип.6. – К., 2005. – С.363, 365–369, 374; Гончар Б.М., Захарчук О.М. Наполеон і Україна // Діалог: Україна – Франція: Історія: Економіка: Політика. – Вип.2. – К., 2002. – С.74.

²⁰ Див.: Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. – К., 1998. – С.387; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.64; Турченко Ф., Морoko В. Історія України: кінець ХVІІІ – початок ХХ. – К., 2000. – С.20; Гордієнко В. Наполеон І Бонапарт // Довідник з історії України. – Л., 2001. – С.495; Ресніт О.П. Дипломатичні аспекти «східного питання» // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.279–280, 283–284; *Його ж.* Україна в імперську добу. – К., 2003. – С.62–64, 67–68; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002. – С.298–300; Іваненко О.А. Українське козацтво в працях французьких авторів на межі ХVІІІ–ХІХ ст. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки та знахідки. – Вип.11. – К., 2002. – С.254–262; *Йі ж.* Політичні та економічні передумови співробітництва Франції та України в культурній сфері // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Вип.4. – К., 2003. – С.88; Шах Т. Україна в планах Наполеона // Мандрівцев (Тернопіль). – 2006. – №5. – С.71–72; Філінюк А.Г. Зовнішня політика Росії наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.68–69; Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХVІІІ – 50-ті роки ХІХ ст.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.92–93; Михальчук П.А., Куций І.П. Нова історія України. – Ч.2. – Тернопіль, 2007. – С.240; Горак В.С. Наполеоніда: Плани наполеонівської Франції щодо України та їхній крах // День. – 2010. – №90/91. – С.8; Донік О.М. Україна у складі двох імперій (остання чверть ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 2011. – С.110; *Його ж.* Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Україна: хронологія розвитку. – Т.5. – К., 2011. – С.52; Кудряченко А.И. Украина в планах Наполеона в войне 1812 года // Вітчизняна війна 1812 р. в контексті поступу всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – К., 2013. – С.13–21; Ланатієва Н.В. Роль Українського ополчення в Отечественной войне 1812 г. // Там само. – С.102; Черногор Я.О. Місце і роль українських козаків у війні 1812 р. // Там само. – С.197. Латыш Ю.В. Украинские земли в составе Российской империи в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ вв. // История Украины: Учебник / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2013. – С.273–274.

²¹ Сокольніцький М. «Исполнено по высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольніцьким, с рекомендациями «О способах избавления Европы от влияния России...» / Сост., предисл., примеч. О.А.Яновского, пер. с фр. В.А.Яновского. – Минск, 2003.

²² Див.: Ададуров В.В. Народження одного історичного міту... – С.212–236; *Його ж.* Документ і його прочитання дослідником... – С.590–610.

²³ Див.: Захарчук О.М. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольніцького // Україна дипломатична. – Вип.7. – К., 2006. – С.377–385.

і виключно від своїх кордонів, що розглядаються у суто військовому аспекті». Зокрема, меморандум присвячено проекту відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. Для того, щоб «надійно захистити Польщу від Росії», М.Сокольніцький запропонував створити на її рубежах низку герцогств «під безпосередньою протекцією Польщі» – Лівонське, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське (або Новгород-Сіверське) та Полтавське. Потім, згідно з планом генерала, ішли «різні козацькі орди – головним чином ті, що відомі під назвою запорізьких». Об'єднані з кримськими татарами, вони могли б сформувати єдину державу – Наполеоніду, котра складалася б із задніпровської частини Катеринославського губернаторства, Таврійського губернаторства, долини Дінця до впадіння цієї річки в Дон; кордонами країни на півдні пропонувалося зробити узбережжя Азовського та Чорного морів²⁴.

Слід зазначити, що І.Борщак у своїй книзі «Наполеон і Україна» дав скорочений варіант меморандуму М.Сокольніцького. Оскільки його знання французької мови бажало бути кращими, то, крім відвертої фальсифікації даного документа, з'явилася ціла низка огріхів через не зовсім точний переклад. Так, як уже зазначалося, на думку І.Борщака, Наполеоніда повинна була складатися з Полтавського та Чернігівського князівств уздовж течії Дніпра від Десни до Орла, включаючи територію до Азовського моря²⁵. Проте при перекладі дослідник припустився грубої помилки. Зокрема, як свідчать архівні документи, автор меморандуму, визначаючи кордони Полтавського герцогства (у І.Борщака – князівства), мав на увазі річку Орель (ліва протока Дніпра), а не російське місто Орел²⁶. Слід зауважити, що перекладач документа В.Яновський, який працював із переданим Ф.Бокуром варіантом, у цьому місці також припустився помилки, переплутавши річку Орель із містом Орел²⁷. Це, своєю чергою, спричинило появу у сучасній українській історіографії недостовірних тверджень відносно території Наполеоніди. Наприклад, М.Варварцев стверджує, що у планах наполеонівської Франції було створення під її протекторатом васальної держави на теренах України та Росії. Зокрема, «одне із залежних від Франції герцогств (князівств) планувалося створити в межах Полтавщини, Чернігівщини та частини російських земель із північним кордоном біля міста Орел»²⁸.

Аналізуючи текст меморандуму М.Сокольніцького, що був опублікований, а також праці В.Ададунова, автор статті дійшов висновку, що І.Борщак прагнув видати бажане за дійсне. Фактично, цей документ свідчить, що Наполеонові пропонувалося створення маріонеткових держав під протекторатом відновленої Речі Посполитої, а не козацько-татарської

²⁴ Сокольніцький М. «Исполнено по высочайшему повелению...»... – С.81–82.

²⁵ Борщак І. Наполеон і Україна... – С.71.

²⁶ Див.: Ададунов В.В. Документ і його прочитання дослідником... – С.600, 607.

²⁷ Сокольніцький М. «Исполнено по высочайшему повелению...»... – С.81. Також див.: Ададунов В.В. Юго-западные окраины Российской империи... – С.395–396.

²⁸ Варварцев М.М. «Наполеоніда» // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.170; Його ж. «Наполеоніда» // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. – Вип.3. – К., 2012. – С.241.

конфедерації під патронатом Франції, як стверджував І.Борщак²⁹. Проект Наполеоніди – це повністю дітище М.Сокольніцького. Документальні ж докази про існування планів Наполеона відносно української державності – відсутні.

Цю тему було розвинуто в останніх працях автора цієї статті. Зокрема, крім згаданого досліджено й інші меморандуми М.Сокольніцького. Так, на прикладі документа «Короткий огляд сил, що може виставити Росія в майбутній кампанії, та оцінка удару, який вона може витримати», було показано, що польські аналітики навмисно применшували рівень боєздатності російської армії, зокрема професіоналізм її командного та офіцерського складу, з єдиною метою, аби наблизити початок війни Наполеона з Росією і таким чином здійснити свою ідею відновлення польської державності³⁰. Аналізуючи інший меморандум польського генерала – «Погляд на театр воєнних дій, а також на можливі пересування військ, що можуть брати участь як з однієї, так і іншої сторони», – доходимо висновку, що М.Сокольніцький залишався голосливим, стверджуючи про готовність населення Литви, Волині, Поділля й України активно виступити в підтримку французької армії. Зокрема, немає жодних згадок про факти повстань, створення нелегальних антиросійських організацій тощо³¹.

Слід зазначити, що серед інших меморандумів, які подав французькому урядові М.Сокольніцький, виділяється «Погляд на Волинь», що також був органічною частиною загального плану ведення війни проти Росії. Зокрема, польський генерал радив Наполеонові для проведення широкомасштабної диверсії, успіх якої був би «вирішальним фактором усєї кампанії», послати 20-тисячний корпус із метою оволодіння Києвом³². Він мав рухатись із території Варшавського герцогства в напрямку від Бугу до Дніпра, та впродовж 24–25 днів опанувати Волинь і Київщину. Утім, на нашу думку, М.Сокольніцький знову, як і в інших меморандумах, видавав бажане за дійсне, зокрема гарантуючи збільшення армійського корпусу за рахунок повстань, що мали «сколихнути цю провінцію і змусити рахуватися із собою ворога»³³. Він наводив просто фантастичні цифри, нібито одна тільки Волинь дасть від 40 до 50 тис. рекрутів³⁴. Навіть якби «диверсія на Київ» вдалася, вона, на нашу думку, ніякого впливу на результат кампанії не справила б, адже головні події розгорталися на західному напрямку. Крім того, на південному заході в росіян було достатньо сил, щоб відбити удар

²⁹ Захарчук О.М. Наполеонизм у дослідженні українських учених // Матеріали III Міжнародного конгресу українських учених «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Т.3. – Луцьк, 2008. – С.486.

³⁰ Захарчук О.Н. Прожекты польского генерала Михала Сокольніцкого и Отечественная война 1812 г. // Отечественная война 1812 г. и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях: Мат. Всеросс. науч. конф. – Вып. XVII. – Малоярославец, 2009. – С.197.

³¹ Там же. – С.198.

³² Сокольніцький М. «Исполнено по высочайшему повелению...»... – С.113.

³³ Там же. – С.130.

³⁴ Там же. – С.131.

20-тисячного корпусу, який, згідно з планом М.Сокольніцького, повинен був захопити Київ³⁵.

На основі проаналізованих документів доходимо висновку, що всі меморандуми М.Сокольніцького так і залишилися політичними «прожекторами», оскільки його ідеї не збігалися з планами імператора французів у найголовнішому – питанні відновлення польської державності³⁶.

Низку праць автора цієї статті спеціально присвячено аналізу студій І.Борщак та сучасних дослідників, котрі сприйняли на віру його тези й на їх основі продукують нові міфи, а також вивченню публікацій дослідників, котрі їх розвінчують³⁷. Торкнувся даної проблеми і харківський історик В.Кравченко. Працюючи в Російському державному військово-історичному архіві, він у фонді О.Аракчєєва знайшов документ, датований березнем – червнем 1812 р.³⁸ Його автор, співробітник Особливої канцелярії військового міністра, уродженець України підполковник П.Чуйкевич в аналітичній записці, адресованій керівникові військового відомства генералові М.Барклаю-де-Толлі, охарактеризував становище напередодні війни 1812 р. в українських землях Російської імперії. П.Чуйкевич звертав увагу російського уряду на сильні соціальні суперечності, але, на відміну від М.Сокольніцького, навіть не натякав на існування політичної опозиції чи загрози сепаратизму. Зокрема, він стверджував, що «цей край, в якому ненависть народу до дворянства очевидна, може бути збурений»³⁹.

Розглянув дану проблему і харківський дослідник С.Потрашков. Аналізуючи інформацію, яка була наведена І.Борщак, історик зробив висновок, що оцінка ситуації в південно-західній частині Російської імперії в матеріалах, пропорованих Наполеонові його дипломатами та розвідниками напередодні війни з Росією 1812 р., була «цілком безпідставною»⁴⁰. Водночас, аналізуючи праці сучасних вітчизняних істориків за перші десять років, що були присвячені французько-російській війні, дослідник, на нашу думку, вірно вказує, що загалом для них було характерним перебільшення місця й ролі України у планах Наполеона, необґрунтованість твердження про

³⁵ Захарчук О.Н. Проекти польського генерала Михала Сокольніцького... – С.119.

³⁶ Захарчук О.Н. Волинь в планах польського генерала Михала Сокольніцького // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Україна та Волинь в наполеонівських війнах: Наук. зб. – Вип.41: Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 р. / Упор. А.Силук, О.Златогорський. – Луцьк, 2012. – С.185.

³⁷ Захарчук О.Н. Элементы мифологизации наполеоноведения в современной постсоветской науке // Наполеоновские войны на ментальных картах Европы: историческое сознание и литературные мифы. – Москва, 2011. – С.73–87; *Его же*. Так рождаются мифы // Родина. – 2012. – №6. – С.25–27, 29.

³⁸ Кравченко В.В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.2. – Х., 1999. – С.203–209. Одним із перших, хто звернув увагу на цей документ у сучасній українській історіографії та використав його у своїх працях, був д-р іст. наук проф. С.В.Потрашков (див.: *Потрашков С.В.* О некоторых тенденциях в освещении Отечественной войны 1812 г. современными украинскими историками // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. XII Всеросс. науч. конф. – Москва, 2005. – С.270–272).

³⁹ Цит. за: Кравченко В.В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. ... – С.209.

⁴⁰ *Потрашков С.В.* Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. VIII Всеросс. науч. конф. – Можайск, 2000. – С.210.

начебто плекання ним планів щодо створення на українській території незалежної держави, про широку прихильність до французів серед освіченої частини українського суспільства, у першу чергу дворянства⁴¹. Підсумовуючи, С.Потрашков підкреслює, що наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. з'явилися нові публікації, автори яких намагалися відійти від стереотипів, притаманних історіографії війни 1812 р.⁴² Утім, часом історик сам собі суперечить. Так, висловивши сумнів щодо повідомлень Наполеону від французьких агентів та польських військовиків про ситуацію в південно-західних губерніях Росії, які містяться переважно у книзі І.Борщака⁴³, С.Потрашков в інших публікаціях стверджує, що його праця до сьогодні не втратила наукового значення та продовжує її цитувати⁴⁴.

У 2008 р. в Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (Львів) докторську дисертацію захистив В.Ададуров⁴⁵. На основі документів з архівів Франції, Австрії, Польщі й України він уперше в історіографії дослідив ставлення французького уряду доби Наполеона Бонапарта до південно-західних окраїн Російської імперії⁴⁶. Воно розглядалося як багаторівневе історичне явище, котре сформувалося за сприятливої міжнародної кон'юнктури (наполеонівські війни) у процесі ознайомлення державних діячів Франції з різномірною інформацією про Росію. На основі уявлень, які склалися з екзотичних як для свідомості західноєвропейців образів східно-

⁴¹ *Потрашков С.В.* Отечественная война 1812 г. в освещении современных украинских историков (1992–2002 гг.) // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. XI Всеросс. науч. конф. – Можайск, 2004. – С.274; *Его же.* О некоторых тенденциях в освещении Отечественной войны 1812 г. ... – С.268.

⁴² *Потрашков С.В.* Отечественная война 1812 г. в освещении современных украинских историков (1992–2002 гг.) // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. XI Всеросс. науч. конф. – Можайск, 2004. – С.276.

⁴³ *Потрашков С.В.* Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. XV Междунар. науч. конф. – Можайск, 2009. – С.42; *Его же.* Нашествие Наполеона и польское население юго-западной окраины Российской империи // Отечественная война 1812 г.: Источники: Памятники: Проблемы: Мат. XVII Междунар. науч. конф. – Можайск, 2012. – С.243–244.

⁴⁴ *Потрашков С.В.* Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) // Бородино и наполеоновские войны: битвы, поля сражений, мемориалы: Мат. Междунар. науч. конф. – Москва, 2003. – С.237; *Его же.* Тревожное время... – С.41–42.

⁴⁵ *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 2008. – 32 с.

⁴⁶ Див.: *Ададуров В.В.* Досвід історичного уявлення: Уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки: Зб. наук. праць. – К., 2006. – С.2006; *Його ж.* Економічні інтереси на службі великої політики: Проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812 рр.) // Україна модерна: Зб. наук. праць. – Ч.10. – К.; Л., 2006. – С.21–37; *Його ж.* Ситуація греко-католицької та православної церков у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. очима інформаторів уряду Франції // Вісник Київського міжнародного університету: Серія «Міжнародні відносини»: Зб. наук. праць. – Вип.5. – К., 2007. – С.123–131; *Його ж.* Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I // Україна у Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. – Вип.6. – К., 2006. – С.391–419; *Його ж.* Уявлення уряду Франції стосовно населення південно-західного пограниччя Російської імперії напередодні та під час війни 1812 р. // Драгобицький краєзнавчий збірник: Зб. наук. праць. – Вип.10. – Дрогобич, 2006. – С.284–300; *Його ж.* Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України початку XIX ст. // Регіональна історія України: Зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 2007. – С.167–186.

європейської реальності, формувалися проекти опанування такої важливої бази людських і матеріальних ресурсів, якою були українські губернії Росії⁴⁷.

Наукова новизна цього дослідження визначається концептуальною постановкою проблеми, у вирішенні якої поєдналися:

1. Інноваційна методологія реконструкції колективних уявлень, яка полягає в аналізі змісту джерел (статистичних описів, меморандумів, топографічних карт тощо), з одночасним урахуванням як впливу на вміщену в них інформацію першоджерел її отримання (наприклад праць науковців), так і ментальність та світогляд її споживачів. Завдяки цій методології з'ясовано: проекти та дії Наполеона і його оточення визначалися невідповідними дійсності уявленнями, що їх ці діячі сформували про Росію, базуючись на неточній і фрагментарній інформації, яка опинилася в їхньому розпорядженні.

2. Нова гіпотеза ставлення наполеонівської Франції до Східної Європи, що його розглянуто як багаторівневе історичне явище, котре поєднало у собі економічне, політичне та військове зацікавлення західної цивілізації в розширенні свого впливу на схід від Ельби та Дунаю.

3. Поглиблена характеристика намірів і дій уряду Наполеона щодо південно-західних губерній Російської імперії, що було здійснено на основі критичного переосмислення опублікованих джерел та історичних досліджень, а також упроваджених автором у науковий обіг архівних документів – меморандумів М.Сокольніцького, Т.Морського, Роландра, Л.Потера, листування Наполеона, Ш.-М.Талейрана, Ю.-Б.Маре, Е.-Б.Біньйона, Д.Прадта, Л.-Г.Отто, К.В.Меттерніха, К.В.Шварценберга та інших діячів⁴⁸.

Водночас В.Ададуров першим розвінчав популярні в Україні уявлення про плани Наполеона відносно цього регіону Російської імперії, що виникли під впливом І.Борщака і були сприйняті на віру радянськими та сучасними вітчизняними дослідниками. Слід відзначити, що автор виділив три типи фальсифікації І.Борщаком архівних документів. До першого він відніс неточне відтворення (за браком філологічної та історичної освіти) або навмисне спотворення тексту документальних джерел під час перекладу. До другого – вставки в ті чи інші документи домислених І.Борщаком уривків. Третій тип – І.Борщак «вигадував» документи, які ніколи не існували⁴⁹.

Одним із прикладів фальсифікації другого типу може бути переказування І.Борщаком змісту меморандуму колишнього наполеонівського військового аташе у Санкт-Петербурзі Бургуена «Про торгівлю Росії на Чорному та Азовському морях», що був датований 1804 р. Так, згідно з інтерпретацією І.Борщака, «українці відрізняються тим, що є дуже прив'язані до своєї незалежності. Тому вони послідовно шукають союзу з росіянами, шведами, турками і татарами». Бургуен оповідає про знищення Січі, «що доконало українську свободу і залишило невдоволення у цілому народові»⁵⁰. Проте

⁴⁷ Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи...: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – С.30.

⁴⁸ Там само. – С.4.

⁴⁹ Там само. – С.33–34.

⁵⁰ Борщак І. Наполеон і Україна... – С.39.

оригінальний текст цього документа, який зберігається в Національному архіві Франції, виглядає по-іншому. Зокрема, на початку довідки Бурґуен оповідає, що в XV ст.

«Київщину було зайнято українськими козаками, а гирло Дніпра – запорозькими козаками, які були більше наближеними до Чорного моря, ніж перші. [...] Їхня прив'язаність до незалежності вела їх послідовно до укладення та розриву з Росією, шведами і татарами, до повернення під протекторат Росії, в якому вони віднаходять найулюбленіші похвали для своєї сміливості [з боку царських властей], котрі особливо не полишають вшановувати відвагу запорозьких козаків, але, між тим, вважають обов'язковим скасувати їхні привілеї; вони [козаки] домагалися їхнього повернення, тому в 1775 р. козаків було оточено, знищено або розפורшено»⁵¹.

На цьому, зазначає В.Ададуров, історичні відомості в документі про козаків завершуються. Але, щоб акцентувати важливість України для політики Наполеона, І.Борщак «додав» до розповіді Бурґуена конкретні політичні «рекомендації»⁵². Цим «невдоволенням», на думку І.Борщака, треба скористатися й вислати в Україну агентів під виглядом купців, які «таємно та вміло під'юджували б населення, нагадуючи йому про славетне минуле й мізерну сучасність. У свій час, коли політична кон'юнктура приведе до відвертої війни між Францією та Росією, повстання на Україні буде одним з чинників перемоги»⁵³.

Прикладом вигадування І.Борщаком неіснуючих документів є історія з так званими «прокламаціями», буцімто врученими французьким послом у Константинополі генералом О.Себастьяні запорожцям, які перебували у Задунайській Січі, для поширення їх в Україні. І.Борщак, зокрема, писав про його зустріч із запорожцями, що нібито відбулася у вересні 1805 р. під час поїздки французького дипломата до місця свого призначення через Галац, Браїлів, Констанцу. Тоді, за словами І.Борщака, О.Себастьяні начебто пообіцяв козакам після розгрому Росії повернути стародавні вольності, що віднині захищатимуться Наполеоном. Більше того, він дав їм і ті самі прокламації, котрі нібито мали зберігатися в архівах України, Румунії чи Туреччини⁵⁴.

Однак, як стверджує В.Ададуров, номери справ в Архіві міністерства закордонних справ Франції, на які послався І.Борщак, стосуються тільки кінця XIX ст., а в документах, пов'язаних із 1805 р., не тільки немає жодної згадки про зустріч генерала з запорожцями, але й нічого подібного з натяків на можливість залучення українців до боротьби проти Росії. Навпаки, у звітах і листуванні О.Себастьяні стосовно його перебування в Туреччині зустрічаємо побоювання, що Росія може підбурити православне населення правобережжя

⁵¹ Цит. за: Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.39.

⁵² Там само. – С.39–40.

⁵³ Борщак І. Наполеон і Україна... – С.39.

⁵⁴ Там само. – С.40.

Дунаю до повстання проти Османської Порти⁵⁵. Таким чином, в оману вводилися дослідники, які, не маючи змоги працювати у французьких архівах, використовували працю І.Борщака, не сумніваючись в істинності наведеної там інформації.

Розвінчуванню міфів І.Борщака присвячено й останні праці В.Ададурова⁵⁶. Зокрема, деякі сучасні історики продовжують стверджувати, нібито 1812 р. Наполеон мав намір заручитися підтримкою українських козаків⁵⁷. Натомість В.Ададуров зазначає, що або козаки були надто зухвалими й не захотіли отримати незалежність із рук Наполеона, або щедрість обіцянок була недостатньою⁵⁸.

Після захисту докторської дисертації згаданий дослідник продовжує працювати над проблемою ставлення уряду Наполеона Бонапарта до південно-західних окраїн Російської імперії. Зокрема, він проаналізував усі меморандуми польських авторів, які на початку ХІХ ст. обстоювали перед французькими властями ідею відновлення незалежної Речі Посполитої⁵⁹. Саме твори цих авторів, на думку В.Ададурова, стали одним із головних джерел інформації при формуванні уявлень імператора французів та його урядовців про південно-західні окраїни Російської імперії⁶⁰. У новій публікації на основі французьких недрукованих джерел дослідник також розглянув плани союзних Наполеонові поляків щодо Правобережної України, котрі мали здійснитися в разі перемоги французів над Росією⁶¹. Зокрема, аналізуючи плани імператора французів у 1812 р. у зв'язку з його уявленнями про тогочасні етносоціальні відносини, автор публікації дійшов слушного висновку, що французькому імператорові було зовсім невідоме сучасне розуміння поняття «українець», а єдиною «нацією», яка населяла Волинь, Поділля й Україну, була, в його уявленнях, річпосполитська шляхта⁶². В.Ададуров звертається до цієї проблеми і в інших публікаціях⁶³. Так, на основі аналізу військового та дипломатичного листування, меморандумів з архівів Франції, Австрії, України, а також спогадів учасників кампанії 1812 р., дослідник реконструював ставлення імператора Наполеона до профранцузьки налаштованих

⁵⁵ Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.42–43.

⁵⁶ Див.: Ададуров В.В. Юго-западные окраины Российской империи... – С.369–397.

⁵⁷ Михальчук П.А., Куций І.П. Нова історія України... – С.240.

⁵⁸ Adadurov V. La creation d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elle Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // Attentes et sens autour de la presence du mythe de Napoléon aujourd'hui. – Ajaccio, 2012. – P.97.

⁵⁹ Ададуров В.В. Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона про південно-західні окраїни Російської імперії // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.154–169.

⁶⁰ Там само. – С.154.

⁶¹ Ададуров В.В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. // Краєзнавство. – 2012. – №4. – С.33–39.

⁶² Там само. – С.39.

⁶³ Ададуров В.В. Между шляхтой и крестьянством: отношение французских государственных и военных деятелей к крестьянскому вопросу в западных губерниях Российской империи во время войны 1812 г. // Эпоха 1812 г. ... – С.124–129, 133; *Его же*. Лезюр // Отечественная война 1812 г. и освободительный поход русской армии 1813–1814 гг.: Энциклопедия: В 3 т. – Т.2. – Москва, 2012. – С.308; *Его же*. Морский // Там же. – С.516; *Его же*. «Наполеонида» // Там же. – С.561–562; *Его же*. Обернон // Там же. – С.605.

представників шляхетського стану «південних провінцій» колишньої Речі Посполитої⁶⁴.

І все ж створені І.Борщак мифи продовжують жити. Так, миколаївські автори Є.Мельников та В.Шкварець і далі стверджують, що «цікавим є ставлення Наполеона до української державної ідеї»⁶⁵. Слід зазначити, що згадані історики особливо некритично сприймають творчу спадщину І.Борщака⁶⁶. Водночас праця Є.Мельникова та В.Шкварця навряд чи може вважатися добротним науковим продуктом, адже в ній не подано посилань на джерела, які використовували автори.

Деякі сучасні українські історики продовжують стверджувати, що «з метою повернення українців, Наполеон обіцяв відродження незалежної республіки, ще раніше прагнув залучити на свій бік козаків-задунайців»⁶⁷. Слід зазначити, що ця інформація, хоча й виникла на основі книги І.Борщака, але вона ніде документально не підтверджена, отже є дуже сумнівною. Як відомо, Наполеон 18 травня 1804 р.⁶⁸ був проголошений імператором французів і Франція стала імперією. На завойованих ним землях створювалися герцогства, королівства, князівства, але аж ніяк не республіки.

Не можна погодитися також і з твердженням авторів, які слідом за відомим українським істориком Н.Полонською-Василенко⁶⁹ повторили думку, нібито

«після вторгнення наполеонівської армії в Росію, вищі шари українського суспільства розділилися на дві групи: одні покладали надію на відродження незалежності України, інші зберігали лояльність до Росії. Останніх було більшість, оскільки про плани Наполеона щодо надання автономії козацькій Україні їм майже нічого не було відомо, а сприяння Франції полякам розцінювалося як загроза виникнення нової Речі Посполитої»⁷⁰.

⁶⁴ Ададуров В.В. Польское дворянство юго-запада России в планах Наполеона во время венской кампании 1812 г. // История и историческая память: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып.6. – Саратов, 2012. – С.164–180.

⁶⁵ Мельников Є.О., Шкварець В.П. Ілько Борщак як земляк, подвижник долі, провісник української духовності. – Миколаїв, 2012. – С.96–97.

⁶⁶ Див.: Шкварець В.П. Ілля Борщак: Життя, діяльність, творчість. – Миколаїв, 2002; Його ж. Борщак Ілля Львович // Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого: Навч. посіб. – Миколаїв, 2004. – С.35–43; Мельников Є.О. Ілля Борщак – військовий, дипломат, учений // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського: Серія «Історичні науки». – Вип.27. – Миколаїв, 2009. – С.157–165; Його ж. Бібліографічні сторінки життя та діяльності Григорія Орлика в науково-публіцистичній спадщині Іллі Борщака // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. – Вип.2. – Тернопіль, 2010. – С.302–307; Його ж. Політично-історичні портрети Івана Мазепи та Пилипа Орлика в науково-дослідницьких працях Іллі Борщака // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського: Історичні науки. – Вип.32. – Миколаїв, 2012. – С.251–255; Його ж. Французькі політичні інтриги та діяльність гетьмана К.Розумовського у наукових дослідженнях Іллі Борщака // Наукові праці Запорізького національного університету. – Вип. XXXIV. – Запоріжжя, 2012. – С.271–274.

⁶⁷ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України: Навч. посіб. – К., 2010. – С.212.

⁶⁸ Усі дати наводяться за новим стилем.

⁶⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – С.280–281.

⁷⁰ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – С.213.

Зазначимо, що на сьогодні не знайдено документальних підтверджень того, нібито серед дворянства в Україні циркулювали думки про незалежність. Навпаки, у своїй більшості вони ненавиділи й боялися імператора французів, віддано служили Росії. Так, наприклад, нащадок козацького старшинського роду, один із вищих урядовців Російської імперії граф В.Кочубей називав Наполеона «дияволом, якого породило пекло» та застерігав «від махінацій і провокацій із боку поляків»⁷¹. Про погляди сина останнього українського гетьмана, світлішого князя А.Розумовського його біограф писав: «Ненависть до Наполеона була вже головним важелем його політичної діяльності»⁷². Водночас відомий український письменник І.Котляревський, який сформував у містечку Горошені Хорольського повіту 5-й Полтавський полк і став його командиром, доповідав малоросійському генерал-губернаторові князеві Я.Лобанову-Ростовському: «Більша частина вступає в козаки з задоволенням, охоче та без жодного смутку»⁷³. Можна погодитись із твердженням канадського історика О.Субтельного, що «антицарські настрої були явищем винятковим»⁷⁴, і величезна більшість українців вірно й завзято боронили імперію»⁷⁵. Так, уже під час війни 1812 р. польський офіцер наполеонівської армії Г.Брандт вислухав передсмертні слова солдата російської армії – українця: «Ви – сміливі люди, але ваш цар мусить бути недоброю людиною. Що йому зробив наш цар? Чого він шукає в нашій Вітчизні? Піднімайся, свята Русь, обороняйся, захищай нашу релігію, нашого царя»⁷⁶.

Нерідко сучасні українські дослідники створюють нові міфи. Так, говорячи про задуми імператора французів, стверджується, що «відомо й про плани Наполеона переселити частину козаків на береги Рейну, щоб створити заслон проти можливого нападу з боку Німеччини, але цей задум не був реалізований»⁷⁷. Незрозуміло, що саме мається на увазі під поняттям «Німеччина», адже в той час німецькі землі не були єдиною державою. А також звідки автори почерпнули таку інформацію? Як відомо, Наполеон 12 липня 1806 р. створив Рейнську конфедерацію та став її протектором⁷⁸. Священна

⁷¹ Цит. за: Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.81.

⁷² Васильчиков А.А. Семейство Розумовских. – Т.4. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1887. – С.308.

⁷³ Цит. за: Павловский И.Ф. Участие И.П.Котляревского в формировании малороссийских козацких полков в 1812 г. // Киевская старина. – 1905. – №6. – С.315.

⁷⁴ Селянин Я.Мочуговський (а ні дрібний дідич, як стверджував І.Борщак; див.: Борщак І. Наполеон і Україна. – С.105) схвалював наступ Наполеона на Росію; відставний солдат Ф.Гуцан заявив, що воювати не проти французів, а проти москалів; колезький асесор В.Л.Лукашевич проголосив тост за здоров'я Наполеона. Утім, як свідчать джерела, це все сталося 1807 р. (див.: Павловский И.Ф. Дела об государственной измене и нарушении общего спокойствия, производившиеся в Малороссии в 1807 г. // Киевская старина. – 1903. – Кн.12. – С.136–138); Троцький І. До історії революційного руху на Україні на початку XIX ст. // Прапор марксизму. – Х., 1930. – №2. – С.156–158.

⁷⁵ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1991. – С.189.

⁷⁶ Цит. за: Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.82.

⁷⁷ Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – С.213. Цю ж інформацію автори вмістили й у попередніх редакціях (див.: Мицик Ю.А. Історія України: Посіб. для вступників для вищих навчальних закладів. – К., 2001. – С.16; Бажан О.Г., Білоусько О.А., Власов В.С., Мицик Ю.А. Історія України: Навч. посіб. – К., 2006. – С.243–244; Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С. Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2010. – С.211–212).

⁷⁸ Див.: Kerautret M. Le grands traités de l'empire (1804–1810). – Т.2. – Paris, 2004. – Р.205–221.

Римська імперія німецької нації перестала існувати. У 1808 р. до складу Рейнського союзу ввійшли майже всі німецькі держави, за винятком Пруссії. Таким чином, Наполеон досяг тут майже цілковитої гегемонії. До того ж існувало й герцогство Варшавське, котре також контролювало потенційно небезпечну Пруссію. Таким чином, імператор французів не мав потреби переселяти козаків на береги Рейну для захисту Франції⁷⁹.

Деякі дослідники йдуть ще далі, повторюючи твердження І.Борщака про використання французьким урядом у своїх цілях української проблеми під час підготовки до війни 1812 р., про проект французького дипломата Е.Годена щодо необхідності організації народного повстання в Україні проти російської влади та про меморандум Бургуена (якого чомусь іменують Бургуангом) щодо невдоволення українців існуючим режимом⁸⁰. Зокрема, історики також стверджують, що з початку ХІХ ст. «французькі дипломати й політики публічно звинувачують Росію в поневоленні українського козацтва»⁸¹. Водночас, слідом за А.Абаліхіним, деякі автори стверджують, що французькі політичні діячі «планували відправити в Індію 80 тис. українських кавалеристів»⁸². Мовляв, «Наполеон плекав думки про створення Українського князівства під патронажем свого брата, однак такі плани не виходили, мабуть, за рамки кабінетних міркувань»⁸³. Слід зазначити, що, як свідчать різного роду джерела, насамперед архівні, можна говорити лише про певне зацікавлення імператора французів цим регіоном Російської імперії, котре здебільшого зумовлювалося представленими йому польськими діячами планами⁸⁴.

Нерідко порушуються хронологічні рамки подій. Так, стверджується, що колишній вождь польського повстання проти Росії Т.Костюшко в 1798 р. «звернувся до Наполеона з характерним для імперськи налаштованої еліти Варшави проханням. Він уважав, що імператор Франції повинен забезпечити Польщі кордони від Риги до Одеси, від Гданська до Угорщини, включаючи, природно, Галичину»⁸⁵. Зазначимо, що це також не відповідає дійсності. У цей час Наполеон хоча й мав найвищий чин французької армії, але не був керівником держави. Це було відомо Т.Костюшкові, який перебував у той час в еміграції у Франції. Тому-то він і не міг тоді звернутися до генерала Бонапарта з подібною пропозицією. Утім, подія, про яку згадують дослідники, насправді відбулася в листопаді 1806 р. Загальновідомо, що напередодні вступу в польські володіння Пруссії імператор французів, щоб збудити ентузіазм поляків, звернувся до Т.Костюшка⁸⁶. Проте легендарний повстанець 1794 р. після нечітких заяв Наполеона з приводу подальшої долі його Батьківщини не вірив, що володар Франції насправді відновить Польщу.

⁷⁹ Захарчук О.Н. Елементи мифологизации наполеоноведения... – С.83.

⁸⁰ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко І.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Х., 2010. – С.236.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. Див. також: Абаліхін Б.А. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С.8.

⁸³ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко І.І. Неупереджений погляд... – С.236.

⁸⁴ Захарчук О.Н. Проекти польського генерала Михала Сокольніцького... – С.201.

⁸⁵ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко І.І. Неупереджений погляд... – С.236.

⁸⁶ Марбо М. Мемуари генерала барона де Марбо. – Москва, 2005. – С.191.

Водночас Т.Костюшко зажадав від Наполеона виконання трьох вимог, головно з яких – відбудова Речі Посполитої в її колишніх кордонах⁸⁷. Імператор французів не хотів зв'язувати себе якимись обіцянками до того часу, поки поляки самі не почнуть боротьбу проти своїх поневолювачів, тож він категорично відмовив⁸⁸.

Ще один приклад антинауковості – матеріал Р.Кривоноса⁸⁹. Висвітлюючи біографію Наполеона Бонапарта, автор привласнив інформацію В.Гордієнка⁹⁰, ніде не пославшись на нього⁹¹. Слід зазначити, що коли В.Гордієнко (помер у 1994 р.) писав свій текст для однієї з енциклопедій, то із зазначеної проблеми, крім книги І.Борщака і праць радянських дослідників, жодної інформації про ставлення Наполеона до України не було. Відтак його стаття на сьогоднішній день віддзеркалює історіографічну ситуацію двадцятирічної давнини, про що явно невідомо Р.Кривоносові. Цікаво, що дослідник також стверджує, нібито за участь у війні з Росією імператор французів обіцяв Австрії віддати Волинь⁹². Слід підкреслити, якщо Оттоманській Порту Наполеон у березні 1812 р. справді пообіцяв повернути всі її володіння, завойовані Росією за останні 60 років, але за умови, що вона укладе з Францією антиросійський союз⁹³, то стосовно Габсбурзької імперії подібні обіцянки офіційно не задокументовано. Це – вигадка радянської історіографії⁹⁴, представники котрої стверджували, нібито Наполеон намагався завоювати та розчленувати Росію⁹⁵. Проте завдяки праці В.Ададурова вдалося розвіяти цей міф. Зокрема, працюючи в Архіві міністерства закордонних справ Австрії, дослідник віднайшов протоколи французько-австрійських переговорів про укладення двостороннього альянсу. У жодному з них нічого не йшлося про

⁸⁷ Федосова Е.И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. – Москва, 1980. – С.25–26.

⁸⁸ Correspondance de Napoléon I-er, publiée par ordre de Napoléon III. – Т.14. – Paris, 1863. – Р.157.

⁸⁹ Кривонос Р. Наполеон I // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С.475–476.

⁹⁰ Гордієнко В. Наполеон I Бонапарт // Довідник з історії України. – С.495.

⁹¹ Див.: Кривонос Р. Наполеон I. – С.476.

⁹² Там само.

⁹³ Архив внешней политики Российской империи. – Ф.133. – Оп.1. – Д.1982. – Л.207–208 об.

⁹⁴ Див.: Звавич И.С. Меттерних и Отечественная война 1812 г. // Исторические записки. – Т.1. – Москва, 1945. – С.104; Кан С.Б. Дипломатические отношения в годы консульства и империи // История дипломатии / Под ред. В.А.Зорина, С.Д.Сказкина, В.М.Хвостова. – Т.1. – Москва, 1959. – С.483; Буцик А.К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т.2. – С.505; Абаляхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – С.10; Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 г. – Москва, 1962. – С.141; Котов В.Н. Завойовницькі плани Наполеона I щодо України та їх крах // Там само. – С.82; Абаляхін Б.С. Отечественная война 1812 г.: Участие украинского народа в борьбе с наполеоновским нашествием // История Украинской ССР. – Т.4. – К., 1983. – С.46; Егго же. Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г. – Волгоград, 2012. – С.84. В основі монографії – докторська дисертація, захищена автором ще в 1979 р. (див.: Абаляхін Б.С. Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г.: Автореф. ... дисс. д-ра ист. наук. – Саратов, 1979. – 36 с.).

⁹⁵ Барер И. Война 1812 года // Исторический журнал. – 1937. – №8. – С.45; Пичета В.И. Великий полководец // Знамя. – 1942. – №1/2. – С.355–356; Тифлисова А. Политические планы Наполеона относительно России: краткое изложение доклада В.И.Пичета // Исторический журнал. – 1942. – №10. – С.139; Ливчак Б.Ф. Народное ополчение в вооружённых силах России // Учёные труды Свердловского юридического института. – Т.IV. – Свердловск, 1961. – С.58; Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 г. – С.152, 593.

попередній розподіл територій⁹⁶. Так, у таємних статтях схваленого 19 лютого 1812 р. проекту договору говорилося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни його величність імператор французів зобов'язується забезпечити його величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни»⁹⁷. Далі йшов перелік об'єктів, які могли зацікавити Габсбургів, затверджений Францем І. Проте Волинь там не фігурувала, оскільки офіційний Відень, щоб не посваритися з Петербургом, на цю територію й не претендував. Першими та єдиними у списку були дунайські князівства, окуповані на цей час російськими військами⁹⁸. Зазначимо, що під час війни 1812 р. Австрія не порушувала російського кордону, а Росія – австрійського, адже перша другій війни офіційно не оголошувала⁹⁹. Зокрема, австрійський корпус генерала К.Ф.Шварценберга, що входив до складу Великої армії, як відомо, вступив на територію Росії з території Варшавського герцогства, а не з Галичини.

Водночас Р.Кривонос започатковує нові міфи. Так, він стверджує, що після невдачі британських морських атак на Булонь 26 березня 1802 р. було укладено формальний договір із Лондоном¹⁰⁰. Насправді Великобританія змушена була підписати мир із Францією та її союзниками в Ам'єні після впевнених перемог французів на континенті, унаслідок чого друга антифранцузька коаліція фактично розпалася й Англія залишилася без союзників¹⁰¹.

Р.Кривонос також стверджує, що за умовами Шенбрунського миру, який було укладено 1809 р. між Габсбурзькою імперією та Францією, австрійська принцеса ерцгерцогиня Марія-Луїза вийшла заміж за Наполеона¹⁰². Утім, як свідчать джерела, жодна зі статей договору цього факту не підтверджує¹⁰³. Відомо, що переговори про одруження Наполеона з Марією-Луїзою розпочалися за кілька місяців після підписання Шенбрунського миру.

Далі Р.Кривонос припускається найбільшої помилки, стверджуючи, що в «Битві народів» під Ляйпцигом (16–19 жовтня 1813 р.) французьку армію було остаточно розгромлено¹⁰⁴. Проте, як відомо, попри важкі втрати, їй вдалося зберегти головні сили, завдати 30 жовтня поразки біля Ганау австро-баварським військам під командуванням генерала графа К.Ф.Вреде та відступити у Францію¹⁰⁵.

⁹⁶ Захарчук О.М. Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.199.

⁹⁷ Цит. за: Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.331.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 г. по достоверным источникам. – Т.1. – Москва, 1859. – С.77.

¹⁰⁰ Кривонос Р. Наполеон І. – С.475.

¹⁰¹ Див.: Захарчук О.М. Затишшя перед бурєю: Ам'єнський мир // Історичний календар. – Вип. 8. – К., 2002. – С.155–163.

¹⁰² Кривонос Р. Наполеон І. – С.476.

¹⁰³ Див.: Kerautret M. Le grands traités de l'empire... – Т.2. – Р.447–456.

¹⁰⁴ Кривонос Р. Наполеон І. – С.476.

¹⁰⁵ Див.: Чандлер Д. Военные кампании Наполеона: Триумф и трагедия завоевателя. – Москва, 1999. – С.555–571; Лаушук А. Наполеон: История всех походов и битв: 1796–1815. – Москва, 2008. – С.660–690; Попов А.И., Васильев А.А. Лейпциг // Заграничные походы русской армии... – Т.1. – С.707–729; Васильев А.А. Ганау // Там же. – С.292–299.

Геополітичному становищу Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та її місцю в планах Росії на міжнародній арені приділив увагу А.Філінюк, узагальнивши загальновідомі факти¹⁰⁶. Так, автор, слідом за І.Борщакком, знову стверджує, що коли Наполеон 1804 р. став імператором,

«французькі дипломати намагалися ініціювати антиросійське повстання в Україні, і тим самим забезпечити собі підтримку з боку українців. Робилося це під гаслом сприяння відродженню “козацької нації”, допомоги у знищенні ярма гноблення. Водночас у справжніх імперських планах офіційного Парижа місця українцям не знаходилося»¹⁰⁷.

Дуже суперечливим є також твердження А.Філінюка, що після французько-австрійської війни 1809 р. Наполеон пообіцяв полякам відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р.¹⁰⁸ Слід зазначити, що польське питання було для французького володаря лише засобом досягнення головної воєнно-політичної мети – встановлення гегемонії своєї країни в Європі. Зокрема, він активно використовував його як засіб тиску на Росію, Австрію та Пруссію, котрі свого часу розділили Річ Посполиту. У жодному офіційному документі імператора французів не зафіксовано обіцянок щодо відновлення польської державності, адже Наполеон розумів, що, зробивши це в кордонах 1772 р., він увійде в довготривалий збройний конфлікт із цими державами¹⁰⁹. Тому не випадково, за його власним висловом, він завжди вважав Польщу «засобом, а не метою»¹¹⁰. За свідченням секретаря-архівіста Наполеона барона А.Ж.Ф.Фена, у березні 1812 р. той заявив своїм міністрам, що «відновити Польщу дуже корисно для Європи, оскільки це захистить її від Росії, але воювати заради цього не варто»¹¹¹. Утім, попри все, певна частина польської еліти все ж таки розраховувала на допомогу Франції.

Украй сумнівним є твердження історика про те, що напередодні війни 1812 р. виявилось, нібито супроти Росії були налаштовані найбільші держави континенту: Австрія виявляла незадоволення тим, що Росія відібрала в неї Галичину, Пруссія – через втрату Білостоцького округу, Швеція – Фінляндії¹¹². Насамперед слід відзначити, що А.Філінюк сам собі суперечить. Так, він спочатку загалом вірно вказує, що, згідно з Шенбрунським (в автора чомусь Шьорнбурнським) миром 1809 р. – майже вся Західна Галичина відійшла до герцогства Варшавського й лише невеличкий Тернопільський

¹⁰⁶ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010.

¹⁰⁷ Там само. – С.334.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Захарчук О.Н. Российская империя в дипломатии Наполеона Бонапарта (1805–1807 гг.) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – Вип.87. – №8. – Чернігів, 2011. – С.32.

¹¹⁰ Посольство графа П.А.Толстого в Париже в 1807 и 1808 гг. / Под ред. Н.К.Шильдера // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.89. – Санкт-Петербург, 1893. – С.XL.

¹¹¹ Fain A. Manuscrit de l'an 1812. – T.2. – Paris, 1827. – P.50.

¹¹² Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ... – С.337.

округ – отримала Росія¹¹³. Утім, віденський кабінет ще після одруження доньки Франца І Марії-Луїзи з Наполеоном з огляду на різні обставини продемонстрував свою готовність до зближення з Францією. Так, згідно з Паризьким союзним договором, підписаним 15 березня 1812 р., Австрія для участі у поході Великої армії проти Росії виставила 30-тисячний корпус під командуванням К.Ф.Шварценберґа взамін на гарантії недоторканності своїх кордонів і в розрахунку на можливі територіальні прирощування. Зокрема за 5-ю таємною статтею Наполеон гарантував австрійському імператорові недоторканність його польських володінь у Галичині¹¹⁴. Але, як уже зазначалося, Габсбурзька імперія війну Росії офіційно не оголошувала.

Стосовно Пруссії, то після розгрому французькими військами 14 жовтня 1806 р. під Єною та Ауерштедтом її армії й наступного Тільзитського миру (7 липня 1807 р.¹¹⁵), Пруське королівство залишилося на мапі Європи, хоча й в інших кордонах (втративши близько половини своєї території¹¹⁶), тільки завдяки заступництву російського імператора під час особистих зустрічей Наполеона І та Олександра І, що відбулися 25–26 червня 1807 р. у Тільзиті¹¹⁷. Як відомо, напередодні війни Франції з Росією Пруссія під тиском французької дипломатії змушена була стати союзником Наполеона. Так, згідно з договором з Францією, що був підписаний 24 лютого 1812 р.¹¹⁸, Пруське королівство хоча й виставило у війні 1812 р. 20-тисячний корпус, котрий діяв у складі Великої армії, але, як і Австрія, офіційно війну Росії не оголошувало¹¹⁹.

Швеція спочатку дійсно була невдоволена втратою Фінляндії внаслідок російсько-шведської війни 1808–1809 рр. Утім, коли 27 січня 1812 р. французькі війська під командуванням маршала Н.Даву, згідно з наказом Наполеона, захопили шведську Померанію, новий спадкоємець престолу Карл Юган різко змінив зовнішньополітичний курс. Так, 5 квітня 1812 р. у Петербурзі було підписано російсько-шведський союзний договір. Швеція ще раз відмовлялася від Фінляндії, а Росія погоджувалася на приєднання до Швеції Норвегії, яка належала королю Данії (ст.5). Згідно з договором, також передбачалася спільна експедиція проти Франції у складі 25–30 тис. шведів та 15–20 тис. росіян. Об'єднаний корпус повинен був висадитися в будь-якому куточку на узбережжі Північної Німеччини (ст.4). Документ також передбачав створення антифранцузького оборонно-наступального союзу між Росією та Швецією¹²⁰. На думку сучасного російського дослідника В.Рогинського,

¹¹³ Там само. – С.335.

¹¹⁴ *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire... – Т.3. – Р.56.

¹¹⁵ Договір між Росією та Францією ратифіковано 9 липня 1807 р. Водночас було підписано французько-пруський мир.

¹¹⁶ Див.: *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire... – Т.2. – Р.291–300.

¹¹⁷ Див.: Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. – Т.3. – Москва, 1970. – С.638; *Искюль С.Н.* Внешняя политика России и германские государства (1801–1812 гг.). – Москва, 2007. – С.136–140, 145.

¹¹⁸ Див.: *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire... – Т.3. – Р.35–47; *Герасимова Г.И.* Прусско-французский договор // Отечественная война 1812 г. и освободительный поход русской армии... – Т.3. – С.165–166.

¹¹⁹ *Богданович М.И.* История Отечественной войны 1812 г. ... – Т.1. – С.77.

¹²⁰ Див.: Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. – Т.6. – Москва, 1962. – С.318–328; Россия и Швеция: документы

«російсько-шведський союз був першим каменем у фундаменті нової антинаполеонівської коаліції, до якої надалі приєдналася Великобританія, а після поразки Наполеона в Росії – Пруссія та Австрія»¹²¹.

Таким чином, сучасна українська історіографія вкрай повільно звільняється від стереотипів в оцінці історичних подій доби Наполеона Бонапарта. Попри те, почали з'являтися праці, в яких по-новому розкрито ставлення французького уряду до південно-західних окраїн Російської імперії. Це стало можливим завдяки використанню нових, головним чином зарубіжних джерел. Утім, деякі автори й надалі продовжують ігнорувати очевидні факти. Для виправлення ситуації, на нашу думку, необхідне застосування нових методологічних підходів при дослідженні окресленої проблеми. Слід також уважніше поставитися до аналізу сучасних публікацій джерельного матеріалу та критичніше підійти до оцінки історіографічних праць відповідної тематики, зокрема до спадщини І.Борщака.

и материалы: 1809–1818. – Москва, 1985. – С.123–131. Див. також: *Рогинский В.В.* Борьба за Скандинавию: Международные отношения на Севере Европы в эпоху наполеоновских войн (1805–1815). – Москва, 2012. – С.249–252.

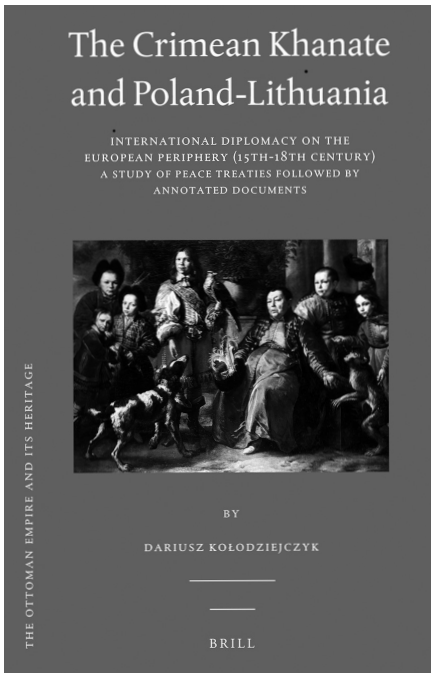
¹²¹ *Рогинский В.В.* Борьба за Скандинавию... – С.259.

The article deals with the views of contemporary Ukrainian historiography on the plans of Napoleon's government, concerning the southwest provinces of the Russian empire. It is notified, that during the last years, the national historiography has enriched oneself with new studies, where there is a new look given to different aspects of the war of the year 1812.

Keywords: *Napoléon Bonaparte, memorandum, Russian Empire, southwestern provinces, Borschak, Sokolnicki, contemporary Ukrainian historiography.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

KOŁODZIEJCZYK D.

THE CRIMEAN KHANATE AND POLAND-LITHUANIA: INTERNATIONAL DIPLOMACY ON THE EUROPEAN PERIPHERY (15TH-18TH CENTURY): A STUDY OF PEACE TREATIES FOLLOWED BY ANNOTATED DOCUMENTS. – LEIDEN; BOSTON: BRILL, 2011. – 1165 p.

Колодзейчик Д.

Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (XV–XVIII ст.): Дослідження мирних договорів із додатком анованих документів. – Лейден; Бостон: Брілл, 2011. – 1165 с.

Видання джерел, безсумнівно, один із найважливіших напрямів в історичній науці. Нерідко трапляється, що за цю справу беруться історики, котрі не мають належної філологічної підготовки, або навпаки – філологи без відповідних історичних знань. Крім того, по-

деколи взагалі проблематично дізнатися, що й де вийшло у світ, особливо якщо публікацію здійснено за кордоном. Саме тому нас зацікавила робота польського науковця, визнаного орієнталіста професора Даріюша Колодзейчика, в якій подано аналіз ярликів кримських ханів, а також видано самі документи. Автор водночас історик і знавець східних мов¹. Має повний професійний багаж для опрацювання обраної теми. Книга побачила світ у нідерландському видавництві «Брілл» – одному з найстаріших на Європейському континенті, адже існує воно з кінця XVII ст. Відтак далеко не всі українські історики мають змогу ознайомитися з цією непересічною працею.

Структурно видання складається зі вступу, двох тематичних частин, добірки документів, покажчиків (скорочення, вибрана бібліографія, іменний та географічний), фотокопій досліджуваних матеріалів, а також

¹ Див., напр.: *Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699.* – Warszawa, 1994; *Idem. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents.* – Leiden, 2000 та ін.

кількох карт. Вступна частина містить численні подяки, «Уведення» та зауваги стосовно передачі іншомовних топонімів, власних назв, термінології. Д. Колодзейчик докладно пояснює причини, з яких він узявся за це дослідження, виводячи їх на реальні прикладні речі. Дослідник стверджує, що своєю працею прагне спростувати поширене уявлення про кримських татар досліджуваного періоду як про «напівдиких хижаків». Навпаки, Кримське ханство мало «складну канцелярію», в якій працювали професіонали, «дипломати й спеціалісти з міжнародних відносин» (с. XIII). Автор подає ретроспективу сприйняття Криму сусідніми країнами, звертаючи при цьому увагу на парадокс у рецепції європейцями цієї території як азіатської, хоча насправді вона розташована в Європі, та ще й на обширах античної грецької цивілізації (с. XXVIII). В останньому підрозділі вступної частини Д. Колодзейчик наголошує на складності передачі імен, топонімів, географічно-адміністративних назв і понять, особливо виходячи з того, наскільки різноманітною була етнічна мозаїка тієї ж Речі Посполитої і як складно сьогодні адекватно відтворити все це сучасними мовами, у даному випадку англійською (с. XXXI). Дослідник детально розбирає специфічні правила передачі поданого у книзі матеріалу. Загалом другий і третій підрозділи вступної частини в повній мірі демонструють мовні та історичні проблеми, з якими доводиться стикатися видавцям джерел. Водночас ми бачимо високу наукову підготовку автора публікації.

Першу частину присвячено історії функціонування дипломатичного апарату татарських держав у трьох хронологічних рамках, винесених в окремі глави. Перша охоплює період 1240–1523 рр., що його автор характеризує як «спадщину Чингізхана у Східній Європі». Виокремлюються підперіоди: «Від Бату до Токтамиша: Упорядкування і внутрішнє функціонування Золотої Орди», «Перші контакти Литви з татарами», «Падіння Золотої Орди», «Заснування Кримського ханства та ярлик Гаджи Гірея Литві», «Внутрішній і зовнішній фактори діяльності Кримського ханства», «Між Стамбулом, Московією і Вільном: довге правління Менлі Гірея (1478–1515 рр.)», «Відбудова Золотої Орди: Перемога та крах Мегмеда Гірея (1515–1523 рр.)». Друга глава має хронологічні маркери 1523–1671 рр. Складається з підрозділів: «Третя декада століття, Саадет і Іслам Гіреї (1523–1532 рр.)», правління Сагіба Гірея (1532–1551 рр.)», «Девлет Гірей та проблема антимосковського альянсу (1551–1577 рр.)», «Польща й правління Мегмеда II Гірея (1577–1584 рр.) й Іслама II Гірея (1584–1588 рр.)», «Оттомансько-габсбурзький конфлікт і період Гази II Гірея (1588–1608 рр.)», «Час насильства 1608–1623 рр.»», «Внутрікримська громадянська війна, підйом та падіння Кантемира (1623–1637 рр.)», «Козацька ера 1637–1653 рр.»», «Довгий польсько-кримський альянс (1654–1666 рр.)», «Конфлікт навколо України (1666–1671 рр.)». Третя глава охоплює період 1671–1783 рр. і стосується відносин зі Стамбулом та Московією. Складається з таких підрозділів: «Роль Криму в оттомансько-польській війні 1672–1676 рр.»», «У тіні Великої війни 1683–1699 рр.»», «Республіка та Крим під час Великої Північної війни», «Війна за польську спадщину (1733–1738 рр.)», «Російсько-оттоманська

війна (1736–1739 рр.)», «Останній польсько-кримський договір 1742 р.», «Останні мирні роки 1742–1767 рр.», «Від Барської конфедерації до першого розподілу Польщі (1768–1772 рр.)», «Російсько-оттоманська війна (1768–1774 рр.) і гірка кримська незалежність», «Кінець Кримського ханства (1783 р.) й падіння Польсько-Литовської держави (1795 р.)», «Освічені правителі проти недисциплінованих суб'єктів: Катерина Велика, Вольтер і придушення кримської й польської анархій».

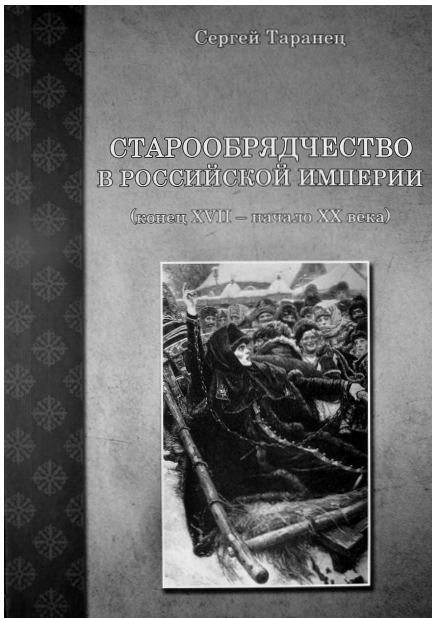
Частина друга присвячується дослідженню кримської та польсько-литовської дипломатики й дипломатії. Вона складається з шести глав і висновків. У першій розбираються мова й оформлення документів. Своєю чергою, ця глава ділиться на підрозділи: «Тюркські мови у кримській канцелярії», «Інші мови канцелярії», «Мови канцелярій Литви та Польщі», «Оригінали документів, опубліковані у цій збірці», «Офіційні переклади, які зберігаються в коронних архівах», «Офіційні копії, котрі входили до складу коронних і литовських реєстрів», «Інші копії, що збереглися в різних колекціях». Глава друга розкриває кримські «інструменти миру» та їх типологію. Тут бачимо такі підрозділи: «Жалуваний ярлик», «Сартнаме, ярлик-присяга, агднаме», «Присяжні формули кримських правителів і посланників та письмові документи посланників», «Інші інструменти». Главу третю присвячено дипломатичній й фізичному опису документів кримського походження. Натомість у підрозділах четвертої розкриваються польські й литовські «інструменти миру», адресовані ханам: «Королівські інструменти», «Присяжні форми польсько-литовських правителів і повноважних представників та письмові інструменти повноважних представників», «Готові форми інструментів, що продукувалися кримськими ханами». Процедурі підписання мирного договору присвячено п'яту главу, яка складається з підрозділів: «Рівні або нерівні? Характер відносин Криму з північними сусідами», «Посланці: їх набір і статус», «Склад посольств, маршрути», «Стандартне підписання мирної угоди й дипломатичний церемоніал», «Процедура підписання мирної угоди, неофіційна частина». У главі шостій ідеться про політичні питання, що їх містили у собі документи, котрими обмінювалися Річ Посполита та Кримське ханство. Автор виокремлює блоки, в яких розкриває додаткові (крім стандартних) правила й положення стосовно оформлення документів: «Жалування земель Литві», «Пункт щодо спільних друзів і ворогів», «Спеціальне положення щодо спільного нападу на Москву», «Не завдавати кривд дружнім сусіднім правителям», «Про взаємне звільнення полонених і захоплених товарів», «Про безпеку торгівлі», «Про регулярне відправлення подарунків і данини ханові та членам його родини», «Про добре ставлення й незатримання посланців». Крім того, шоста глава містить ще низку підрозділів, у тому числі: «Урегулювання прикордонних проблем», «Інші питання». Наприкінці другої частини вміщено схеми й таблиці, котрі стосуються переліку-хронології обміну документами між Кримом і польсько-литовською стороною, хронології правління кримських ханів, королів Польщі й великих князів Литви (1386–1795 рр.).

Частина «Документи» містить 71 акт. Їх публікації передують блок, присвячений принципам, покладеним в основу подачі джерел. Документи

відтворюються мовою оригіналу (варіанту, виявленого автором) в англійській транслітерації та з перекладом на англійську. Зазначається, в яких архівах, бібліотеках та виданнях (у випадку його попередньої публікації) зберігається даний акт. Також подаються технічні характеристики: колір паперу та чорнил, якість паперу, розміри аркушу й т.п. Наприкінці Д.Колодзейчик умістив фотокопії опрацьованих ним матеріалів. Розпочинає цей документальний ряд найбільш ранній із відомих на сьогодні договірний ярлик кримського хана, засновника правлячої династії Гаджи Гірея з королем польським і великим князем литовським Казимиром Ягеллончиком. Документ датується 1461–1463 рр. Останнім актом добірки виступає ярлик мирної угоди, укладеної між ханом Селяметом II Гіреем і королем Речі Посполитої Августом III 6 грудня 1742 р.

Наостанок хочеться відзначити величезний обсяг використаної Д.Колодзейчиком бібліографії. Ця частина праці польського фахівця може служити самостійним бібліографічним посібником не лише з історії документації Кримського ханства, але й загалом політичних відносин у Центрально-Східній Європі.

Б.В.Черкас (Київ)

ТАРАНЕЦ С.

СТАРООБРЯДЧЕСТВО В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (КОНЕЦ XVII – НАЧАЛО XX В.) / Под ред. чл.-корр. НАН Украины Г.В.Боряка: В 2 т. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, Музей истории и культуры старообрядчества Украины, 2012–2013. – Т.1. – 704 с.; Т.2. – 688 с.

ТАРАНЕЦЬ С.

СТАРООБРЯДНИЦТВО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.) / За ред. чл.-кор. НАН України Г.В.Боряка: У 2 т. – К.: Інститут історії України НАН України, Музей історії та культури старообрядництва України, 2012–2013. – Т.1. – 704 с.; Т.2. – 688 с.

Останнім часом посилилась увага дослідників до теми духовних революцій, до чого, зокрема, долучилося старообрядництво. Ця проблема потребує нового виміру й поглибленої оцінки, що й підтверджує рецензована монографія. Науковий задум, який народився з десятирок років тому у відомого українського історика, увінчався виданням солідного двотомника. Праця розкриває нам секрет старообрядництва як унікального феномену етнорелігійної, культурної, економічної й соціальної історії не тільки православних віруючих і церкви, а й усіх росіян та цілої Росії. Події середини XVII ст., які пов'язуються із церковною реформою патріарха Никона, і досі привертають увагу дослідників. Щороку видається немало книжок, присвячених старообрядництву¹. Монографія С.Таранця збагатила історіографію глибинним аналізом буття старообрядництва в Російській імперії. Ця тема вийшла за межі локальних, власне російських досліджень. Історіософське осмислення явища, яке отримало назву Великого розколу в російському православ'ї, дозволяє надавати йому значення поворотного моменту всесвітньої історії, того осового часу, про який мислив німецький філософ К.Ясперс. Цей період в історії людства пов'язано з кардинальними світоглядними змінами, на які не сподівались і спеціально

¹ Див., напр.: «А мне глаголати неленостно...»: раскол и старообрядчество в современной рефлексии: Сб. науч. тр. / Сост. и науч. ред. И.А.Едошина. – Кострома, 2012. – 308 с.; *Аргудьева Ю.В., Хисамутдинов Л.Л.* Из России через Азию в Америку: русские старообрядцы. – Владивосток, 2013. – 428 с.; *Кожурин К.Я.* Протопоп Аввакум: Жизнь за веру. – Москва, 2011. – 396 с.; *Михайлов С.С.* Старообрядческий храм-моленная в гуслицкой деревне Загряжская. – Москва, 2012. – 54 с.; *Островский А.Б.* Старообрядцы и православные в русском сельском социуме: Вторая половина XIX–XX вв.: Формы общения: Ритуальная специфика: Этнографические очерки. – Санкт-Петербург, 2011. – 280 с.; *Пыжиков А.В.* Грани русского раскола: Заметки о нашей истории от XVII в. до 1917 г. – Москва, 2013. – 646 с.; *Расков Д.Е.* Экономические институты старообрядчества. – Санкт-Петербург, 2012. – 344 с.; Старообрядчество: история и культура: Библиографический указатель: Книги и статьи на русском и иностранном языках (1900–2009). – Москва, 2011. – 463 с.; *Юхименко Е.М.* Старообрядческий центр за Рогожской заставою. – Москва, 2012. – 280 с. та ін.

не планували ініціатори реформи, але котрі вплинули на духовні парадигми наступних століть в історії Росії та Європи.

Саме до таких міркувань підводить автор, який розгортає перед нами цілісну й водночас детальну панораму життя старообрядців і старообрядництва в Російській імперії. Захоплююча історія, криваві сторінки, героїчні особи, столітній досвід виживання, духовні вправи, фанатична віра, дивовижна вірність традиції, аскетичний спосіб життя, дух самостояння й незламна ідентичність – усе це не залишає байдужим. І текст, і його автор, попри наукову об'єктивність і джерельну аргументованість, не можуть приховати оту енергетичну напругу, яка виникає у процесі читання як першого, так і другого томів. Правдива мова документів несе не просто інформацію про факт, подію, особу, а й творить живу атмосферу того історичного дійства, яке розпочалося в 1653 р. і триває досі. При всій академічності тексту присутній реальний голос історії, відчувається соборнонамолений досвід усіх поколінь старовірів. С.Таранець тонко передає щемливе відчуття болю за страчені долі віруючих.

Читаючи про історію старообрядництва, життя прихильників старої віри в Російській імперії, успіх або невдачі їх адаптації до нових історичних умов, соціальну структуру спільнот, еволюцію та ліквідацію старообрядницьких монастирів тощо розумієш, що історія православ'я й російського народу могла б піти геть іншим шляхом, у результаті чого ми мали б іншу конфесійну, політичну та геополітичну конфігурацію світу.

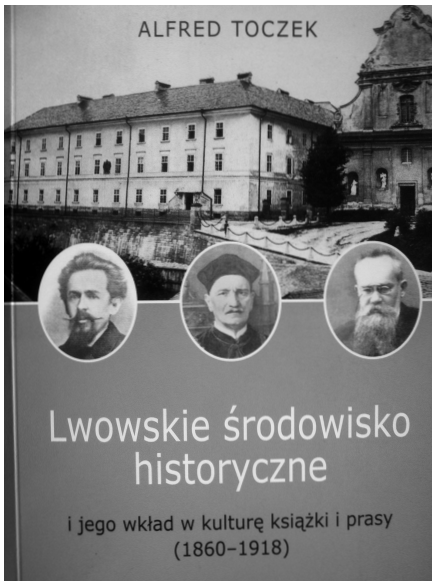
С.Таранець – відомий джерелознавець, який уміє збирати найрізноманітніші документи, а головне – аналізувати їх, вибудовуючи власну концепцію постання, розвитку й занепаду старообрядництва. Авторська позиція переконливо долає традиційну соціологізаторську схему пояснення історії, в якій духовні явища автоматично виводяться з соціально-економічних показників розвитку суспільства. Він, як свого часу М.Вебер, котрий запропонував альтернативне пануючій концепції бачення принципів соціального існування та функціонування людства як системи, заперечує матеріалістичну теорію походження духовних феноменів, в якій вони вторинні та похідні від економіки й політики. Так само, як протестантська етика сформувала дух капіталізму (за М.Вебером), старовіри завдяки сталості своїх релігійних переконань збудували сильні соціальні структури, здатні творити економічні дива. Усупереч пануючій думці про релігію як малозначущий атрибут людського існування, С.Таранець ставить релігійні переконання прихильників старої віри у центр усієї життєдіяльності цієї людської спільноти. Віра для нього постає відправною точкою всіх діянь старообрядців, чим підкреслюється функціонуюча роль релігії в житті суспільства.

С.Таранець рішуче ламає деякі стереотипи стосовно старовірів, які побутують і досі. При всій повазі й любові до свого об'єкта дослідження, історик чесно показує негаразди у старообрядницькому світі. Він не засліплений конфесійною апологією чи світоглядним критицизмом. Можливо тому ця книга не зовсім прийнятна ані для старовірів – через критику на їхню адресу, ані для офіційної російської церкви – через симпатію до «розкольників» та правдивий,

із посиланням на джерела, опис реальних історичних подій, які явно не на користь РПЦ.

Навіть для тих, хто здавна цікавився історією старовірства, у книзі знайдеться немало нових даних з історії цієї спільноти, відкриються невідомі імена, постануть ті проекти загальнодержавного значення, в які було втягнуто старовірів. Усе це стало можливим завдяки широкій наповненості праці різностороннім матеріалом. Тут ми дізнаємося, наприклад, про географію поселень, їх кількість, просвітницьку та соціально корисну діяльність, церковно-державні й міжцерковні взаємини, зрештою про культуру, мову, освіту старообрядців. Дослідження С.Таранця наближає нас до витоків старовірської ідентичності, навчає стійкості у своїх переконаннях, здатності до жертвовності й конфесійної солідарності, до не показної, а реальної християнської любові до ближнього, тобто всіх тих загальнолюдських цінностей, які об'єднують представників різних віросповідних і світоглядних орієнтирів, чого так бракує сучасній цивілізації.

Л.О.Филипович (Київ)

TOCZEK A.

LWOWSKIE ŚRODOWISKO HISTORYCZNE I JEGO WKŁAD W KULTURĘ KSIĄŻKI I PRASY (1860–1918). – KRAKÓW: WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU PEDAGOGICZNEGO, 2013. – 465 s. («PRACE MONOGRAFICZNE», NR 638)

Точек А.

ЛЬВІВСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ЙОГО ВНЕСОК У КНИЖКОВО-ПРЕСОВУ КУЛЬТУРУ (1860–1918). – КРАКІВ: НАУКОВЕ ВИДАВНИЦТВО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2013. – 465 с. (СЕРІЯ «МОНОГРАФІЧНІ ПРАЦІ», №638)

Львів доби галицької автономії в останні два десятиліття перебуває у фокусі присклипливої уваги як українських, так і польських гуманітаріїв. Наслідком реалізації кількох міжнародних конференційних проєктів (здаймо хоча б «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX–XX ст.», «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX ст.», «Львів: місто – суспільство – культура») стала поява багатьох томів публікацій, що значно наблизили до наших сучасників найбільш яскравий період історії міста над Полтвою. Цілком очікувано згаданий інтерес мав урешті втілитися в перші монографічні видання. У цьому плані більш умотивованими вкотре виявилися наші польські колеги. Відомий краківський дослідник польської науки та періодики доби позитивізму Альфред Точек запропонував ґрунтовну працю про середовище львівських істориків періоду другої половини XIX – початку XX ст., в якій багато уваги присвятив українським історіографічним сюжетам. Рецензована книга складається зі вступу, двох частин, поділених на підрозділи, висновків, додатку, в якому подано підставову інформацію про охоплених дослідженням істориків, а також наводиться розлога бібліографія.

У значному за обсягом вступі автор пояснює покладені в основу праці теоретичні та методологічні принципи. Як і більшість сучасних дослідників, він наголошує на мультикультурності наукового життя Львова досліджуваної доби, в якому виразна польська домінація зустрічалася з наростаючими українськими, а також, меншою мірою, єврейськими та німецькими впливами. Далі А.Точек обґрунтовує хронологічні рамки дослідження (1860–1918 рр.) та дає визначення ключового для праці поняття «регіональне історичне середовище». Цікавим є також прийняте автором поняття «львівський історик доби галицької автономії», що розуміється ним як «дослідник минулого, популяризатор історії, видавець історичних джерел, автор підручників та напрацювань із галузі дидактики історії, котрий окрім праці *stricto* історичної був часто заангажований в інші ділянки культури та науки, долучаючись навіть до постановня нових субдисциплін (наприклад бібліології), чи також зробив конкретний, практичний внесок у розвиток свого історичного середовища» (с.10).

Згідно з такою дефініцією, А.Точек обирає об'єктом своєї уваги 329 істориків, поділяючи їх на дві групи: *sensu stricto* («особа, котра творила передусім у галузі підставових дисциплін, тобто історії політичної, суспільно-господарської, права та устрою, культури, науки й освіти [...], у галузі історії церкви, війська, а також рідної історії Польщі й України») та *sensu largo* («особи, котрі творили в галузі історичних субдисциплін (археологія, історія літератури, минуле мистецтва та історія філософії разом з історіософією) й різноманітних допоміжних галузей (спеціальні історичні дисципліни, історія історіографії та методологія історії, археографія, історична бібліографія, архівістика, дидактика історії)»). Із цих істориків було 254 поляки, 51 українець, 14 німців і 10 євреїв.

Відзначаючи практично вичерпну повноту проведених А.Точеком статистичних обрахунків, звернімо увагу автора на постать історика літератури, літературознавця, бібліографа, громадського та політичного діяча В.Дорошенка, котрий, рятуючись від переслідувань із боку російського царату, у 1908 р. переїхав до Львова, де працював на різних посадах у структурі Наукового товариства імені Шевченка. Його цілком можна було б віднести до істориків *sensu largo*, адже перу цього діяча належать, наприклад, ґрунтовні праці з історії української політичної думки ХІХ ст. чи один із перших нарисів з історії НТШ.

Як важливу обставину слід підкреслити, що на відміну від багатьох сучасних польських істориків, котрі відмовляють рації українським колеґам в уживанні понять «український історик» та «історія України» для періоду розвитку вітчизняної Клію другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹, А.Точек обстоює слушність поширених у нашій науці дефініцій. При цьому він вірно пише про існування двох головних напрямів в українській галицькій історіографії того часу: консервативного москвофільського та національного українського.

Далі автор аналізує багату історіографію проблеми, коротко характеризує головні напрацювання українських і польських дослідників. Зауважуючи значну повноту залученої А.Точеком літератури, укажемо, що з його поля зору випала важлива монографічна студія тернопільського історика І.Куцого «Українська науково-історична думка Галичини (1830-і – 1894 рр.): рецепція національної історії».

Більш докладно наведено інформацію про джерела праці: А.Точек здійснив велетенську пошукову роботу у львівських, краківських, варшавських і вrocławських архівах. Тут звернемо увагу польського колеґи також на корисні для його теми матеріали столичних архівосховищ, у першу чергу Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де, наприклад, зберігається досі неопубліковане листування М.Грушевського з його львівськими, як, утім, і польськими колеґами.

Наступна частина також значною мірою має вступний характер. Озаглавлена як «Статистичні пролегомени», вона містить змістовну характеристику соціологічно-статистичної структури представленої у праці еліти творчої інтелігенції, пов'язаної зі львівським середовищем. Тут проаналізовано

¹ Див., напр.: *Stopka K. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowским // Universitati Leopoldensi: Trecentesimo quinquagesimo anniversarium suae foundationis celebranti in memoriam. – Kraków, 2011. – S.225–266.*

кількісні та демографічні параметри осередку львівських істориків, їх суспільне, територіальне й національне походження, освітній рівень, напрями студій, а також отримані наукові ступені (докторати та габілітації). У цій частині праці автор між іншим торкається цікавого феномену польсько-українських, польсько-єврейських і польсько-німецьких істориків, котрі, вийшовши поза власне етнічне середовище, опрацьовували історичну проблематику в дусі польської науки та друкували результати своїх пошуків у польській періодиці. Тут хочемо звернути увагу на твердження автора, що «до приїзду М.Грушевського до Львова різниці між істориками русько-українськими були двох опцій: пропольської та москвофільської» (с.41), яке виглядає значним спрощенням тогочасної історіографічної ситуації в Галичині. Безперечно, М.Грушевський суттєво «націоналізував» українське наукове середовище у галицькій столиці, але й до 1894 р. там була нечисленна група істориків, котрі творили у просторі ідей української народницької історіографії (наприклад О.Барвінський). Оповідючи про наукові ступені та титули, А.Точечку варто було б згадати про унікальну для Львівського університету ситуацію, коли кафедру української історії М.Грушевський посідав не тільки не маючи габілітації, але й докторського ступеня.

Перша частина книги сфокусована на аналізі науково-організаційної, дослідницької та викладацької активності львівських істориків. У першому розділі представлено науково-дидактичну працю дослідників минулого на різних факультетах Львівського університету та в інших навчальних закладах вищого типу (політехнічна школа, сільськогосподарська академія в Дублянах, вища лісотехнічна школа, академія ветеринарії). Коротко тут згадано і про діяльність очолюваної М.Грушевським другої кафедри всесвітньої історії зі спеціальним оглядом минулого Східної Європи та українською мовою викладання. Цілковитим зайвою в контексті досліджуваної проблематики, на нашу думку, є авторське твердження, що «М.Грушевський суб'єктивно критикував польську домінацію в історіографії» (с.78). Ця проблема – доволі складна, щоб її можна було висвітлити одним абзацом, і вимагає глибшого спеціального аналізу. Більш доцільним, на нашу думку, було б докладніше розповісти польському читачеві про специфіку української львівської історичної школи та розкрити наслідки її діяльності для української науки.

У другому розділі охарактеризовано наукові бібліотеки Львова як верстат наукової праці істориків і вивчено їх вплив на розвиток бібліотечної інфраструктури міста. За підрахунками автора, 55 львівських істориків (16,7% від загалу) були тією чи іншою мірою (як куратори, директори, бібліотекарі тощо) заангажовані в бібліотечне життя столиці Галичини. Максимум уваги, природно, А.Точек присвятив найбільш багатим на книжкові та рукописні колекції польським книгозбірням (Національна бібліотека імені Оссолінських, університетська, міська, бібліотеки Баворовських та ім. Павліковського тощо), але також охарактеризував бібліотечну діяльність українських (бібліотеки «Народного дому», капітульна, НТШ) та єврейських істориків.

У третьому розділі з'ясовано внесок істориків у творення, розбудову та функціонування архівів і музеїв Львова, а також їхню науково-організаційну

працю у цих осередках. У фокусі авторської уваги слухно перебуває чотири сховища (Архів гродських і земських актів, Державний архів, Львівський архів давніх актів та Архів Львівського університету), в яких працювало 19 істориків (5,8% від загальної кількості). При цьому відзначимо, що автор не коментує того факту, що серед них немає жодного українця-історика. Натомість, як дізнаємося, наприклад, з офіційних звернень НТШ до представників крайової адміністрації, у Львові існувала негласна практика національної протекції при призначенні на посади архівних працівників². Для прикладу, С.Томашівський, маючи солідний науковий доробок, так і не зміг, попри кількарізові старання, отримати навіть найнижчу аплікантську посаду в архіві³.

Матеріальну підставу для своїх досліджень львівські історики знаходили й у 14 музеях міста. Із них 10 були польськими (музеї Любомирських, Дідушицьких, Історичний міста Львова, Польський шкільний музей та ін.), а 4 – українськими (музеї «Народного дому», Ставропігійського інституту, Археологічно-етнографічний музей НТШ, Національний музей у Львові).

Внесок істориків у творення та розбудову наукових товариств міста А.Точек аналізує у четвертому розділі. Цілком справедливо він поділяє їх на такі, що спеціалізувалися на історії, та загальнонаукові. У фокусі авторської уваги перебувають Історичне, Археологічне й Геральдичне товариства, а також Академічне історичне коло учнів Львівського університету та Товариство любителів минулого Львова. Серед українських інституцій охарактеризовано діяльність Ставропігійського інституту, Галицько-руської матиці, «Просвіти», Товариства шанувальників української науки, літератури та штуки у Львові, Товариства наукових викладів імені Петра Могили та, звісно, Наукове товариство імені Шевченка. Пояснюючи читачеві відсутність поляків у складі українських наукових установ, А.Точек пише, що їх «не було туди запрошено» (с.170). На нашу думку, згадана ситуація має простіше пояснення. Польські науковці не співпрацювали з українськими товариствами в першу чергу з огляду на те, що мали достатню кількість своїх інституцій, де цілком могли реалізувати власний творчий потенціал. Також у цій частині праці відношуємо декілька дрібних фактологічних помилок. Так, А.Точек пише, що за часів головування М.Грушевського в НТШ було опубліковано 11 томів «Жерел до історії України-Руси», тоді як насправді їх вийшло 9. Загальні збори НТШ звільнили М.Грушевського з головування в товаристві не в 1913 р., а в 1914 р.

Далі А.Точек висвітлює малознану проблему наукової діяльності учителів міста на полі історії. З авторських підрахунків ми дізнаємося, що у середовищі львівських істориків учителі становили кількісно найбільшу професійну групу (121 особа, або 36,8%). Відзначимо, що серед українських дослідників минулого учителі також склали найбільш чисельну групу (30 осіб). Цікаво, що займатися науковою працею шкільних учителів стимулювало розпорядження віденського міністерства віровизнань та освіти, що наказувало педагогам публікувати хоча б одну наукову розвідку на рік у звітах своїх навчальних закладів.

² Див., напр., звернення у цій справі М.Грушевського як голови НТШ до Галицького сейму: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1–2.

³ Див. лист С.Томашівського до М.Грушевського: Там само. – Спр.792. – Арк.77–78 зв.

В останньому, шостому, розділі йдеться про співпрацю львівських істориків із пресою (переважно місцевою, але також краківською й варшавською), охарактеризовано їхній внесок в її розвиток. І у цьому випадку, як переконливо показує А.Точек, історики сказали своє вагоме слово. Так, абсолютним їхній вплив був на постання та функціонування фахової періодики з історичних дисциплін (автор слушно фокусує увагу на таких виданнях, як «Kwartalnik Historyczny» та «Записки НТШ» – головних трибунах польського та українського осередків). Але й у пресі суспільно-політичного та культурно-просвітницького характеру, як аргументовано демонструє польський дослідник, помітною була участь істориків міста.

Друга частина монографії зосереджена на висвітленні провідних напрямів наукових зацікавлень львівських істориків. Вона складається з чотирьох розділів. Перший відведено аналізу творчості поодиноких представників професійної групи, у першу чергу їх зацікавлень рідним минулим крізь призму політичної, суспільно-економічної, культурної, релігійної, військової історії, а також зацікавлень проблематикою освіти та науки, права й державного устрою тощо. Найбільше уваги в той період панування позитивістських стандартів у науці історики приділяли проблематиці політичної історії, яку А.Точек аналізує за історичними періодами від доби середньовіччя до нового часу. І якщо доробок польської історіографії автор представляє надзвичайно вичерпно, то українські сюжети позначено деякою неповнотою. Так, у випадку істориків-медієвістів, попри згаданих у праці М.Грушевського, І.Шараневича, О.Партицького та В.Мільковича, слід було також обмовитися про студії А.Петрушевича та С.Томашівського. При висвітленні здобутків української історіографії в галузі вивчення найновішої політичної історії України також можна було сміливо називати імена М.Грушевського та С.Томашівського.

Подібне зауваження можемо скерувати й до інших виокремлених автором напрямів досліджень львівських істориків. Так, при аналізі суспільно-економічної проблематики не згадано творчий доробок знову ж таки М.Грушевського та його учнів С.Томашівського, І.Джиджори, І.Крип'якевича, І.Кревецького. Назвемо хоча б змістовні передмови до деяких томів «Жерел до історії України-Руси», що містили монографічного характеру опрацювання економічного стану селян на Галицькому Подніпров'ї (т.1), а також у Перемишльському (т.2), Сяноцькому (т.3) та Львівському (т.7) старостах. Українські дослідники цілком гідні також того, аби про них згадати при висвітленні регіональної проблематики, що розроблялася у львівському середовищі. При цьому, наприклад, укажемо на розлогу та цікаву леополітану Ю.Целевича, С.Томашівського та І.Крип'якевича.

Зауважені недогляди бачимо й при висвітленні проблематики минулого культури, науки та освіти. Тут варто згадати бодай книгу М.Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI в.» та численні праці С.Томашівського з історії галицького шкільництва, що не потрапили в поле зору А.Точка. Багато цікавого для себе автор міг би почерпнути з матеріалів часопису «Наша школа», дописувачі якого нерідко зверталися й до історії української освіти.

Надмірно категорично звучить й авторська теза, що «жоден українець» серед львівських істориків не опрацьовував проблематику права та устрою (с.272). До прикладу, згадаємо хоча б розлогі екскурси в «Історії України-Руси» М.Грушевського. Також тут можна назвати й спеціальні праці цього вченого, котрі були передмовами до виданих ним багатьох історико-юридичних документів. Як не дивно, не згадано засновника львівської історичної школи й серед дослідників історії церкви. Жодного українця не названо також серед працівників на полі військової історії. Хоча згадані вище М.Грушевський, І.Кривецький і С.Томашівський, а також В.Герасимчук на це вповні заслуговують.

Відзначимо, що важливою рисою цієї частини праці є авторські роздуми щодо джерельних перспектив дослідження призабутих постатей львівського історіографічного середовища так званого другого плану. Наприклад, А.Точек звертає увагу дослідників на малознані розлогі рукописні матеріали Т.Рутовського, котрі зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В.Стефаника (с.233).

Другий розділ містить аналіз творчих зацікавлень львівських істориків рідним минулим крізь призму археології, літератури, мистецтва, а також філософії й історіософії. У фокусі авторської уваги перебуває науковий доробок К.Гадачека, І.Шараневича, Б.Януша, А.Малецького, Р.Пілата, В.Брухнальського, Б.Губриновича, К.Войцеховського, Ю.Калленбаха, В.Хана, О.Огоновського, І.Франка, К.Студинського, О.Колесси, М.Грушевського та інших львівських інтелектуалів. При змалюванні українознавчих здобутків польських дослідників доречним було б, на нашу думку, дещо зупинитися на їх рецепції з боку українських колеґ. Наприклад, доволі жвавим в українських колах було обговорення праць В.Лозинського, присвячених українському церковному живопису XVI–XVII ст.

Третій розділ торкається зацікавлень львівських істориків минулим Польщі та України крізь призму спеціальних галузей історичної науки, до яких автор відносить допоміжні історичні дисципліни, історію історіографії, методологію історії, архівістику, історичну дидактику та історичну бібліографію. І у цьому напрямі, як переконливо ілюструє А.Точек, історики міста над Полтвою мали серйозні здобутки, котрі помітно збагатили українську та польську науку. Водночас, у випадку українських істориків, автор деколи аналізує історіографічні ситуації та згадує праці, котрі відносяться до більш пізнього часу. Так, ключові елементи державницької історіософії було викладено С.Томашівським у міжвоєнний період. А свою працю «Про українську історіографію XVIII ст.» М.Грушевський написав 1934 р.

В останньому, четвертому, розділі охарактеризовано досягнення львівських істориків у галузі вивчення всесвітньо-історичної проблематики. І хоча у цьому напрямі здобутки були найскромнішими, але й тут, дякуючи працям К.Стадницького, Ф.Папе, Б.Дембінського, С.Смольки, Я.Рутковського, М.Шорра та деяких інших учених, львів'янам удалося вславити своє місто в науковому світі. На жаль, у цьому розділі автор зовсім не згадав про українських колеґ. Хоча, наприклад, можемо назвати «Всесвітню історію в короткому огляді» М.Грушевського, а також його статті з історії Великого князівства

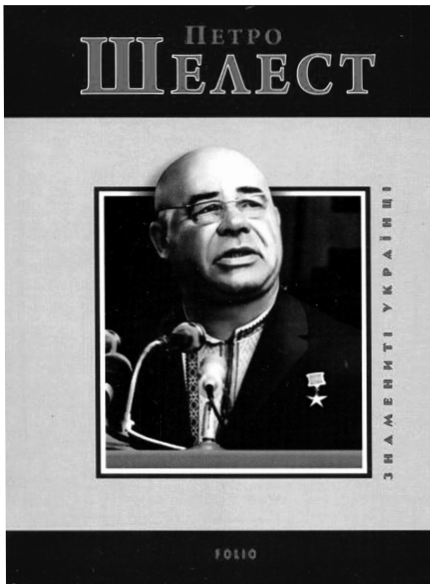
Литовського, чи монографічного плану студію С.Томашівського «Угорщина і Польща на початку XVIII в.».

У висновках А.Точек, у розрізі цілої теми, підбиває підсумки свого цікавого, із рідкісною ретельністю виконаного дослідження. В узагальнюючому плані він переконливо стверджує, що львівське історичне середовище автономної доби було унікальним своєю багатоетнічністю, а його чоловічі репрезентанти нерідко визначали напрями подальшого поступу в багатьох ділянках польської та української гуманістики. Про цінність творчої спадщини істориків міста над Полтвою, як слушно відзначає автор, говорить також затребуваність багатьох згаданих у книзі праць упродовж XX ст., про що свідчать кількарізні їх перевидання. Відзначимо також ошатність художнього виконання рецензованої книги. Утім, не можемо не вказати на поодинокі огріхи редакторського плану. Так, подекуди зустрічаємо недогляди при передачі прізвищ українських істориків (наприклад Д.Коренця (с.234) і Б.Крупницького (с.238)).

Загалом рецензована монографія справляє надзвичайно добре враження як в аспекті методологічному – чітким визначенням термінологічних і концептуальних засад, так і щодо практики дослідження – широти охоплених проблем і кола зауважених джерел та літератури. У цьому аспекті рецензовану працю можемо без перебільшень назвати енциклопедією львівської Кліо автономної доби. Також слід відзначити розлогу бібліографію до книги, де наведено не лише докладну літературу стосовно досліджуваної тематики, але й загалом важливіші напрацювання з історіографічної проблематики, що стосується другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. Це вможливило зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених автором питань.

Книга Альфреда Точек цікава для українського читача не лише своєю пізнавальною цінністю й синтетичним поглядом на минуле львівського історичного середовища автономної доби. У ній ми знаходимо як досвід нового погляду на, здавалося б, усталені в науці проблеми, так і корисний, уповні придатний для опанування методологічний і концептуальний зразок студій над регіональними історіографічними середовищами XIX – перших десятиліть XX ст.

В.В.Тельвак (Дрогобич)

ШАПОВАЛ Ю.
ПЕТРО ШЕЛЕСТ. – Х.: Фоліо, 2013. – 127 с.
(СЕРІЯ «ЗНАМЕНИТИ УКРАЇНЦІ»)

Українська історична література не може похвалитися великою кількістю науково-популярних біографічних книжок. У радянський час ми мали серію «Життя славетних», яка була аналогом російського проекту «Жизнь замечательных людей». Проте за своїм обсягом ці видання поступалися російським біографічним публікаціям, а художня белетризація біографій іноді суперечила науковій правді, рівню документально-архівної джерельної бази про суб'єкт дослідження.

Досі ми не мали наукової біографії одного з найпомітніших діячів комуністичної

України другої половини ХХ ст. – Петра Шелеста. Тепер цю прогалину заповнила книжка Юрія Шаповала. Відоме харківське видавництво «Фоліо» започаткувала нову серію «Знамениті українці». Її завдання – популярно та стисло, але на науковому рівні розповісти про визначні постаті вітчизняної історії.

Ю.Шаповал обрав вдалу тональність і стратегію своєї праці. Він не намагався писати книжку про героя чи антигероя історії. Він подивився на П.Шелеста як на людину, котра мала свої плюси й мінуси, яка діяла в певних обставинах, що змушували триматися у визначених, продиктованих тодішньою політичною системою правилах поведінки. П.Шелеста він розглядає на тлі доби, підкреслюючи, що його вчинки та справи треба сприймати під кутом зору життя тоталітарного суспільства, адже як людина та керівник він був людиною системи, діючи в її рамках.

Навколо П.Шелеста існує ореол незвичайного партійного функціонера, ледь чи не опозиціонера в компартійному середовищі. Із ним пов'язують, з одного боку, часи «відлиги» в Україні та короткочасний період поміркованої «українізації», навіть «контрольованого автономізму». З іншого боку, П.Шелест брав участь у змові проти М.Хрущова, зміцненні влади Л.Брежнєва у СРСР, із ним пов'язують розгортання чехословацького конфлікту 1968 р., введення радянських військ у цю країну. Автор книжки вдало інтерпретує ці суперечності особистості свого героя. Підкреслює, що багато з його рішень зумовлювалися не лише особистим бажанням, а тодішньою громадсько-культурною ситуацією. Саме у цей час на суспільну арену виходить шістдесятництво, водночас у партії відроджуються елементи націонал-комуністичної свідомості. У громадсько-політичному житті з'явилася нове покоління людей, які щиро прагнули змін, і своїх прагнень не приховували. Чимало з них почувань були зрозумілими й П.Шелесту.

Ю.Шаповал не піддається хвилевій спокусі, характерній для початкуючого біографіста, зробити П.Шелеста «актуальним» для нашого часу, і для цього

педальовати його нібито «приспані» риси «підсвідомого українського націоналіста». Він відразу відмітає романтичну легенду про П.Шелеста – жертву комуністичного тоталітаризму за висловлення українських почувань та думок, притаманних вітчизняним націонал-комуністам 1920-х рр. Ю.Шаповал неодноразово говорить читачеві, що П.Шелест був людиною доби, керівником, який прагнув не випасти з радянської адміністративно-командної системи, намагався її максимально зберегти й зміцнити. У П.Шелеста були реформаційні бажання, він мав власну думку з приводу економічних і політичних аспектів розвитку країни, був поміркованим республіканським патріотом УРСР як складової частини червоної імперії. Але він ніколи не сумнівався в можливостях соціалістичної економіки, залишався твердим прихильником «пролетарського інтернаціоналізму» (або радянсько-російського імперіалізму), домінації російсько-комуністичної моделі у суспільному та культурному житті тодішньої України.

Ю.Шаповал тонко вимальовує життєвий шлях П.Шелеста, вдало, на прикладах, показує, що його падіння лягає в ту саму систему координат, що й позбавлення посад та репресії проти діячів партії в 1920–1930-х рр. та у післявоєнний час. П.Шелест, так само, як, наприклад, Х.Раковський, М.Скрипник, О.Шумський тощо був занадто незалежною й самостійною фігурою на шахівниці компартійного життя верхівки. Система, що воліла одноосібного лідерства, не терпіла потужних гравців-конкурентів і намагалася їх позбутися.

П.Шелест не влаштовував Л.Брежнева не стільки своїм «націоналізмом», скільки відсутністю лакейської запопадливості та чіткої чиновницької субординації, тобто того, що з надлишком мав «професійний царедворець» В.Щербицький. Л.Брежнев хотів поставити на першу посаду в республіці свою людину довіри та позбутися всіх тих, хто допомагав йому скинути з «партійного трону» М.Хрущова, тих, серед яких «дорогий Леонід Ілліч» колись був рівним.

Брежневська тактика не відрізнялася оригінальністю. Так Й.Сталін учинив із Л.Каменевим, Г.Зінов'євим і М.Бухаріним, після того, як остаточно розв'язав проблему з головним своїм конкурентом – Л.Троцьким. Так А.Гітлер розправлявся з бойовиками Е.Рема, коли почав просуватися на позиції єдиного лідера нацистської партії. Різниця полягає в тому, що в 1960–1970-х рр. уже не треба було своїх опонентів робити «ворогами народу» й розправлятися з ними фізично.

П.Шелест мав характерну для доби безликої череди компартійних функціонерів біографію. Автор докладно розповідає про шлях Петра Юхимовича на «партійний Олімп». Він мав за плечима освіту партшкіл та вузькопрофільного інституту. Походив із низів, володів доброю селянською генетикою, але без традиційної філософії українця-аграрія з повагою до індивідуалізму й приватної власності. Його виховала система з психологією гвинтика. П.Шелест був господарником, рано вирваним з українського культурного контексту, що пройшов виховання на теренах усього євразійського простору СРСР. Його не можна й близько порівнювати з діячами партії 1920-х рр., котрі мали за плечима класичні університети, досвід публіцистичної праці в партійних і вільних демократичних друкованих органах, мали розвинену естетичну складову ментальності.

П.Шелест був «директором України», він не відзначався якимсь потягом до філософії чи літератури. Тому, власне, і саму культурну українізацію, або книжку «Україна наша радянська» він навряд чи міг сам написати. Для ідеологічної боротьби з імперським центром в апараті П.Шелеста були інші люди, краще підготовлені до полеміки про право української нації на панування на своїй власній землі. Передусім Ю.Шаповал згадує секретаря ЦК КПУ з ідеології Ф.Овчаренка. Доба П.Шелеста – це не стільки він сам, скільки взагалі українське суспільство з його прагненням до здобуття волі під жорстким чоботом російського комунізму. У цей час на екрани виходять найкращі українські художні фільми «Тіні забутих предків», «Білий птах з чорною ознакою» та ін. Друкується заборонений раніше «Літопис Самовидця», поширюється у самвидаві праця М.Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання», офіційно виходять знакові книжки Михайла Юліановича «Походження Русі» та «Коли і як виник Київ», що були написані за національною схемою «українського буржуазного націоналіста» М.Грушевського. Робилися спроби реабілітації останнього до 100-річчя з дня народження. Доба П.Шелеста – це й поява грона письменників-шістдесятників: Л.Костенко, І.Дзюба, І.Драч, М.Вінграновський, В.Шевчук та ін. «Можливо, – підкреслює Ю.Шаповал, – Петро Шелест і виглядав "крутим", але навіть тодішні інакодумці (В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов та інші) відгукуються про нього стримано і навіть із деякою симпатією».

Справді, П.Шелест був живою й демократичною людиною – наскільки це дозволяло тодішнє суспільне життя. Він не боявся йти на контакт із простим народом. Підтримував і неформально спілкувався з українською інтелігенцією – М.Бажаном, Д.Павличком, О.Гончаром. Він міг визнати слушність багатьох дисидентських думок. Намагався робити якісь кроки для коригування ненормальної ситуації – панування всього російського в освіті та громадському житті республіки. У цьому сенсі він міг дати форум всім керівникам УРСР 1970–1980-х рр. Але сам П.Шелест, як показано у книзі, був людиною системи й жодних бажань цю систему зруйнувати не мав.

Книжка Ю.Шаповала написана на широкій джерельній базі, і це викликає у читача довіру до авторських висновків та інтерпретацій. Свого часу історик видав щоденник П.Шелеста, здійснив його розширене друге видання. На сьогодні немає людини, яка б краще знала не лише мемуарні джерела авторства самого П.Шелеста. Ю.Шаповал не йде простим шляхом белетризації й переказування щоденника – він створює біографію першого секретаря ЦК КПУ на широкій джерельній базі, залучаючи до своєї праці й інші наративні джерела, спогади людей, які знали Петра Юхимовича та залишили про це різноманітні свідчення. Він використовує й усю відому на сьогодні історіографічну продукцію (зокрема праці О.Бажана, В.Яремчука, В.Барана, В.Даниленка, інших дослідників). Ю.Шаповал віртуозно вмонтовує до своєї оповіді уривки зі спогадів Л.Кравчука, О.Ляшка, Я.Погребняка, Ф.Овчаренка, Ю.Лазебника, В.Врублевського та ін. Для рельєфності образу П.Шелеста автор показує головного героя книжки на тлі інших історичних персонажів: М.Хрущова, Л.Брежнєва, В.Щербицького та ін. Ю.Шаповал створює у

своїй праці мистецький образ доби, використовує для цього уривки з поезій Б.Пастернака, висловлювання про добу знакових постатей того часу.

Окремо варто відзначити стиль праці Ю.Шаповала, художню майстерність, з якою вона написана. Автор відомий не лише як учений, а й здібний публіцист, ведучий низки історико-публіцистичних передач на телебаченні та радіо, дописувач газет «День», «Дзеркало тижня» тощо. Він має легке перо, завдяки цьому книжка читається на одному диханні, зрозуміла не лише фахівцям, а й широкому загальному читачів. Слід також зауважити, що половину накладу книги видано російською мовою. На жаль, із незалежних від автора причин довелося відмовитися від підрядкових посилань, з якими книжка виглядала б значно переконливішою. Вочевидь бракує ілюстративного матеріалу, що його видавництво так само вирішило не подавати.

Насамкінець хотілося б побажати авторові не зупинятися на одній біографії, а підготувати для цієї самої серії видавництва «Фоліо» життєписи діячів, про яких Юрій Шаповал писав в окремих статтях, книжкових виданнях, готуючи сценарії для документального телесеріалу «Українська мрія». Ідеться передусім про М.Хвильового, В.Винниченка, О.Шумського, М.Волобуєва.

І.Б.Гирич (Київ)

КОЛЕСНИК І.
УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ІСТОРІЯ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 566 с.

Нова монографія доктора історичних наук, професора Ірини Колесник – це певний підсумок її дослідницької праці у сфері теорії й методології історичного пізнання, історії історичної науки та наукознавства. Предметом рецензованого дослідження є лексичний потенціал і терміносистема української історіографії з часів модерну до сучасності, що стало логічним продовженням попередніх студій, утілених у низці публікацій авторки¹, у тому числі на сторінках історіографічного альманаху «Ейдос» (головний реактор академік В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник).

Важливою подією в академічному середовищі стали щорічні теоретико-методологічні семінари, котрі проводяться в Інституті історії України НАНУ, і модератором яких виступає І.Колесник.

Ключове значення для розуміння змісту монографії має її підзаголовок – «Концептуальна історія», який і надає дослідженню новачності, оригінальності й фундаментальності, оскільки досі у вітчизняній історіографії не було подібної праці, присвяченої аналізу процесу формування будь-якої наукової дисципліни чи галузі знання з погляду історії понять. Уважаю, що в появі такої праці особливо зацікавлені саме викладачі вищої школи, які ведуть навчальні курси з української й зарубіжної історіографії, а також студенти, магістри та аспіранти, котрі дуже часто наштовхуються на понятійно-термінологічну плутанину, а також дефіцит навчальної літератури теоретичного характеру.

Під концептуальною історією української історіографії авторка дослідження розуміє історію поняттєво-термінологічного апарату історіографії, його генезис, механізм функціонування, еволюцію, доповнення, оновлення внаслідок взаємодії з іншими сферами гуманітарного знання, як-от соціологія, культурологія, літературознавство, психологія. Історія понять (концептуальна історія) відображає перебіг історичної думки, віхи формування її поняттєвого інструментарію, процес взаємодії слова й терміна, поняття та пізнання. Уже сам логейм, котрим відкривається книга, інтригує набором концептів і засвідчує амбітну мету – розкрити взаємозв'язок між словом і поняттям, мовою історика та його мисленням. Логейм анонсує 35 базових понять історіографії

¹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVII – початок XX ст.). – К., 2000. – 236 с.; Її ж. Українська історіографія як історія понять // Ейдос. – Вип.5. – К., 2010/1011. – С.51–68 та ін.

як теорії та історії історичної науки, зокрема «історіографія», «методологія», «наукова революція», «рефлексивна модель історіографії», «стиль наукового мислення», «ідентичність», «історична пам'ять», «історична свідомість», «ментальність», «нарративна філософія історії», «постмодернізм», «мережева модель науки», «міждисциплінарність», «кар'єра історика», «ментальне картографування» тощо. На відміну від наявних енциклопедичних видань, різного роду словників та довідників, які здебільшого й виступають способом побутування концептуальної історії², у рецензованому виданні терміни та поняття фігурують як окремі об'єкти дослідження, котрі перебувають у взаємодії та утворюють предметне поле терміносистеми історіографії. Авторка простежує концептуальну історію історіографії від розуміння її як простого акта історієписання до спеціальної дисципліни, а нині перетворення її на теорію та методологію історичної науки.

Структура монографії адекватна меті та дослідницьким завданням, побудована за міждисциплінарним принципом. Вона включає п'ять груп концептів: а) суто історіографічні поняття; б) поняття з наукознавства, філософії та соціології науки, якими послуговуються історики; в) культурологічні категорії, уживані в історичній науці; г) концепти постмодернізму, засвоєні істориками; д) категорії сучасної соціогуманітаристики, інтегровані в інструментарій новітньої історіографії. Така структура дозволила переконливо довести, що історіографія виступає не лише споживачем інтердисциплінарних понять, але й демонструє свою здатність продукувати та вдосконалювати власний термінологічний інструментарій.

У процесі реалізації задуму І.Колесник опрацювала і творчо осмислила величезний пласт надбань зарубіжної теоретико-методологічної літератури, починаючи від праць античних і середньовічних мислителів і завершуючи історіософськими дослідженнями теоретиків історичної науки нової та новітньої доби (М.Бахтін, Ж.Бодріяр, Г.Вайт, Ж.Гійому, А.Гуревич, Е.Дюркгайм, Р.Коллінз, Т.Кун, А.Меґілл, М.Фуко та ін.). Значне місце в дослідженні посіла спадщина фундаторів української історіографії – В.Антоновича, М.Максимовича, М.Драгоманова, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, Я.Дашкевича, І.Крип'якевича О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького, М.Марченка, Ф.Шевченка та ін. Не оминула дослідниця й напрацювання сучасних українських історіографів – В.Андреева, О.Богдашиної, В.Ващенко, Л.Винара, Л.Зашкільняка, Т.Попової, О.Реєнта, В.Смолія, С.Стельмаха, О.Юркової, О.Яся, автора даної рецензії та ін. Усе це дозволило підійти до проблеми всебічно, з урахуванням новітніх здобутків західної теоретичної думки та традицій національного історієписання.

Уже у вступі стисло викладено історію зародження і розвитку терміносистеми української історіографії у зв'язку зі станом теорії та методів історичної науки (просвітництво, романтизм, позитивізм, марксизм, структуралізм). З огляду на сучасні глобалізаційні тенденції поняттєвий апарат сьогоденної

² Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 439 с.; Історіографічний словник / За ред. С.І.Посохова. – Х., 2004. – 320 с.; *Стельмах С.* Історія понять // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.3. – С.620 та ін.

історичної науки та історіографії перебуває у стані реструктуризації, поповнення свіжим інформаційним ресурсом, у тому числі з різних галузей знання – від математики до психології та лінгвістики. Авторка схиляється до думки про те, що тенденції універсалізації термінології не означають відмови від мовного плюралізму в історіографічному спілкуванні, а також використання національного мовленнєвого ресурсу. У цьому зв'язку вона звернулася до української версії французького словникового проекту концептуальної історії «Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей»³, в якому зібрано терміни, словосполучення, що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Цей досвід підтверджує «лінгвістичний поворот» в історичній науці, остання хвиля котрого пов'язана з апеляцією до історичності мови й супроводжується утвердженням концептуальної історії як логічного продовження класичної історії ідей та нової інтелектуальної історії.

Новизна монографії І. Колесник полягає у визначенні головного концепту – «історіографія» – не лише як історії історичної науки, але як її теорії. Історіографія трактується наче ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науки (с. 24). При цьому не оминається аналіз різних гілок української історіографії: дорадянської, радянської, діаспорної та пострадянської. Остання, започаткована на межі 1980–1990-х рр., інтерпретується як модерна, що виступає як «єдиний інтелектуальний простір, який містить і "повернену" спадщину академічної історичної науки в Україні, і доробок радянської школи, і здобутки діаспорної історичної науки, і врешті-решт внесок західних дослідників української історії (неукраїнців за походженням)». Таке визначення майже співзвучне з ідеєю соборності української історіографії, яку обстоює автор цієї рецензії, щоправда без включення доробку зарубіжних неукраїнців. Аналізуючи термінологічну систему історіографії, І. Колесник виділяє три сегменти: а) історичні поняття; б) історіографічні концепти; в) теоретичні категорії в полі національних традицій. Системний розгляд кожного з них дозволив розкрити механізми взаємодії історіографії та історичної науки, теорії й історії науки.

Розглядаючи термінологічний апарат «історіографії», у монографії досить ґрунтовно з'ясовано генезу підходів до визначення одного з пріоритетних понять – історіографічної концепції. Вона трактується як система історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах (с. 61). Погоджуючись у принципі з такою дефініцією, видається доцільним говорити не стільки про ідейно-теоретичні засади, скільки про теоретико-методологічні та світоглядні. Не залишились поза увагою авторки й такі категорії історіографії, як «напрямок», «течія», розведені за домінуванням спільних суспільно-політичних поглядів та методологічних засад.

Вдалим, на нашу думку, є означення сутності термінів «історіографічний процес» та «історіографічна ситуація». Перше поняття трактується як об'єктивний, цілісний процес генези й розвитку історіографічного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань. До нього І. Колесник відносить

³ Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / За ред. Б. Кассен. – К., 2009. – 576 с.

як розвиток історичних ідей, концептів, методів, так і історію наукових інституцій, установ і навчальних закладів історичного профілю. Український історіографічний процес висвітлюється на тлі творення національної свідомості й політичної ідеології українців. Відповідно, історіографічна ситуація розглядається як фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі. Якщо для процесу характерна певна динаміка історичного пізнання, то ситуація відбиває деяку статичку в певний проміжок часу.

Новизною відзначаються визначення низки інших концептів історіографії, зокрема «історіографічного джерела», «історіографічного факту», «історіографічного методу», «історіографічної моделі». Останній розглядається як комплекс, що включає аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, характеристику проблематики історичних студіювань, обсяг джерельної бази, і, звичайно, методологічна складова з відповідними принципами й методами досліджень, а також стиль історичного мислення.

В епіцентрі дослідження сфокусовано концепти методології історичного пізнання, історії та історіографії. У структурі методології (теорії методів) І. Колесник виділяє теорію та методіку методу, а також техніку дослідження. Основу методу, на її думку, складають підхід (системний, інформаційний, функціональний та ін.) і принципи, тобто правила або засадничі положення вирішення проблеми (порівняння, аналогії, типологізації, класифікації, періодизації тощо; с.78). Відштовхуючись від теоретичних засад методів історичної науки, їх поділено на спеціально-наукові та спеціально-історичні, а останні класифікуються наступним чином: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний із відповідною характеристикою кожного. Із методологією пізнання тісно пов'язаний аналіз таких наукознавчих понять, як «образ історичної науки», «рефлексивна модель історіографії», «стереотип», «стиль наукового мислення», «школи в історіографії» та ін. Уважаємо за доцільне повернути увагу до новизни авторського трактування наукових шкіл української історіографії, їх співвідношення з поняттями «напряму», «течія». Із посиланням на праці Д.Дорошенка, О.Оглоблина, Ю.Пінчука, І.Гирича, Я.Дашкевича, Л.Винара, І.Верби, О.Юркової, О.Богдашиної тощо у книзі не тільки названо та стисло охарактеризовано історичні школи В.Антоновича, львівську та київську М.Грушевського, школу Д.Багалія, але й репрезентовано сучасні моделі наукової школи, зокрема структуралістську, діяльнісну та мережеву (с.162–167). Сама дослідниця схиляється до мережевої моделі наукових шкіл в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., пронизаних вертикальними і горизонтальними лініями внутрішніх взаємин. На її думку, через надмірну політизацію та ідеологізацію радянської історичної науки, уніфікацію наукової праці, інтелектуальну несвободу, подвійну самоцензуру українсько-радянського історика існування наукових шкіл було радше винятком, аніж нормою організації наукового життя в УРСР (с.171).

За умов дедалі ширшої концентрації уваги істориків на соціокультурних явищах видається актуальним і виправданим виокремлення в монографії І.Колесник цілого комплексу культурологічних категорій як, наприклад,

«двокультурність», «ідентичність», «ментальність», «історична свідомість» та ін. Трактування їх розглядається на тлі соціально-просторової ідентифікації української культури, її межового характеру крізь дихотомію Схід/Захід. На нашу думку, авторка дещо перебільшує усталеність «двокультурності» українців, хоча й пов'язує її з такими явищами, як «двомовність», «дволояльність», «подвійна ідентичність». Непереконливо виглядає пошук витоків цієї роздвоеності зі співвідношення християнської та поганської культур, що суперечить цілісності традиційної культури праукраїнців і консолідуєчій ролі християнства. Перебільшено, на наш погляд, «витворення різних культурних векторів духовного буття народу, себто двокультурності», в умовах першого культурно-національного відродження в Україні другої половини XVI – початку XVII ст. (с.182) та «остаточної легітимації української двокультурності» у середині XVII–XVIII ст. (с.184), формування двох ідентичностей у XIX ст. та дволояльності у XX ст. (с.188–189). Більш переконливою видається концепція тих дослідників (В.Брюховецький, Я.Грицак, Я.Дашкевич, С.Макарчук, М.Михальченко, В.Наулко, В.Панченко, М.Попович, М.Юрій та ін.), які вважають, що незважаючи на геополітичні розколи і травми, перебування українських земель у складі різних імперій традиційно-національний стрижень вітчизняної культури як основа цілісності національної ідентичності продовжував зберігатися. І у цьому величезна заслуга збереження нашої культури, мови, традицій, подвижницької діяльності національних провідників і моральних авторитетів – Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, світочів української історіографії – М.Максимовича, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Оглоблина та ін.

Деяке перебільшення глибини «двокультурності» українського народу компенсується аргументаціями І.Колесник щодо процесу формування української національної ідентичності, модель котрої розглядається як вертикальна динамічна структура, що у своєму розвитку пройшла декілька етапів подолання «механізмів кризи ідентичностей» (конфесійної, культурної, соціальної, політичної та ін.). Переконливим виглядає висновок про те, що на другому етапі формування української національної ідентичності (середина XVII – середина XVIII ст.) на зміну ієрархії подвійних лояльностей приходять принципи виключної ідентичності й утвердження ідеології українського патріотизму, а згодом самостійництва (с.202–204). Певні новели характерні й для трактування історичної свідомості, генези та змістового наповнення цього концепту, його зв'язку з поняттям ментальності. Якщо при визначенні ментальності домінують емоційна й поведінкова складові, то історична свідомість ґрунтується на науковому світогляді, але не тотожна йому, адже є його частиною. Історична свідомість, своєю чергою, включає історичне пізнання, яке є її стрижнем і завдяки котрому вона й формується як система. І.Колесник справедливо наголошує, що джерелом історичної свідомості виступає не лише вивчення минулого, але й культури загалом, яка має певні історичні рівні: побутовий, художній, науковий та ін.(с.224–225).

У цьому зв'язку слід відзначити, що у праці І.Колесник належне місце відведене культурному коду української історичної науки, аналізу

взаємодії науки й культури на національно-історичному та ментальному ґрунті. Увагу звернуто та лінгвоцентризм та антропоцентризм української історії. Відсутність власної державності компенсувалася силою народної культури, рідної мови, що слугували не тільки маркером ідентичності, але й базою розбудови терміносистеми історичної науки. Із рідною мовою, народними традиціями пов'язаний антропоцентризм української історіографії, спрямований як на героїзацію видатних осіб, так і вияв індивідуального в колективному (феномени віча княжих часів, козацької ради, українського кобзарства, громадівського руху тощо).

Велику питому вагу в рецензованому дослідженні посідають концепти постмодернізму, аналіз взаємодії понять модернізм/постмодернізм. І.Колесник нагадує, що епоха модерну дала історичній науці позитивістські лінійні схеми, ідеї прогресу, теорію формацій, а згодом концепції великих культур О.Шпенглера, локальних цивілізацій А.Тойнбі, антропологічно орієнтовану історію, задекларовану школою «Анналів». Постмодернізм, як наступна, багато у чому опозиційна до попередньої фаза розвитку історії й культури, плекає культурне розмаїття, методологічний плюралізм, принципи диференціації та деконструкції, утверджуючи у такий спосіб новий образ науки, у тому числі історичної. Цей новий образ вибудовується на принципово інших засадах розуміння предмету, методів сприйняття минулого за рахунок підвищення ролі мови, тексту, історичного наративу. Авторка апелює до думки американського дослідника М. фон Гагена, який вважає, що історія України відповідає «постмодерністському політичному розвитку» та, як наслідок, робить її полем або «лабораторією для вивчення кількох паралельних процесів державного й національного будівництва», що може стати викликом для нової української історіографії» (с.365). У контексті постмодернізму з'ясовуються такі поняття, як «гранд-наратив», у тому числі український, «наративна філософія історії», «нелінійне письмо», «дискурс», «орієнталізм» тощо.

Окремої уваги заслуговують категорії неораціоналізму, до яких І.Колесник віднесла концепти «інтелектуальне співтовариство», «міждисциплінарність», «ментальне картографування», «кар'єра історика», «мережева модель науки», «історична пам'ять», «поворот до матеріального» та ін. Звичайно, ідеться не про нові поняття, а радше про їх сучасний зміст і застосування в новітніх історіографічних практиках. Зупинімося докладніше на підходах авторки до кількох категорій. Так, з'ясовуючи зміст і значення концепту «історична пам'ять», вона пов'язує його з меморіальним бумом, політикою пам'яті та з більш широким поняттям – «культурна пам'ять». Посилаючись на думку А.Мегілла, дослідниця називає чотири способи використання історичної пам'яті: а) як джерела для історика при реконструкції подій; б) свідчення того, як люди переживали і сприймали події в минулому, як відбувалися зміни в їхніх головах і думках; в) як об'єкта історіографічного інтересу, носія відомостей про спосіб запам'ятовування минулого; г) чинник зміцнення єдності суспільства. У книзі наголошено, що історична пам'ять – не копія подій, а трансформована та перероблена інформація, котра може

змінюватися після того, як увійшла до бази пам'яті. Її не можна ототожнювати з історичними знаннями, оскільки історія та пам'ять – різні форми й різні рівні відтворення, трактування минулого. Водночас історична наука та історична пам'ять взаємодіють, живлять одна одну (с.489). Історіографія формує простір для історичної пам'яті, корелює її й закладає наукове підґрунтя для утвердження української ідентичності.

Читач монографії не залишиться байдужим і до сюжетів, присвячених повороту до матеріального у сучасній історичній науці. Авторка трактує його сутність як своєрідне зникнення межі між духовним і матеріальним, предметом та людиною, оскільки вони разом стають елементами єдиної мережі комунікацій у сучасному світі (с.495). Як відомо, науковий інтерес до речей, предметів старовини має давню традицію, яка виникла ще за доби Ренесансу й трансформувалася в антикварний рух наприкінці XVIII ст., а у XX ст. дала поштовх для студій з історії побуту, речей та повсякдення як різновиду соціальної історії. Нині цілком очевидно підвищення ролі речових джерел в історичній науці, етнографії та етнології, а також щодо дослідження матеріальної культури. Народження STS-напряму пов'язане з історією природничих і технічних наук, дослідженням діяльності лабораторій, удосконаленням інструментів і технологій, у тому числі комп'ютерних, що супроводжується дедалі ширшим їх застосуванням у царині історичної науки. Не можна не погодитися с думкою авторки, що «поворот до речей», звернення до матеріального світу відкриває нові можливості для історичних досліджень (с.532).

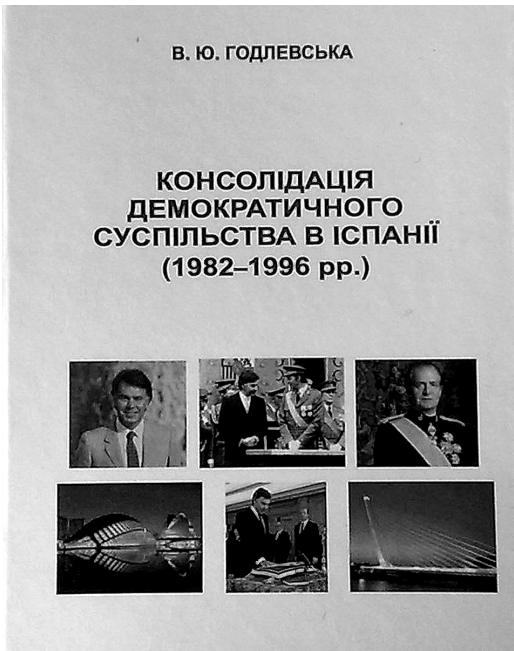
Підсумовуючи, можемо без будь-яких застережень стверджувати, що українська історіографія збагатилася оригінальним і ґрунтовним дослідженням під кутом зору концептуальної історії, а його авторка – активний модератор опрацювання даної проблематики в Україні. Навколо І.Колесник формується вітчизняна школа істориків-концептуалістів, чії студії примножують історіографічні та теоретичні засади української історичної науки. Відрадно, що акцент у монографії зроблено не тільки на змісті понять як одиницях історичного знання, але й на процедурах їх інтерпретації та використання в історіографічних практиках, хоча саме цей аспект із погляду методики застосування концептів варто було б посилити та конкретизувати. Окрасою праці є обширна англomовна анотація, бібліографія, іменний покажчик і якісна поліграфія.

Високо оцінюючи монографічне дослідження І.Колесник як ґрунтовне і фундаментальне, вважаємо доречним висловити декілька побажань і звернути увагу на окремі огріхи. Не цілком переконливою виглядає думка про те, що в «добу інформаційного суспільства історіографія здебільшого (курсив наш – *Я.К.*) зосереджена на проблемах мови науки, мовної свідомості й поведінки історика» (с.25). А де ж традиційні функції історіографії: пізнавальна, критично-прогностична? Хіба вони втратили актуальність? Не зовсім коректним, на наш погляд, є віднесення істориків української діаспори до прихильників націоналістичної схеми української історії (с.57). Більш прийнятним видається підхід Я.Дашкевича, котрий визначав цю схему як

національно-демократичну. Подеколи праця переобтяжена іншомовною термінологією. Наводячи цілу палітру поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо трактування того чи іншого концепту, авторка не завжди подає власні визначення. Висловлені побажання можуть бути взяті до уваги у другому виданні цієї ґрунтовної праці, на появу якого сподіваємось, адже наклад 200 примірників аж ніяк не робить її доступною навіть для фахівців з історіографії.

На завершення ще раз солідаризуємося з думкою Ірини Колесник про те, що оновлення, збагачення та вдосконалення поняттєвого апарату історіографії й історичної науки загалом – не самоціль, а лише засіб творення українськими істориками власного якісного інтелектуального продукту.

Я.С.Калакура (Київ)

Годлевська В.Ю.
Консолідація демократичного суспільства в Іспанії (1982–1996 рр.). –
Вінниця: ВНТУ, 2013. – 412 с.

Українське сьогодні й ті процеси, які відбуваються у світі, щоразу демонструють, наскільки у своєму різноманітті народи та країни є близькими – у дедалі тісніших взаємозв'язках і залежностях, у перебудовах планетарного характеру й безпосередніх питаннях, які щоденно вирішує людина. І певне опертя, природно, відшукується у всьому попередньому розвитку, досвіді власному й інших, у сучасному моменті. У цьому контексті цікавою є монографія української дослідниці Валентини Годлевської, яка вийшла

торік, привернувши увагу як фахівців-іспаністів, так і всіх, хто цікавиться цією країною.

Звісно, в українця сьогодні з Іспанією пов'язано чимало асоціацій: від середземноморського відпочинку, кухні, кориди й фламенко до футбольних фанів і тисяч наших заробітчан, які нині складають уже чималу діаспору. Якщо поцікавитися думкою тих, кого вабить історія, можна почути про іберійців, маврів, громадянську війну 1936–1939 рр. і режим Ф.Франко та, власне, про сучасну Іспанію – члена Європейського Союзу. А ось як удалося країні, котра мала свою доволі непросту історію, сягнути того, що нині називаємо успіхом і чи таким безхмарним він є зараз, означити можуть одиниці.

Якщо звернутись до історіографії, побачимо, що іспаністика в Україні тільки набирає ходу. Благо, що у цьому напрямі продовжують працювати такі метри вітчизняної історичної науки, як, наприклад, О.Іваницька, і далі плідно координує роботу, створює благодатну атмосферу у плані сприяння молодим всесвітникам знаний фахівець С.Віднянський. До слова, В.Годлевська відома своїми працями з історії Іспанії, зокрема монографією «Перехід від авторитаризму до демократичного суспільства в Іспанії (1960–1982 рр.)» (Вінниця, 2009 р.), захистила кандидатську дисертацію під керівництвом уже згаданої О.Іваницької та зараз працює над докторською, а науковим консультантом є С.Віднянський. Він і відповідальний редактор названої монографії. Тож вибір теми дослідження, яка представляє неоране поле пізнання як для пересічного громадянина, так і для фахівця, виправданий та актуальний.

Посилюється значимість книги одвічним питанням і пошуком відповіді: як жити краще? Який тип влади забезпечить людині (і чи може він у принципі це зробити?) ті базові вимоги й цінності, що їх вона потребує. Це стосується й

держави. За яких умов її громадяни можуть якнайповніше виявити свої потенційні можливості, і чи здійснений цей шлях «ще далі», як кажуть іспанці, у мирному полі та співпраці з іншими.

Особливо гостро ці питання стоять перед Україною. Знову й знову говоримо про демократію, правове суспільство, реформи, Європейський Союз. Звертаємо погляд, окрім власного, на досвід інших країн, які торували свій шлях консолідації демократичного суспільства. Серед них – Іспанія. Власне цьому й присвячено монографію. На це вказує сама авторка словами голови іспанського уряду 1990-х рр. Ф.Гонсалеса: «Якщо наш досвід може стати в нагоді для деяких країн Східної Європи, це дуже добре. І ми готові співпрацювати з ними. Навіть якщо точок збігу не так уже й багато» (с.7). Цих точок у реаліях сучасного інформаційно-глобалізаційного суспільства стає дедалі більше.

Власне, як видно уже з назви праці та її структури, ідеться про досвід трансформації іспанського суспільства в демократичне. Загалом композиція дослідження включає спектр політичного, економічного, соціального, культурного буття Іспанії 1982–1996 рр. Часу, коли при владі перебувала Іспанська соціалістична робітничка партія, уряд якої і призвів до значних перетворень у Королівстві Іспанія, котрі дозволили цій країні стати високорозвинутою. Так, за чотирнадцять років було реформовано основні державні інститути, завершено автономізацію Іспанії, проведено реіндустріалізацію, яка змогла поліпшити стан іспанської економіки, відбулася модернізація сільськогосподарського сектору, суттєвих змін зазнало соціальне забезпечення, сфера охорони здоров'я та система освіти. Значні кроки було зроблено в напрямі розвитку та поширення іспанської культури (с.317).

В.Годлевська розкриває, які заходи здійснювались у країні. Додаючи, що «тривале перебування соціалістів при владі так чи інакше призвело до проявів зловживання владою. Звідси – корупційні скандали, перебільшення владних повноважень у боротьбі з тероризмом» (с.317). Це наводить на думку про схожість проблем перед країнами, які обирають демократичний шлях розвитку, а з іншого боку – свідчить про певну об'єктивність авторки, котра намагається розглядати процеси в їх цілісності. Щоправда, певне замилювання країною дещо таки дається взнаки.

Звісно, насамперед привертає увагу історіографія та джерельна база дослідження. Історіографічний огляд подається цікаво. Авторка аналізує здобутки іспанської та російської, а також української історіографії. Констатує, що «незважаючи на значний зарубіжний науковий доробок, вітчизняна іспаністика є відносно молодого. В українській історичній науці відсутні комплексні дослідження з історії Іспанії досліджуваного періоду» (с.43). Тож пропонуючи власне, буде його на основі комплексу джерел, котрі класифікує як: 1) документи юридичного та політичного характеру; 2) статті, промови, інтерв'ю керівників держави й політичних діячів; 3) офіційні статистичні матеріали; 4) іспанська періодика; 5) твори літератури та мистецтва (с.43). Зауважимо, що більшість їх уводиться до наукового обігу вперше. У праці використано понад 300 законодавчих актів. Опрацьовано офіційні видання.

Повнота досліджень названих документів може бути різною, про що відверто говорить сама авторка, називаючи й певні причини. Наприклад, складність роботи з текстами законодавчих актів, пов'язана з регіональними мовами (с.50). Однак прагнення залучити до праці широке коло джерел можна тільки вітати. Такий підхід дозволяє розкрити доволі непрості питання суспільного розвитку країни.

Кожна складова книги, як і частинка державного буття та розвитку країни, викликає певні роздуми, знаходить свого читача. Назви розділів віддзеркалюють питання, що їх висвітлює авторка: основні державні інститути в умовах утвердження демократії, формування партійної та виборчої систем, автономізм, консолідація демократії та проблема державної безпеки; модернізація промисловості, трансформація сільського господарства, реформування фінансової системи, розвиток підприємництва, перетворення в туристичному секторі, еволюція трудових відносин, реформування системи соціального забезпечення, соціальна політика у сфері охорони здоров'я, освіти та науки, основні напрями розвитку літератури, тенденції перетворень в образотворчому мистецтві, особливості розвитку театрального мистецтва, становлення нового кіно й т.ін.

Іспанія – оригінальна країна. Тут співіснують конституційна монархія та парламентська демократія. Як пише дослідниця: «У ході консолідації демократичної політичної системи відбулося поступове зниження ролі монархії, що зумовило висунення на перший план таких інститутів, як уряд, політичні партії, від яких залежало прийняття політичних рішень. Але інститут монархії не перетворився на другорядне утворення. Монархія стала символом і інструментом інтеграції іспанської нації» (с.317). Указує авторка й на роль парламенту, поміркованої багатопартійності, судових інституцій, ЗМІ, церкви, армії, поліції у житті суспільства. Зауважуючи при цьому, що конструктивна співпраця й політичний компроміс виявилися дієвими в іспанському соціумі останніх десятиліть минулого століття.

Викликає інтерес, як і наскільки було вирішено одну з базових проблем – автономії. В.Годлевська поетапно розглядає процес розв'язання національно-релігійного питання в інституційному плані, звертає увагу на конституцію 1978 р., зокрема два шляхи отримання автономного статусу: швидкий (ст.151) і повільний (ст.143). Зазначає, що у ході автономізації було збережено територіальну цілісність, єдині економічний простір та правове поле. Без цього були б неможливими консолідація демократії, суттєве економічне зростання, зміцнення міжнародного авторитету Іспанії. Великою заслугою властей стало збереження керованості процесом автономізації, надання автономії не перетворилося на неконтрольований розпад держави (с.129).

На початку праці, при аналізі літератури наводиться думка А. Ландабасо Ангуло та А.Коновалова, що історія конфлікту у Країні Басків повчальна, адже демонструє розмитість між поняттями «терорист» і «борець за свободу», «схильність до такого роду лукавства є подвійним стандартом» (с.22). Як уникати цих «стандартів», чи вдалося це Іспанії – питання залишається на порядку

денному. Власне з цього ряду й розгляд свободи як вибору, відповідальності та природної потреби людини, суспільства.

Демократизація суспільно-політичного життя може бути успішною за підкріплення досягненнями у соціально-економічній сфері. Цим питанням авторка присвятила два розділи свого дослідження. Цікаво, зауважує вона, що «іспанці – одна з найздоровіших націй у світі. У 2003 р. середній рівень життя склав 78,7 років (вік жінок склав 82,2 роки, чоловіків – 75,3). Це найвищий показник в усьому Європейському Союзі» (с.324–325). Чи то Середземномор'я, чи спосіб життя, чи реформи, які аналізує авторка, а чи весь комплекс причин сприяють цьому далеко не останньому показнику рівня життя населення країни.

Чимало уваги приділено розгляду стану культури означеного періоду. Вона, мов знаменита Саграда-Фамілія в Барселоні, вибудовується століттями, вбираючи нові тенденції та настрої епохи й країни. А з іншого боку – цементуючи підвалини та цеглинки спільного іспанського дому. Дослідниця наводить чимало прізвищ, напрямів і шкіл, які найяскравіше заявили про себе в окресленому чотирнадцятилітті. Як наприклад, Каміло Хосе Села. Його творчість 1989 р. було відзначено Нобелівською премією «за виразну і потужну прозу, яка співчутливо та зворушливо змальовує людські слабкості» (с.273).

Аналізуючи плюси й мінуси реформ в Іспанії бачимо, наскільки вони виявлялися дієвими. Утім, монографія відкриває поле й для дискусії. І у цьому – її цінність. Читається текст легко, що дозволяє розширити коло читачів. Проте витримано й науковий стиль викладу матеріалу. Звичайно, на наш погляд, варто було б посилити фундамент дослідження методологією, котра практично відсутня як розділ.

Відзначаючи успіхи уряду Ф.Гонсалеса, чимало його рішень – не беззаперечні. Так, перебуваючи в опозиції, він виступав проти участі Іспанії в НАТО, але згодом сприяв вступу своєї країни до цієї організації (1982 р.). Підтримав війну в Перській затоці 1991 р., відправивши туди іспанський військовий контингент і надавши аеродроми для американських літаків. Водночас Іспанія вступила в ЄС (1986 р.), провела Олімпійські ігри в Барселоні (1992 р.), Всесвітню виставку у Севільї (1992 р.), що підняло її престиж на міжнародній арені. Власне розгляду міжнародної політики країни й зовнішнім впливам на розвиток іспанського суспільства бажано було приділити більше уваги.

Як відомо, дипломатичні відносини України з Іспанією встановлено 30 січня 1992 р., основні принципи міждержавних стосунків закладено в договорі про дружбу та співробітництво, підписаному в Мадриді 7 жовтня 1996 р. А українська заробітчанська тема залишається проблемною як в історіографії, так і в реаліях життя українців.

Говорячи про досягнення Іспанії варто виокремити спорт. І не лише найпопулярніший у цій країні футбол, а й інші види. А пишучи про культуру, слід посилити аспект мови й мов, пісні та танцю. «За співом пізнається птах», – одне з відомих іспанських прислів'їв, яке можна тлумачити як

у прямому, так і переносному значеннях. Загалом же авторка розглянула різні сфери державного буття 1982–1996 рр., наскрізно поєднані демократичними процесами у країні. Книга містить чимало цікавої інформації з різних складових життя Іспанії модерного часу. Звісно, монографія тільки виграла б, якби містила додатки: карти, світлини, список умовних скорочень тощо.

Попри ці побажання зацентруємо, що книга не може залишитися непоміченою для фахівців, студентів-істориків. Представлене дослідження спонукає до роздумів про демократію в контексті вже власної країни, історичної науки, і того гасла, яке веде Іспанію «ще далі». Адже, напевно, такими є закони життя. До цього ж варто дослухатися В.Годлевській, щоб і її робота мала гідне продовження.

Л.М.Алексієвець (Тернопіль)

ХРОНІКА

О.В.ШЕВЧУК (Київ)

VIII МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС УКРАЇНІСТІВ

21–24 жовтня 2013 р. в Києві під егідою Міжнародної асоціації україністів відбувся VIII Міжнародний конгрес україністів «Тарас Шевченко і світ україністики: історичні інтерпретації та сучасні рецепції», присвячений 200-річному ювілею Великого Кобзаря. Науковий захід відбувся за участю 700 зарубіжних і вітчизняних учених з Білорусі, Росії, Молдови, Грузії, Азербайджану, Польщі, Словенії, Словаччини, Сербії, Хорватії, Болгарії, Угорщини, Німеччини, Італії, Австрії, Канади, США, Шотландії, Ізраїлю. До відкриття форуму було приурочено відеопрезентації вітчизняних та зарубіжних видань, серед яких «Повне зібрання творів» Т.Шевченка у 12-ти т. та ін.

Із вітанням до учасників конгресу звернулася президент МАУ, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України академік *Г.Скрипник*, котра наголосила на тому, що нинішні непрості часи, які переживає наша держава, не стали на заваді проведенню форуму. Потужна присутність представників наукової еліти України та зарубіжжя – свідчення неабиякої уваги наукової громадськості до україністичної проблематики.

На пленарному засіданні виступили відомі українські вчені, представники академічної науки, зокрема академіки *О.Онищенко*, *М.Жулинський*, а також гості з Канади, Росії, Словаччини та Польщі. Розмова на пленарному засіданні розгорнулася у площині шевченкознавства й україністики. Вітчизняні вчені присвятили свої виступи шевченківській тематиці, закордонні учасники висвітлювали здебільшого україністичну проблематику. Зачином до пленарних доповідей став виступ академіка *О.Онищенка* про суспільно-гуманітарну складову творчості Тараса Шевченка, чию постать доповідач інтерпретував як поборника слов'янства, висловивши конструктивну пропозицію про створення інформаційної бази українознавства і представлення її світу поряд з усією слов'янською та літературою про слов'янство. *М.Жулинський* у доповіді «Тарас Шевченко в духовному просторі України» порушив тему «ресентименту» і «концепту духовного простору». Перше поняття віддзеркалювало стан глибокого обурення й відчаю Т.Шевченка (після повернення із заслання) у зв'язку з катастрофічним станом України. Натомість концепт духовного простору автор ототожнював з архетипом національної мови, історії, культури, природи, інакше кажучи – з кореневою системою етносу, в якій Шевченків «Кобзар» знаменував собою початок і перспективу визволення нації, відродження історичної пам'яті та національної свідомості.

У доповідях закордонних учасників було розкрито стан і перспективи розвитку україністики в різних країнах світу. Так, *Р.Сенькусь* розповів про українознавство в Канаді за останнє п'ятиріччя. За статистикою, до нього причетні 130 україністів, серед

яких 21 особа – вихідці з України. Центром українознавства виступає Канадський інститут українських студій (КІУС), який має дві філії: при Альбертському в м. Едмонтон і Торонтському університетах. Понад 20 років КІУС очолював історик З.Когут, із 2012 р. – колишній харків'янин, історик В.Кравченко. У Канаді діють також дрібніші українознавчі осередки, як наприклад Освітній центр імені Петра Яцека при Торонтському університеті, Центр канадсько-українських досліджень при Коледжі св. Андрія, Інститут східно-християнських студій ім. митрополита Андрія (Шептицького). Доповідач інформував про видавничу діяльність українознавців Канади. Так, за останні 5 років вийшло друком 65 монографій і збірників, з яких 60 – англо- та 5 – україномовних. Водночас Р.Сенькусь вказав на труднощі, викликані передусім браком молодих кадрів.

Про головні здобутки, проблеми та перспективи розвитку україністики в Російській Федерації розповів у своєму виступі *В.Бабенко*. Як найчисельніша національна меншина – українці посідають третє місце серед етносів Росії – вони залишаються «terra incognita» як для українських, так і російських дослідників, позаяк досі немає узагальнюючої комплексної праці з історії етнографії, етнодемографії, матеріальної й духовної культури, фольклору та мови українців Росії. Доповідач зупинився на особливостях дослідження українців у цій країні в пострадянський період, назвав низку наукових установ держави, де продовжує розвиватись україністика, у тому числі Оренбург, Саратов, Іжевськ, Тюмень, Москва, Кубань, Нижній Новгород, Казань, Владивосток та ін.

Про стан україністики у Словаччині доповів д-р іст. наук *М.Сополіга*, зазначивши, що одним із центрів українського культурного й наукового життя у цій країні є Музей української культури у Свиднику. Сьогодні продовжують діяти кафедра української мови і кафедра україністики філософського факультету Пряшівського університету, яка зуміла стати справжнім форпостом словацької україністики. Україністичний напрям у Словаччині також розвиває наукове товариство, що діє в рамках громадського об'єднання «Союз русинів-українців». Україністику Пряшівщини представляють Асоціація українців і Наукове товариство ім. Т.Шевченка на чолі з М.Мушинкою. Сучасна ситуація, що складається у середовищі української національної меншини у Словаччині, не найкраща. Її подальші кроки доповідач пов'язує з позитивними змінами в економічному, політичному й культурному становищі України, котра має стати центром тяжіння для українців усього світу.

Про особливості польської україністики йшлося у виступі професора Вроцлавського університету *А.Матусяк*, яка підкреслила, що Вроцлав належить до одного з центрів української діаспори. Доповідачка назвала також кілька україністичних центрів, серед яких Познанський католицький університет ім. М.Кюрі-Склодовської, кафедри українознавства на філологічному та факультеті міжнародних і політичних відносин Ягеллонського університету (Краків), кафедра україністики Варшавського університету. А.Матусяк наголосила, що не варто сподіватися на допомогу від України, а слід брати українські справи у свої руки й творити нову картину сучасної та майбутньої україністики.

Дев'ятнадцять секцій конгресу репрезентували широке коло гуманітарних дисциплін: літературознавство, мовознавство, фольклористику, етнологію, освіту, музейництво, історію, філософію та різнопрофільні галузі мистецтвознавства, зокрема образотворче, музичне, театральне, декоративне та кіномистецтво. Було заслухано кілька сотень виступів, частина з яких присвячувалася висвітленню проблематики українського й зарубіжного шевченкознавства та сучасній інтерпретації Шевченкової

спадщини, а інші формували різноаспектний дискурс вітчизняних і закордонних україністичних досліджень у галузі народознавства та мистецтвознавства.

«Поетична спадщина Тараса Шевченка: минуле і сьогодення» була предметом розгляду на літературознавчих секціях (головуючі: В.Назарук, С.Росовецький, О.Сліпушко). У виступах доповідачів постала розлога картина прочитання й осмислення спадщини Т.Шевченка в різних часових параметрах: від розкриття специфіки окремих виразів, образів, мотивів поезій («Москаль», «Доля», «Пам'ять», «Могила», «Жарюсь, мучусь, але не каюсь») до осмислення місця постаті Кобзаря в українському письменстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. У роботі секції брали участь дослідники з Канади (Едмонтон), Росії (Санкт-Петербург), України (Київ, Харків, Львів, Полтава, Суми, Умань та ін.).

Три мовознавчі секції було об'єднано під назвою «Українська літературна мова в активних процесах формування й функціонування – від Тараса Шевченка до сучасності» (головуючі: П.Гриценко, Г.Півторак, М.Мозер, Л.Масенко). Шляхом аналізу окремих концептів, сталих образів, засобами дослідження словотворення, граматичних особливостей поетичних текстів Т.Шевченка, лексики й фразеології його художнього мовлення було показано роль поета в розвитку української мови. У кількох доповідях було актуалізовано питання охорони української мови у сучасних політичних умовах, наголошено на статусності української мови як державної та приділено увагу її діалектам. Цікаву й різноманітну за тематикою мовознавчу проблематику конгресу представляли науковці з Австрії, Польщі, Угорщини та Росії, а також із Києва, Одеси, Львова, Донецька, Сімферополя, Запоріжжя, Маріуполя, Херсона, Сум, Вінниці, Чернівців, Луцька та Івано-Франківська.

Історичні секції зосередили свою роботу на шевченківській тематиці та актуальних проблемах дослідження історії України (головуючі: Я.Калакура, Р.Висоцький, М.Корпанюк). Концепт Т.Шевченка розглядався крізь призму його візійності й впливу на державотворчі процеси в Україні на різних історичних етапах і, зокрема, наприкінці ХІХ ст., коли українофільство трансформувалося в націоналізм, а також у 1917 р., коли формувався громадсько-політичний рух, а образ Кобзаря ототожнювався з потужним просвітницьким рухом. Відтак кілька доповідей стосувалися петербурзького оточення Т.Шевченка (Є.Розальйон-Сошальський), торкалися епістолярної спадщини (М.Костомаров). У низці виступів творча шевченкіана поставала в інтерпретації Д.Донцова, А.Скальковського, В.Петрова та галицьких москвофілів. У роботі секцій взяли участь дослідники з Польщі, Росії, України (Київ, Львів, Маріуполь, Херсон, Одеса, Рівне).

Філософський напрям на конгресі представляли три секції. Одна з них – «Історія української філософії: пріоритетні дослідницькі напрямки» – охоплювала різноманітну філософську тематику: від епохи українського бароко до радянського періоду (головуючі: С.Йосипенко, В.Масненко). У доповідях розглядалися філософські погляди І.Франка, Й.Сліпого, порівняльна характеристика видатних постатей української та західноєвропейської культури крізь призму філософського мотиву «самітнього мандрівника», а також мали місце доповіді узагальненого плану. Водночас дискусія, що виникла на секції, звелася до національної ідентичності та місця в ній філософських поглядів Т.Шевченка. Цю тему було розвинуто також на наступній секції – «Філософсько-антропологічні погляди Т.Шевченка», де розглядалися філософські аспекти творчості й мислення Кобзаря в уявленнях філософів ХХ ст. – Д.Чижевського, Ю.Васіяна, Ю.Шевельова та у світлі теорії архетипів. Робота третьої секції – «Тарас

Шевченко і християнство», – за усієї традиційності формулювання теми, що зазвичай передбачало дискусію про те, чи був Т.Шевченко віруючою людиною, а чи атеїстом, виявляла різне обґрунтування релігійності у житті й творчому шляху митця.

Широке коло проблем було порушене на засіданнях мистецтвознавчих підрозділів. Так, роботу музикознавчої секції визначили дві теми, з яких одна – «Культурологічні аспекти музичної шевченкіани», інша – «Художньо-стильові особливості музичної шевченкіани» (головуючі: Л.Кияновська, А.Терещенко, А.Калениченко, В.Мішалов). Слід зазначити, що українська музична шевченкіана – це багатюща скарбниця вітчизняної та музики композиторів української діаспори. Представлена вона трьома великими блоками, куди входить музичний фольклор, українська академічна музика та популярна масова музична культура. Безперечно, що тематика доповідей двох секцій давала лише наближене уявлення про проблематику як музичної, так і музикознавчої шевченкіани.

Шевченківська тематика залишила виразний слід в українській театральній культурі. Учасники секції «Театральний вимір шевченкознавчих традицій» працювали за відповідними напрямками (головуючі: Р.Пилипчук, І.Юдкін, В.Гайдабура). Провідне місце посіла проблема шевченківського репертуару – на сцені українського театру, зокрема в театрі корифеїв, на західноукраїнських землях, у 1920-х рр., на Закарпатті, у період німецької окупації, на сцені франківців. Паралельно з цим у доповідях розкривалися художньо-естетичні особливості інтерпретації шевченківської тематики. Склад учасників театральної секції конгресу представляли театрознавці з Києва, Харкова, Одеси, Хуста та ін.

Історія осягнення шевченківської тематики в екранних мистецтвах та особливості її інтерпретації в українському кінематографі, у творчій лабораторії окремих митців (І.Кавалерідзе, М.Топчій, В.Кричевський, Л.Островська), у різних жанрах вітчизняного кінематографу (історико-біографічні фільми, документальні телесеріали, ігровий кінематограф, телевізійне кіно та кінохроніка) склали концепційне навантаження секції «Образ Тараса Шевченка в екранних мистецтвах» (головуючі: С.Тримбач, Т.Руда). Деякі дослідники порушили питання реалізації новітніх стратегій, пов'язаних із Т.Шевченком і, зокрема, ішлося про проект «Кобзар-200», який реалізовуватиметься в 2014 р.

У рамках форуму відбулися дві великі наукові конференції: «Вітчизняна та зарубіжна україністика на рубежі століть», а також «Українська енциклопедистика» (головуючі: М.Сополига, О.Кушнір, Р.Сенькус). Ці заходи зібрали велике число учасників і, зокрема, закордонних, у тому числі з Росії (Москва, Санкт-Петербург, Уфа, Саратов, Воронеж, Белгород, Красноярськ, Петрозаводськ, Томськ, Тюмень), Білорусі (Мінськ), Грузії (Тбілісі), Молдови (Кишинів), Польщі (Варшава, Вроцлав), Угорщини (Будапешт, Сегед), Німеччини (Дюссельдорф), Хорватії (Загреб), Сербії (Белград), Болгарії (Софія), Словаччини (П'решів), Словенії (Любляна), Італії (Флоренція), Шотландії (Г'лазго) та ін. Чисельні за складом секції першої конференції, спрямовані на висвітлення україністики за кордоном, відзначалися багатою, цікавою та інформаційно насиченою тематикою. Розкривалось значення шевченківської проблематики в культурі й освіті різних країн, висвітлювалися тенденції розвитку сучасної російської україністики, українсько-російсько-білоруські діалоги, українсько-грузинські культурні зв'язки тощо. Доповідачі торкнулися надто важливого аспекту проблеми – історії, мови, культури української діаспори в умовах посилення асиміляційних та глобалізаційних процесів. Водночас обговорювалася ідея створення фундаментальної цифрової

бібліотеки «Україніка» та доповідь «Електронні ресурси еміграційної шевченкіани колекції зарубіжної україніки НБУ ім. В.Вернадського».

Організатором другої конференції – «Українська енциклопедистика» – виступив Інститут енциклопедичних досліджень НАН України (головуючі: М.Железняк, І.Матяш). До участі у заході зголосилися науковці з України, Білорусі, Словаччини, Угорщини, Канади, Молдови, Російської Федерації, зокрема Башкортостану, Республіки Комі, Тюмені, Краснодарського краю. Україну представляли доповідачі з Києва, Львова, Одеси, Миколаєва, Острога. На конференцію було винесено широке коло питань – від теоретичних основ енциклопедистики до практичного досвіду створення різноматичних енциклопедичних видань.

У рамках конгресу було проведено шість круглих столів. Літературознавча тематика розглядалася на заходах «Шевченко знаний і незнаний», що проходив на базі Київського національного університету ім. Т.Шевченка (головуючий: Ю.Ковалів), а також «Тарас Шевченко і світові обрії духовної взаємодії», котрий організував Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України (головуючі: С.Гальченко, А.Стаменова).

Широкий резонанс викликав круглий стіл «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: відображення та інтерпретації в історії, літературі й мистецтві» (головуючі: В.Борисенко, В.Марочко, П.Вереш (Будапешт, Угорщина)). Із доповідями та повідомленнями виступило понад 40 осіб. Розглядалися актуальні проблеми дослідження голоду, питання історіографії, оприлюднювалися матеріали, одержані дослідниками у процесі опитування методом усної історії, виявлені в різних жанрах народної творчості, а також відтворені у численних архівних документах. Було порушено проблему голоду серед українців на Північному Кавказі та Кубані. Особливої гостроти набули суперечки щодо термінології (геноцид чи голод?), кількості жертв, методології дослідження. Переважна більшість учасників круглого столу підтримала висновок професора з Угорщини П.Вереша про те, що «міжнародна спільнота визнала найбільший Голодомор в Україні злочином проти людства і людяності», а дискутувати про те, чи був він геноцидом щонайменше неетично. Українська негативну реакцію викликало твердження одного з дослідників про колабораціонізм певної частини українців із владою у проведенні терору голодом. Так само негативно сприймалася інформація про применшення масштабів голоду в Україні. У проведенні круглого столу взяли участь дослідники з Росії, Угорщини, України (Київ, Львів, Харків, Одеса, Полтава, Черкаси, Вінниця, Чернівці). У його рамках відбулася презентація книги О.Веселової «Спогади очевидців про Голодомор» та вип.2 збірника «Наукові записки МАУ», присвяченого Голодомору.

Інші круглі столи зібрали учасників конгресу довкола трьох тем. Так, один із них було присвячено 80-річчю від дня народження відомого літературознавця, медієвіста, автора ґрунтовних досліджень на русинську тематику О.Мишанича (головуючі: Р.Радишевський, М.Сулима). Захід під назвою «Діячі академічної науки та їхній внесок у книжну культуру» відбувся в Національному музеї літератури України. Учасники останнього круглого столу – «Соціокультурні трансформації та ідентифікаційні процеси в постсоціалістичних країнах» (головуючі: Л.Вахніна, Л.Маркс) сконцентрували увагу на проблематиці міжкультурних зв'язків та діалогу між Україною й зарубіжними країнами, а також національними меншинами нашої країни. До роботи круглого столу була приурочена презентація кількох нових видань Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України: «Фольклор та мистецтво слов'ян в європейському контексті» (Київ, 2012 р.); дослідження Л.Мушкетик «Фольклор українсько-угорського порубіжжя» (Київ, 2013 р.) та ін.

У рамках заключного пленарного засідання, що відбулося 24 жовтня в конференц-залі НАН України, було заслухано звіти голів секцій конгресу, висловлено численні побажання та пропозиції щодо діяльності МАУ на перспективу. Зі звітом про роботу асоціації за попередній період виступила її президент академік *Г.Скрипник*. Оприлюднена доповідачкою інформація засвідчила помітний поступ і викликала одностайне схвалення учасників конгресу. Зокрема, було наголошено, що останнім часом удалося налагодити добрі стосунки з українцями з Росії, Білорусі, Словаччини, Угорщини та інших країн, водночас нині МАУ ще недостатньо інтегрована в наукове середовище Центральної Європи, на чому має зосередитися нове керівництво асоціації. Щодо цього є підстави покладатися на новообраного президента Міжнародної асоціації українців, яким став відомий австрійський славіст Міхаель Мозер.

На адресу майбутнього конгресу МАУ було висловлено чимало побажань і пропозицій, котрі стосувалися різних аспектів діяльності асоціації. Ішлося про підвищення вимог до доповідей учасників конгресів із метою забезпечення їх якісного відбору, наголошувалося на необхідності ширшого застосування можливостей сучасних технологій для вдосконалення діяльності МАУ між загальним зібраннями (приміром, інтернет-форуми розв'язали б питання масовості заходу, а також дозволили б зосередитися на ключових науково-організаційних питаннях). Необхідно створити постійний бібліографічний та історичний портал, куди з усіх українознавчих осередків світу надходила б інформація про новини наукового й культурного життя діаспори. Також було запропоновано тематику майбутніх конференцій, одна з яких могла б бути присвячена проблемі ідентичності на сучасному посткомуністичному просторі, інша – дослідженню української діаспори на пострадянських теренах. Численні пропозиції висловили учасники круглих столів, присвячених темі Голодомору в Україні, адресуючи їх сучасним історикам, етнологам, фольклористам, освітянам, психологам та політикам.

О.М.Корнієнко (Київ), Л.В.Рябець (Київ)

III МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА»

Представницький науковий захід відбувся 22–23 жовтня 2013 р. у стінах Інституту енциклопедичних досліджень НАН України і проходив у рамках VIII Міжнародного конгресу українців. Дослідники зі Словаччини, Угорщини, Канади, Молдови, Білорусі, Росії (Башкортостан, Республіка Комі, Краснодарський край, Тюменська область) та України ділилися своїми здобутками, досвідом і проблемами. Конференція тривала два дні, засідання відбувалися у пленарному режимі, що дало можливість гостям і учасникам послухати всі доповіді й узяти участь в їх обговоренні.

Форум відкрив господар зібрання, керівник Інституту енциклопедичних досліджень НАНУ, відповідальний секретар Головної редакційної колегії «Енциклопедії сучасної України» канд. філ. наук *М.Г.Железняк*, який наголосив, що ідея створення «ЕСУ» належить іноземному членові НАН України професорові А.Жуковському. Вона знайшла розуміння й підтримку в керівництві НАН України, яке у складний для установи період 1990-х рр. знайшло можливість створити у системі академії Координаційне бюро «Енциклопедії сучасної України», а згодом на його базі – Інститут енциклопедичних досліджень.

Учасників конференції привітали академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України академік О.С.Онищенко та голова Науково-видавничої ради НАН України академік Я.С.Яцків. *О.С.Онищенко*, зокрема, наголосив, що Національна академія наук України надає особливого значення енциклопедичній справі та приділяє особливу увагу співробітникам Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, а також інших інститутів, де теж творять енциклопедії. Він зауважив, що енциклопедисти перебувають на вершині інформаційного забезпечення науки, освіти, культури й життя взагалі, адже енциклопедія – це синтез, згусток усього відомого, найкращого на певний момент у певній країні, тому творити її означає вибудовувати найвищу піраміду знання. Нині в НАН України спостерігається значне пожвавлення енциклопедичної роботи. Майже сім років минуло з часу виходу у світ шеститомної «Юридичної енциклопедії», яка одержала Державну премію в галузі науки і техніки. Тепер готується друге видання, доповнене й розширене. *Я.С.Яцків* наголосив на важливості для нашої держави такого проекту, як «Енциклопедія сучасної України», над якою працює Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ. Він щиро подякував присутнім науковцям-енциклопедистам за їхню таку потрібну для країни та суспільства працю. Було наголошено на інтеграційності енциклопедичної роботи, адже її успіх значною мірою залежить від умілої співпраці енциклопедиста з фахівцем у тій галузі, про яку йдеться.

Предметом обговорення на конференції стала не лише низка теоретичних питань енциклопедистики, а й практичний досвід створення енциклопедичних видань різного типу. Дискутували також про напрями й перспективи розвитку енциклопедичної справи в Україні та за кордоном. Тематично виголошені доповіді можна згрупувати в кілька блоків. Перший складають питання історії підготовки та створення окремих енциклопедичних і довідкових видань в Україні. Цілком природно, що особливу увагу було приділено «Енциклопедії сучасної України». Відкрив пленарне засідання керівник Інституту енциклопедичних досліджень НАН України *М.Г.Железняк* доповіддю «Від ЕУ до ЕСУ (коротка історія феномену Енциклопедії сучасної України)».

Логічно доповнили розповідь про «ЕСУ» молоді науковці. Так, *В.В.Тарасюк* у доповіді «Електронна база Енциклопедії сучасної України і її основні компоненти та функції» розповів присутнім про історію створення електронної бази, яка дозволила систематизувати всі дані, мати можливість швидкого перегляду та обробки великих масивів інформації. Наявність розробленої співробітниками інституту електронної бази, що включає словник, до кожної позиції якого прив'язується стаття, іконографічний матеріал, система посилань, а також інформація про автора, його контактні телефони, електронна пошта та адреса, значно спрощує роботу редакції, систематизує й упорядковує величезний інформаційний масив, яким володіє інститут, адже лише реєстр «Енциклопедії сучасної України» перевищує 100 тис. одиниць. Доповідь *А.І.Шушківського* «Адміністративні одиниці України в Енциклопедії сучасної України» присвячувалася представленню адміністративних одиниць нашої країни та зарубіжжя в «ЕСУ», добору авторського колективу та виробленню чітких норм для груп статей. Було наголошено, що редколегія намагалася врахувати позитивний досвід і здобутки енциклопедичних видань минулих десятиліть, зокрема «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії українознавства», «Української загальної енциклопедії» тощо.

Чимало енциклопедичних проектів реалізують науковці Національної академії наук України. Маємо на увазі не лише написання статей, але й усю попередню підготовчу роботу зі складання словника, визначення обсягів статті, системи посилань, бібліографічного забезпечення, а також редагування (фахового й літературного), звірку, узгодження – той значний і важливий багатоетапний процес підготовки енциклопедичного видання, який зазвичай виконувало видавництво.

Така практика зумовлена, насамперед, руйнацією, що спіткала видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана. У багатьох інститутах, зокрема соціогуманітарного профілю, було створено редакції або групи з підготовки та редагування енциклопедичних статей. Опісля дехто звертався до видавництв, як-от, наприклад, до вже названого передали рукописи енциклопедій «Українська мова» та «Юридична енциклопедія», а «Енциклопедію історії України» – до видавництва «Наукова думка». Окремі ж колективи здійснювали повністю додрукарську підготовку, передаючи у типографію готовий продукт. До такої організації роботи над енциклопедичним виданням удалися в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Співробітники цього інституту – *О.М.Немкович* («Академічна «Українська музична енциклопедія»: із практичного досвіду створення видання») та *А.П.Калениченко* (««Українська музична енциклопедія»: здобутки і проблеми») – розповіли про історію творення «Української музичної енциклопедії», про проблеми та здобутки колективу, який над нею працює.

Не обійшов увагою проблеми методичного та методологічного характеру, з якими зіткнувся новостворений колектив, що розпочав роботу над проектом «Велика українська енциклопедія», і головний редактор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» д-р ф.-м. наук *М.В.Стриха* у доповіді «Історичний досвід та проблеми створення української універсальної енциклопедії». Слухаючи доповідача, подумалося, що в таких справах, як підготовка та видання енциклопедій, важливе значення мають традиції, досвід, що набувається роками. Підтвердженням цього є успіхи російських та білоруських енциклопедистів, де збережено базу попередніх часів, де в доброму стані бібліотека, архіви, іконографічний матеріал, хоча, звичайно, і в них є чимало проблем. Одна із загальних, характерних для всіх країн, учасники яких завітали до Києва на конференцію, – це зниження рівня редакторської підготовки видань.

На жаль, уже вкотре констатуємо дефіцит фахових редакторів і виявляється, що це характерно не лише для України.

Вітчизняні науковці, що брали участь у конференції, представили на обговорення ще кілька проектів. Так, з ідеєю про створення «Енциклопедії кольору» виступила завідувач кафедри дизайну і реклами Інституту реклами канд. техн. наук *С.В.Прищенко*, яка в доповіді «Енциклопедія кольору: обґрунтування концепції наукового видання» запропонувала авторську концепцію цього наукового видання і визначила напрями комплексного дослідження теорії та практики кольору. Про електронні версії уже опублікованих, або тих, що ще виходять енциклопедій говорила керівник центру науково-бібліографічної інформації Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України канд. іст. наук *Т.В.Добко*, яка в доповіді «Українська енциклопедія в електронному середовищі» наголосила на необхідності створення окремого порталу для інтеграції знання про історію та сучасну енциклопедичну справу, а також систематизації інформації про друковані й електронні енциклопедичні видання. Своєрідним продовженням чи розширенням постулатів попередньої доповіді стало повідомлення на тему «Організація знань про історію України у вільній енциклопедії – Вікіпедії» наук. співроб. Національного науково-дослідного інституту українознавства та все-світньої історії *О.А.Чиркова*, який спробував зробити аналіз того, наскільки повно та якісно представлено в електронній енциклопедії знання про історію України.

Окрему групу склали доповіді, присвячені енциклопедичним довідникам. Так, про ідею створення, методи та принципи укладання, теоретичні засади підготовки видання «Українські організації у світі» розповіла начальник відділу секретаріату Вищої ради юстиції, член ученої ради Інституту енциклопедичних досліджень НАН України д-р іст. наук *І.Б.Матяш*, наголосивши на особливій потребі у створенні такої довідкової публікації, адже тривалий час не було можливості зібрати інформацію, відомості було розпорошені в окремих виданнях. Аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Ю.С.Готкова* виступила з доповіддю «До питання про створення довідника про українських педагогів Кубані: 1917–1932».

Не обійшли увагою вітчизняні доповідачі й визначні постаті української енциклопедистики. Так, директор Інституту дослідження української діаспори, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» д-р іст. наук *А.С.Атаманенко* виступила з доповіддю «Співпраця членів Українського історичного товариства в підготовці “Енциклопедії українознавства”». Доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова канд. іст. наук *О.Є.Музичко* в доповіді «Участь одеських істориків у енциклопедичних проектах кінця XIX ст. – 20-х рр. XX ст.» висвітлив роль істориків В.Крусмана, Ф.Успенського, О.Маркевича та інших у роботі над енциклопедичними проектами, що видавалися в той час на території Росії, України, США. Доповідь ст. наук. співроб. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАН України канд. іст. наук *Ф.І.Стебля* «Ярослав Ісаевич – дослідник українського книговидання» було присвячено постаті відомого українського історика й культуролога та його ролі в дослідженні українського книговидання. Професор *М.Мушинка* з Пряшева (Словачина) розповів про несправедливо забутого енциклопедиста професора Євгена Онацького, який у 1957–1967 рр. у столиці Аргентини Буенос-Айресі впорядковував і видавав «Українську малу енциклопедію», історії створення якої доповідач присвятив свій виступ «Євген Онацький – призабутий український енциклопедист».

Про книжкові новинки бібліо- та біобібліографістики поінформувала в доповіді «Біографічні та біобібліографічні енциклопедії та словники, видані в Одесі в останні роки» завідувачка відділу «Одесіка» Одеської національної ордена Дружби народів наукової бібліотеки ім. Максима Горького канд. іст. наук *Л.І.Саєнко*.

Науковці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України – завідувач відділу національної бібліографії д-р іст. наук, проф. *В.Ю.Омельчук* та завідувач відділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж канд. техн. наук *К.В.Лобузін* свою доповідь «Бібліографія “Шевченкіани” (1840–2013 рр.)» присвятили проблемам української біографістики, зокрема впорядкуванню бібліографії видань, так чи інакше пов'язаних з ім'ям Т.Г.Шевченка.

Ще один блок склали доповіді, в яких представлено загальнотеоретичні та методичні аспекти енциклопедистики. Директор Науково-видавничого комплексу «Башкирська енциклопедія» канд. філос. наук *У.Г.Сайтова* (Уфа, Російська Федерація) в доповіді «Місце енциклопедії та енциклопедистики у суспільстві» зупинилася на засадничих питаннях енциклопедичної справи у світі загалом і в Башкирії зокрема. Шеф-редактор видавництва «Велика російська енциклопедія» *Л.І.Петровська* (Москва, Російська Федерація) в доповіді «Класична енциклопедія: базові технології і методика» проаналізувала світовий досвід створення класичної енциклопедії, представила класифікації енциклопедичних та інших довідкових видань. Особливо варто наголосити на успіхах російської регіональної енциклопедистики, лідерами якої є, безперечно, башкортостанські й татарстанські фахівці. Вони не лише закінчили видання кількатомних національних енциклопедій російською та, відповідно, національними мовами, а й підготували низку регіональних і галузевих енциклопедій.

До окремого блоку можна віднести доповіді науковців з-за кордону, які розповіли про проблеми і здобутки у царині енциклопедистики у своїх країнах. Енциклопедистику Молдови було представлено доповіддю директора Інституту енциклопедичних досліджень Академії наук Молдови канд. політ. наук, проф. *К.М.Манолаке* та завідувача відділу цього ж інституту *І.І.Жаркуцького* «Досвід створення тематичних енциклопедій на прикладі енциклопедії «Монастирі Республіки Молдова», яку виголосив їхній колега провід. наук. співроб. *О.Рожко*. Цікавою й інформативною була доповідь начальника відділу «Науковий архів та енциклопедія» Комі наукового центру Уральського відділення РАН канд. іст. наук *О.О.Бровіної* та гол. наук. співроб. цього ж відділу, д-ра іст. наук, проф. *Л.П.Роцевської* (Сиктивкар, Російська Федерація) «Енциклопедичні проекти в Республіці Комі». Було викладено історію енциклопедичної справи тут, представлено основні енциклопедичні проекти республіканського значення від 1930-х рр. до початку ХХІ ст., окреслено особливості й перспективи підготовки національно-регіональних енциклопедичних видань. Проблеми класифікації та основним принципам укладання універсальних, спеціалізованих, усесвітніх, регіональних та інших типів енциклопедій присвятила свою доповідь д-р геол.-мін. наук, проф., головний редактор енциклопедії «Ямальський район» Тюменського державного університету *Н.Ф.Чистякова*. Особливу увагу доповідачка зосередила на характеристичі регіональних енциклопедій. На проблемах, пов'язаних із підготовкою довідкових видань із питань культури у сусідній з Україною державі зосередила увагу у своїй доповіді «Культурологічні словники в Угорщині» докторантка Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша *Є.Ладані* (Будапешт, Угорщина).

Окремий блок склали виступи енциклопедистів із Мінська, Уфи та Краснодару, тематика яких так чи інакше пов'язана з Україною. Так, завідувач кафедри

білоруської філології Білоруського державного технологічного університету канд. філ. наук *М.В.Трус* (Мінськ, Білорусь) у доповіді «Українська література на сторінках енциклопедії «Максим Богданович» виокремив низку імен класиків української літератури, представлених у цьому виданні. Жваву дискусію викликала доповідь заступника директора з науково-видавничої діяльності Науково-видавничого комплексу «Башкирська енциклопедія» *К.І.Арліуліної* та редактора відділу економіки й природничо-технічних знань цієї ж установи *Л.І.Шаранової* (Уфа, Російська Федерація) «Україна та українці на сторінках багатотомної енциклопедії “Башкирська енциклопедія”». Керівник Російсько-українського наукового центру при Краснодарській крайовій громадській організації «Співдружність Кубань – Україна» канд. іст. наук *А.М.Авраменко* (Краснодар, Російська Федерація) у своїй доповіді «Козацтво у сучасних українських енциклопедіях» узагальнив інформацію про представлення козацтва в сучасних енциклопедичних виданнях, опублікованих в нашій країні.

У рамках конференції відбулося засідання круглого столу «Діячі академічної науки та їхній внесок у книжну культуру» (виголошено 6 доповідей із 10 заявлених у програмі), присвяченого питанням історії та культури книговидання в Україні, Росії та Білорусі, а також проблемам біографістики.

Центральною темою для обговорення став запропонований російськими колегами – заступником директора наукового й видавничого центру «Наука» РАН канд. філ. наук *М.О.Єрмолаєвою* та завідувачем відділу цієї ж установи канд. іст. наук *Д.М.Бакуном* – план-проспект колективного проекту «Біобібліографічний словник (довідник) «Діячі академічної науки та їхній внесок у книжну культуру Росії, Білорусі та України»», який за умов успішної реалізації може стати першим кроком на шляху до створення енциклопедії «Книжна культура слов'янських народів (Білорусь, Росія, Україна)». Після дискусії учасники круглого столу вирішили розпочати роботу над проектом з укладання списків діячів у галузі книжної культури окремо в кожній країні. В обговоренні проекту активну участь узяли директор видавничого дому «Академперіодика» канд. біол. наук *О.Г.Вакаренко* та заступник директора з питань наукової й видавничої діяльності цієї ж установи канд. геол. наук *А.І.Радченко*.

Доповідь завідувача відділу стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ д-ра іст. наук, проф. *Г.І.Ковальчук* «Дослідження співробітників бібліотеки НАН України – Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського – з історії книжкової культури» значною мірою було присвячено обговоренню названого проекту. Доповідачка окреслила коло проблем, які можуть виникнути під час роботи над ним, зокрема критерії добору персоналії до словника, обсяг статей тощо.

Завідувач науково-дослідницького відділу бібліотекознавства Центральної наукової бібліотеки ім. Якуба Коласа НАН Білорусі *Л.А.Авгуль* у своїй доповіді «Про видання Центральної наукової бібліотеки ім. Якуба Коласа Національної академії наук Білорусі та внесок її співробітників у розвиток книжної культури» розповіла про підготовлені працівниками установи монографії, наукові збірники, покажчики.

Особливе зацікавлення викликала доповідь завідувача кафедри видавничої справи та мережових видань Київського національного університету культури і мистецтв д-ра філ. наук, проф. *М.С.Тимошика* «Сучасна біографічна енциклопедистика: позитивні набутки і тривожні тенденції», в якій він розглянув деякі сучасні тенденції творення українських біографічних енциклопедій, акцентувавши увагу на

кон'юнктурних, часто сумнівних видавничих проектах, що нівелюють цей важливий сегмент книговидання.

Під час конференції діяла виставка енциклопедичних видань України та світу. Відбулася також презентація електронної бази текстів класиків вітчизняної літератури, зокрема Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, перекладених англійською мовою (з цими матеріалами можна ознайомитися на сайті Інституту енциклопедичних досліджень НАН України: www.encyclopedia.kiev.ua).

На підсумковому засіданні учасники конференції прийняли ухвалу, одним із основних пунктів якої стало рішення про розширення наукової співпраці та продовження традицій регулярних наукових контактів з енциклопедичними центрами інших країн, про початок конкретної роботи щодо координування енциклопедичної справи під егідою створеної у вересні цього року Міжнародної асоціації видавців енциклопедій. Було наголошено на необхідності рішучої протидії низькопробним виданням, що дискредитують класичне поняття енциклопедії як найбільш достовірного та об'єктивного джерела інформації, своєрідного символу академізму.

IN MEMORIAM

КОВАЛЬ ВІКТОР САВОВИЧ

15 січня 2014 р. в Києві прощалися з Віктором Савовичем Ковалем – дослідником історії міжнародних відносин періоду Другої світової війни, українсько-го самостійницького руху й Голокосту. Пішла з життя надзвичайно талановита, не схожа на багатьох інших людина – науковець, прекрасний чоловік і батько. Його зовні тихе та спокійне життя було сповнене багатьох випробовувань і тривоги.

Віктор Савович народився 10 червня 1925 р. в Києві. У 1949 р. закінчив факультет міжнародних відносин Київського державного університету. До академічної науки прийшов не відразу – упродовж восьми років (1949–1957 рр.) викладав в одній з київських шкіл. Із 1957 р. працював в Інституті історії України АН УРСР: спочатку бібліографом, за рік – молодшим науковим співробітником відділу загальної історії й міжнародних відносин. Досить швидко захистив дисертацію, і через п'ять років уже став старшим науковим співробітником. До 1999 р. працював у відділах нової та новітньої історії зарубіжних країн, спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

Кандидатську дисертацію захистив у 1959 р. в Інституті історії АН УРСР за монографією «Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 р. – червень 1943 р.)». Надалі В.С.Коваль продовжував досліджувати тематику Другої світової війни, зокрема політику та стратегію США й Німеччини, «українське питання» в міжнародних відносинах. У своїх працях радянського періоду іноді висловлював відмінні від усталених у тодішній історіографії погляди, судження та коментарі. Наприклад, у студії «В роки фашистської навали: Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни», що вийшла друком 1963 р., зазначив, що український уряд Я.Стецька було створено в 1941 р. всупереч волі німців. У 1979 р. вперше у своїй монографії згадав про протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад. У праці «США во второй мировой войне» (Київ, 1976 р.) дослідник доводив, що Сполучені Штати не чекали взаємного виснаження сторін у німецько-радянській війні, як про це твердила радянська історична наука. Найбільш відомим дослідженням Віктора Савовича Ковалю, яке декілька разів перевидавалося й не втратило своєї актуальності зараз, стала праця «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма» (1982, 1989 рр.).

Можливо, такий дещо нетрадиційний для радянського історика погляд на події Другої світової війни був пов'язаний з особистим досвідом очевидця. Юнацькі роки Віктора Савовича припали на воєнне лихоліття, він пережив у Києві нацистську окупацію. Імовірно з часом проявилася різниця у світосприйнятті киян, котрі «жили при німцях» (за висловом історика та киевознавця Д.Малакова), і тих, «хто був на фронті, в евакуації, хто не відчув різниці в самоусвідомленні та поглядах на життя, не живши без радянської влади». З іншого боку, колеги В.С.Ковалю згадують про нього як про скрупульозного дослідника, неординарну особистість, яка ніколи не йшла торованим шляхом, людину вічного пошуку, котра постійно перебувала в опозиції, але не робила свою опозиційність показною. Він не любив догми та міфи, усіяко уникав у своїх текстах співати осанни «вождям» та «героям». Володіння іноземною (англійською) мовою дозволяло йому знати дещо більше, ніж інші, а відтак бачити події війни ще й очима закордонних істориків. Він випереджав час, не вписувався в радянські наукові стандарти.

Після розпаду СРСР учений почав досліджувати також український самостійницький рух та ідеологічні витoki Голокосту. У червні 1991 р. підготував для Верховної Ради УРСР довідку про ОУН та УПА, в якій показав, що бійці Української повстанської армії вели визвольну боротьбу. В.С.Коваль не втрачав інтересу до науки, нових документів, до останніх днів читав фахову літературу. Останню його студію було опубліковано в багатотомній колективній праці «Політична історія України ХХ ст.» (Київ, 2003 р.).

Віктор Савович не був відчайдухом у повсякденному житті. Зовні спокійний і чемний, він дозволяв собі те, на що не наважувались інші науковці, перебуваючи під тиском внутрішнього й зовнішнього цензурування. А саме – шукати правди в нелегкі роки тоталітаризму, «застою» та «перебудови». Його примітними рисами були легка іронічність, зневага до примітивізму, схильність помічати те, чого інші не бачили навіть із малої відстані. Якщо він не говорив про щось відверто, то це можна було побачити на його обличчі – легка іронічна усмішка видавала справжнє ставлення. Вихований та спокійний, він був одночасно й «незручним» для багатьох колег, оскільки від нього можна було почути влучне зауваження, котре скидало з «п'єдесталів» усталені догми.

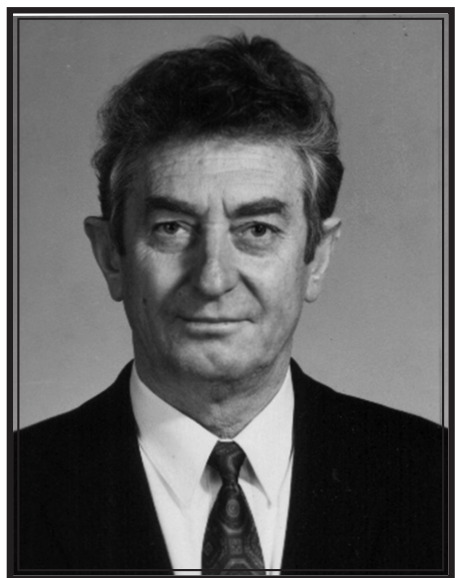
Віктор Савович мав надзвичайно потужне життєве опертя – свою дружину, яка підтримувала його в найважчі дні й була поряд до останньої хвилини життя.

Для молодих співробітників Інституту історії України НАНУ рідкісні зустрічі з В.С.Ковалем на традиційних відзначеннях Дня Перемоги або ювілеях найбільше запам'яталися зацікавленням і навіть деякою заздрістю, з якими знаний історик розпитував про теми сучасних аспірантських робіт та напрями досліджень відділу, а також його безцінними розповідями про життя в окупованому Києві, котрі, так і не записані свого часу на диктофон, на жаль, уже безповоротно втрачено.

Він був сповнений творчих планів, міркувань і задумів. Але доля не відвела йому часу для їх реалізації. Світлий образ Віктора Савовича Ковалю і його праці завжди залишатимуться з нами. Вічна йому пам'ять!

Т.В.Пастушенко (Київ)

ЛЕЩЕНКО ЛЕОНІД ОВДІЙОВИЧ

23 грудня 2013 р. на 83-му році життя, після тяжкої короткотривалої хвороби відійшов у Вічність відомий український історик-міжнародник і дипломат, доктор історичних наук, професор Леонід Овдійович Лещенко.

Народився Л.О.Лещенко 2 червня 1931 р. у селі Городниця Уманського району Черкаської області у селянській родині. Під час війни юнак із сім'єю був евакуйований до Саратовської області, а після повернення в Україну 1949 р. закінчив середню школу у селі Ладижинка на Уманщині й поступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Ґрунтовне вивчення базових і спеціальних дисциплін, освоєння іноземних мов дозволило здібному студенту здобути диплом із відзнакою й рекомендацію на навчання в аспірантурі.

У 1954 р. Л.О.Лещенко стає аспірантом Інституту історії АН УРСР і на довгі роки його життєвий шлях буде пов'язаний саме з цією інституцією, де відбуватиметься його становлення як ученого-міжнародника. У 1959 р. під науковим керівництвом відомого дипломата, кандидата історичних наук О.Д.Войни він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Утворення КНР та китайсько-американські відносини в 1949–1955 рр.». Матеріали дослідження лягли в основу монографії Л.О.Лещенка «Провал американської політики ізоляції Китаю» (Київ, 1959 р.), якою фактично було започатковано відродження сходознавчих студій в Україні в післявоєнну добу. У праці розкрито причини невдачі обструкціоністського курсу США щодо Китайської Народної Республіки, доведено міжнародно-правову суб'єктність КНР, якій належало повернути законне місце в ООН.

Працюючи в Інституті історії АН УРСР Л.О.Лещенко розширював діапазон своїх сходознавчих студій. Саме тоді з'явилася його студія «Про вплив Жовтневої революції на розвиток визвольної боротьби народів Китаю, Індії та Японії», в якій розкривався зміст «Руху 4 травня» 1919 р. в Китаї, характер масової громадянської непокори послідовників учення Магатми Ґанді в Індії та «рисових бунтів» в Японії. Дослідник часто публікувався на шпальтах «Українського історичного журналу». Зокрема, у 1966 р. з'явилася його стаття «Пам'яті Сунь Ясена (До 100 річчя з дня народження)». Так само актуальною був його матеріал «Американська політика "далекосхідного Мюнхена" в переддень війни на Тихому океані (1938–1941 рр.)», в якій показувалася недалекоглядність курсу Вашингтона на умиротворення японського агресора в Китаї, що призвело до трагедії в Пірл-Гарборі 7 грудня 1941 р.

Серйозним тестом на наукову й громадянську зрілість стало призначення Л.О.Лещенка в 1961 р. вченим секретарем Інституту історії АН УРСР, обов'язки якого він успішно виконував майже чотири роки. Непросто було поєднувати наукову й науково-організаційну роботи, оскільки в той час функції вченого секретаря

інституту були багатогранними та полягали у забезпеченні діяльності дирекції, учених рад – робочої і з захисту дисертацій, конкурсної комісії, організації планування та звітності, виконання видавничого плану, підтримання внутрішньої дисципліни тощо. Крім того, у першій половині 1960-х рр. інститут перебував на переломі, оскільки йшлося про звільнення історичної науки від наслідків культу особи Й.Сталіна. В Інституті історії АН УРСР ішли гострі дискусії на цьому ґрунті, що дало підставу гумористам говорити про виникнення у системі АН ще одного «інституту сварки». За цих умов учений секретар відіграв роль посередника й завдяки своєму хисту дипломата та природній толерантності користувався повагою наукового колективу, сприяючи нормальному і вчасному виконанню планових завдань. Ветерани інституту згодом не раз згадували результативність роботи Леоніда Овдійовича на посаді вченого секретаря.

У 1960-х рр. Л.О.Лещенко підготував та опублікував низку наукових і науково-популярних праць – «Японія сьогодні» (1960 р.), «Країна трьох тисяч островів (сучасна Індонезія)» (1964 р.), «З руїн війни до тривкого миру» (1967 р.). Особливо варто відзначити вихід у світ монографії «Україна на міжнародній арені (1945–1949)» (Київ, 1969 р.). Незважаючи на певні радикальні оцінки, передовсім щодо української діаспори, характерні й обов'язкові для часів суцільного домінування комуністичної ідеології у СРСР, ця книга й до сьогодні – цінне джерело знань про зовнішньополітичну діяльність УРСР у перші роки повоєнної доби. Вона побудована на матеріалах архівів республіканського МЗС, ЦДАЖР і соціалістичного будівництва у Москві (фонди Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном), ІІП ЦК КПУ та Держплану при РМ УРСР. Тут уперше повно висвітлено замовчувану діяльність ЮНРРА в Україні та об'єктивно висвітлено цей приклад спільних дій країн антигітлерівської коаліції вже в мирних умовах. Автор подав ретельний аналіз діяльності УРСР на Паризькій мирній конференції 1946 р., Дунайській конференції 1948 р., висвітлив українську позицію в «німецькому питанні» та активність УРСР в ООН. Так само непересічне значення мала опублікована його чергова монографія «СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції (1941–1945 рр.)» (Київ, 1973 р.), в якій було розкрито форми й методи радянсько-канадської співпраці в боротьбі проти спільного ворога – нацистських агресорів.

Велике значення для підвищення якості та аргументованості досліджень мало чотиримісячне наукове відрядження Л.О.Лещенка як стипендіата ЮНЕСКО до Канади, США й Великобританії в 1974–1975 рр. В архівосховищах та провідних книгозбірнях цих країн він збирав матеріали не тільки з внутрішньої, зовнішньої політики Канади, а й для тодішнього проекту багатотомної історії України, зокрема про революційні події в Україні 1905–1906 рр. (депеші консульств США і Великобританії в Києві та Одесі у Вашингтон і Лондон), про невелику хвилю рееміграції патріотично налаштованих українців із США й Канади на початку 1920-х рр. до України з метою заснування зразкових сільськогосподарських комун та їх трагічну долю під час колективізації в СРСР.

У 1978 р. Л.О.Лещенко перейшов на роботу до новоствореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, де до 1991 р. очолював відділ зовнішньополітичних концепцій (згодом перейменований у відділ США і Західної Європи). У цей час на основі першоджерел він підготував і опублікував

1982 р. монографію «Фермерський рух у Канаді (1900–1939 рр.)», яку 1985 р. захистив у Київському університеті, одержавши науковий ступінь доктора історичних наук. У 1991 р. Леонідові Овдійовичу Лещенку було присвоєно вчене звання професора.

Поряд з іншими українськими та канадськими дослідниками він брав участь у підготовці спільної праці «Українські канадці в історичних зв'язках з Батьківщиною», що вийшла друком 1991 р. двома мовами. Тоді ж узяв участь у науковій конференції в Канадському інституті українських студій Альбертського університету, присвяченій 100-літтю прибуття перших українських поселенців до Канади. Не полишає наукового інтересу й до проблем війни та миру, уміщує розділи в колективній монографії «Антифашистська солідарність у роки Другої світової війни (1939–1945)» (1987 р.), в яких на основі архівних джерел показав різні форми й прояви цієї солідарності в Китаї, Монголії, Індії, на Цейлоні. Крім того, побачили світ його брошури «Мирне співіснування й класова боротьба» (1973 р.), «Розрядці немає альтернативи» (1987 р.), «Європейська безпека: проблеми і перспективи» (1981 р.) та ін.

У 1992–1993 рр. Л.О.Лещенко очолював кафедру міжнародних відносин в Інституті міжнародних відносин Київського університету, а у 1993–1996 рр. був радником-посланником першого складу посольства України у КНР. Із 1997 р. і до останніх днів свого життя Леонід Овдійович працював головним науковим співробітником відділу країн Азії й Африки Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України і з 1999 р. – професором (за сумісництвом) Дипломатичної академії України при МЗС нашої країни, де був членом вченої ради та спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

Від часу здобуття Україною незалежності сфера наукових досліджень Л.О.Лещенка істотно розширилася. Він підготував та опублікував розділи в колективних монографіях щодо «українського питання» в дипломатичній історії Другої світової війни, із соціально-економічних і національних проблем у Великобританії, Канаді та Бельгії, впливу НТР на міжнародні відносини. Протягом останнього десятиліття наукові зусилля автора концентрувалися на дослідженні внутрішньої й зовнішньої політики КНР, причин, наслідків і перспектив економічного «китайського дива», феноменального поступу країн АСЕАН, впливу цивілізаційного чинника на розвиток та інтеграцію держав Південно-Східної Азії. Загалом у результаті багаторічних досліджень історик опублікував понад півтори сотні наукових праць, які вирізняються багатою документальною базою, аналітичністю, аргументованістю та об'єктивністю.

Упродовж усього свого творчого життя Леонід Овдійович брав активну участь у громадській діяльності. Із 1982 р. понад 30 років очолював науково-методичну раду з міжнародних питань товариства «Знання» України, довгі роки був виконавчим головою товариства «Україна – Канада», членом Української асоціації китаєзнавців та президії Української ради миру. За внесок у взаєморозуміння між народами Л.О.Лещенку 1983 р. присвоєно звання почесного громадянина міста Балтімор (штат Меріленд, США), його нагороджено Почесною грамотою Міністерства закордонних справ України і золотою медаллю товариства «Знання» України (2008 р.).

Своєю довголітньою невтомною науковою, педагогічною і громадською діяльністю Леонід Овдійович Лещенко не лише зарекомендував себе як фахівець широкого профілю в галузі міжнародних відносин та зовнішньополітичної діяльності України, внутрішньої і зовнішньої політики країн Заходу та Сходу під час та після Другої світової війни, авторитетний дипломат, лектор-міжнародник, але і як глибоко добропорядна, щира, інтелігентна людина, патріот і славний син України. Вічна йому пам'ять!

**С.В.Віднянський, В.К.Гура, Ю.М.Кочубей,
М.А.Кулич, В.І.Нагайчук, В.Г.Ціватий,
С.О.Шергін (Київ)**

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Бышок С.

Иллюзия свободы: Куда ведут Украину новые бандеровцы. – Москва: Книжный мир, ФРИГО, Народная дипломатия, 2013. – 208 с.

Васильев А.

Византийская империя до крестовых походов. – Москва: Алгоритм, 2012. – 432 с. (серия «Величайшие империи человечества»)

Виола Л.

Крестыанский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений / Пер. с англ. Е.Осокиной. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 335 с. (серия «История сталинизма»)

Вишневский А.

Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – Москва: Изд. дом Гос. ун-та высшей школы экономики, 2010. – 432 с.

Гаврилюк Ю.

Від Володимирових походів до лінії Керзона. – Торонто; Білосток, 2013. – 608 с.

Гальчак С.

Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля). – Вінниця: Балук І.Б., 2012. – 512 с.

Геденов С.

Варяги и Русь: Разоблачение норманнского мифа. – Москва: Алгоритм, Эксмо, 2012. – 288 с. (серия «Подлинная история Руси»)

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. о. Ю.Мицик. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – Т.2: (1650–1651 рр.). – 704 с.

Джерела локальної історії:

Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: Зб. наук. праць / Гол. редкол. В.І.Наулко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 536 с.

Дмитрієнко М., Томазов В.

Рід Патонів: Історико-генеалогічне дослідження: Документи / За заг. ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 344 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол. редкол. І.М.Дзюба, А.І.Жуковский. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Т.13: Кни – Кок. – 712 с.

Желтов В.В., Желтов М.В.

История западной социологии: этапы, идеи, школы. – Москва: Гаудеамус, Академический проект, 2010. – 863 с.

Жильцов С.С.

Украина: 20 лет пути к независимости. – Москва: Восток – Запад, 2012. – 338 с.

«Заповідаємо вам пам'ять»: Місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943) / Уклад. С.Сикварова, І.Корнацький. – Донецьк: Світ книги, 2013. – 448 с.

Запорозька січ і українське козацтво: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.В.Кривошея. – К.: Пріоритети, 2013. – 240 с.

Історична русистика в Україні: 2000–2010 рр.: Бібліографічний покажчик / Упор. Л.Сеніна, І.Чугаєва, К.Ячменіхін. – Чернівці: Лозовий В.М., 2013. – 432 с.

Історія української культури / Гол. ред. Б.Є.Патон. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.5: Українська культура XX – початку XXI ст. – Кн.4: Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. – 943 с.

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко; кер. упор. В.В.Кривошея. – К.: Пріоритети, 2013. – 512 с.

Кононенко П., Кононенко Т.

Україна у нас одна: У 3 кн. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Кн.2. – 280 с.

Коцур В.В.

Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдавських міжнародних відносин. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 272 с.

Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане / Сост. М.К.Койгелдиев, В.И.Полулях, Ш.Б.Тлеубаев. – Алматы: Алаш Баспасы, 2013. – 384 с.

Криваві жорна війни: Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 рр.: Спогади,

документи, факти / Ред.-уклад. С.Ситай. – Рівне: О.Зень, 2013. – 160 с.

Кудинов Д.

Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение. – Сумы: Папирус, 2013. – 160 с.

Кузьмин А.

Крещение Киевской Руси. – Москва: Алгоритм, 2012. – 272 с. (серия «Киевская Русь»)

Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю.Шаповала. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 600 с.

Кульчицький С.

Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн.1. – 504 с.

Кульчицький С.

Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн.2. – 628 с.

Кульчицький С.

Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн.3. – 388 с.

Лохвицький історичний збірник: Видання Лохвицького повітового земства. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2012. – 400 с.

Малахов В.С.

Национализм как политическая идеология. – Москва: КДУ, 2010. – 318 с.

Місце філософії в інтелектуальних традиціях Сходу / Авт. кол. Ю.Ю.Завгородній, С.В.Капранов, К.В.Малахова та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – 248 с.

Наріжна Н.

Дитячими очима: (Спомин). – Прага: Sdružení Ukrajinek v České republice, 2010. – 99 с.

Настрої та поведінка населення

Поділля в умовах сталінської революції «згорі» 1928–1940: Зб. док. та мат. / Упор. Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

Наукові записки НаУКМА / Гол. редкол. В.О.Щербак. – К.: НаУКМА, 2013. – Т.143: Історичні науки. – 88 с.

Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе / Под ред. Э.Яна. – Москва:

РОССПЭН, 2010. – Т.1: Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств. – 431 с.

Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе / Под ред. Э.Яна. – Москва: РОССПЭН, 2010. – Т.2: Национализм в национальных государствах. – 695 с.

Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе / Под ред. Э.Яна. – Москва: РОССПЭН, 2010. – Т.3: Национализм в национально-территориальных образованиях. – 413 с.

Національна академія наук України: 1918–2013: Хронологія: 95 років / Відп. ред. В.Ф.Мачулін. – К.: Фенікс, 2013. – 528 с.

Нікітенко М.

Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.) / Відп. ред. О.О.Кураєв. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 484 с.

Палій В.М.

Національна академія наук України 1918–2013: Персональний склад / Відп. ред. В.Л.Богданов. – К.: Фенікс, 2013. – 444 с.

Полацк у гісторії і культури Європи: Мат. Міжнар. наук. канф. (Полацк, 22–23 мая 2012 г.) / Уклад. В.М.Ляўко. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 639 с.

Привілеї Києва кінця XV – середини XVII ст.: Дослідження: Тексти / Упор. Н.Білоус; відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Простір, 2013. – 296 с.

Примусові робітники з України в окупованій Європі в роки Другої світової війни: Наук.-практ. конф. (наук. праці та мат.) / Гол. редкол. В.В.Черней; упор. Ю.В.Сокур, О.В.Шкурятенко, В.М.Щербатюк. – К.: НАВС, 2013. – 100 с.

Реабілітовані історією: Луганська область / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Луганськ, 2013. – Кн.4. – 598 с.

Смиловицкий Л.

Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья. – Иерусалим, 2008. – 848 с.

Советский стиль: Время и вещи. – Москва: Аванта+, 2012. – 208 с.

«Советское наследство»: Отражение прошлого в социальных и экономических практиках современной России / Под ред. Л.И.Бородкина. – Москва: РОССПЭН, 2010. –

351 с. (серія «Социальная история России XX в.»)

Степанчук В.М.

Давня людина: палеогеографія та археологія / В.М.Степанчук, Ж.М.Матвіїшина, С.М.Рижов, С.П.Кармазиненко. – К.: Наук. думка, 2013. – 208 с.

Степовик Д.

Третій патріарх: Святійшому патріархові Київському і всієї Руси-України Філарету 85 років. – К.: Дніпро, 2014. – 376 с.

Студії і матеріали з історії Волині:

2012 / Гол. ред. В.Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітект. заповідник, 2012. – 385 с.

Суспільні цінності населення

України в теоретичних і практичних вимірах / Кер. авт. кол. М.І.Михальченко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 336 с.

Таємниці гробниці Ярослава

Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.) / Уклад. Н.М.Нікітенко, В.В.Корнієнко, І.Є.Марголіна та ін. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 174 с.

Таирова-Яковлева Т.Г.

Иван Мазепа и Российская империя: История «предательства». – Москва: Центрполиграф, 2011. – 525 с.

Тархова Н.

Красная армия и сталинская коллективизация 1928–1933 гг. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 375 с. (серія «История сталинизма»)

Толочко П.

Древнерусская народность: Воображаемая или реальная. – К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 300 с.

Україна: політичні стратегії модернізації: Зб. наук.-аналіт. доповідей / За ред. М.М.Розумного. – К.: НІСД, 2011. – 328 с.

Фетисов А.А., Щавелёв А.С.

Викинги между Скандинавией и Русью. – Москва: Вече, 2013. – 336 с. (серія «History Files»)

Черніков І.Ф. Опубліковані праці (автор, редактор, рецензент, про нього). – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2011. – 32 с.

Чигирин И.

Миф и правда о «сталинском голодоморе»: Об украинской трагедии в 1932–1933 гг. – Великие Луки, 2009. – 176 с.

Шитюк М.М., Нефьодов М.М.

Історіографія руху Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): 70-річчю визволення Південної України від німецько-фашистських та румунських загарбників присвячується. – Миколаїв, 2013. – 238 с.

Яроцький П.Л.

Релігієзнавство (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). – К.: Кондор, 2013. – 442 с.

Ruthenica / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Laurus, 2012. – Т.ХІ. – 252 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

POTUL'NYTS'KYI V.A. About the Research Priorities in the Creation of New Academic Synthesis of Ukrainian History Case in the World History Context 4

HISTORICAL ARTICLES

HOLOVKO O.B. North Black Sea Region and Azov Sea Region in the Political and Economic Development of Rus' (9 – Middle 13th) 21

ZATYLIUK YA.V. Rus' Christianization of Prince Volodymyr: the Historical Narrative Construction and Its 12–16-th Century Orthodox Scribes Addition 40

VASHCHUK D.P. Grand Duchy of Lithuania Legal Culture Forming in the Second Half of 15 – Early 16 Century 59

VYRS'KYI D.S. «Married Priest»: Case of the Marriage S.Orikhovs'kyi-Roksolan 1551 . . . 73

DZIUBA O.M. The Image of “Other One” in the Ukrainian Memorial Prose of 18 Century . . . 90

SHANDRA V.S. Social and Political Consequences of Polish January Uprising 1863 for Ukraine 106

YEFIMENKO H.H. History of Creation and Authentic Content of “Military-Political Alliance” Between USSR and RSFSR (March – June, 1919s) 120

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

BLANUTSA A.V. Documental Content of Recording Book of Lithuanian Metrics №49 in the Researching Context of Social-Economic History of Grand Duchy of Lithuania of Middle 1560 – Early 1570s 146

ZAKHARCHUK O.M. Modern Ukrainian Historiography about Napoleon I Attitude to the Southwestern Outlying Districts of Russian Empire in 1812s 169

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

KOŁODZIEJCZYK D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents (*B.V.Cherkas*) 188

TARANETS' S. Old Belief in Russian Empire (End of 17 – Early 20 Century) (*L.O.Fylypovych*) 192

TOCZEK A. Lwowskie Środowisko Historyczne i Jego Wkład w Kulturę Książki i Prasy (1860–1918) (*V.V.Tel'vak, Drohobych*) 195

SHAPOVAL YU. Petro Shelest (*I.B.Hyrych*) 202

KOLESNYK I. Ukrainian Historiography: Conceptual History (*Ya.S.Kalakura*) . . . 206

HODLEVS'KA V. Consolidation of Democratic Society in Spain (1982–1996s) (*L.M.Aleksiiivets', Ternopil'*) 214

CHRONICLES

SHEVCHUK O.V. VIII International Congress of Ukrainian Studies Researchers . . . 219

KORNIENKO O.M., RIABETS' L.V. III International Scientific Conference “Ukrainian Encyclopaedic Knowledge” 225

IN MEMORIAM

Koval' Viktor Savovych 231

Leshchenko Leonid Ovdiiovych 233

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237